Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Güz 81 - Kış 82

15-16

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Güz '81/Kış '82

MAKALELER

Cem BEHAR	Marx ve Nüfusbilim (Demografi), 3-36
İoanna KUÇURADİ	Ahlâksal Politika: Bir Olanak mı Yoksa Çelişmeli Bir Deyim mi?, 37-43
Reşit CANBEYLİ	Deneysel Psikolojinin Gündemdeki Sorunlarının Tarihsel Açıdan Değerlendirilmesi, 44-52
İlber ORTAYLI	17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine, 53-60
Korkut BORATAV	Anadolu Köyünde Savaş ve Yıkım, 61-75
Taha PARLA	Cumhuriyet Anayasalarında Yasama-Yürütme-Yargı İlişkileri, 76-89

BELGELER

İzzettin ÖNDER	Nicholas Kaldor, 90-93
Nicholas KALDOR	Türk Vergi Sistemi Üzerine Rapor, 94-115
Haydar KAZGAN	Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları, Rumeli Demiryolları ve Duyunu Umumiye, 116-123
Mizancı MURAT	Eseri Ebul Faruk Mücahedeyi Milliden Mizanı Kadim Teşkil Etti mi?, 124-143

İLETİŞİ

Mesut GÜLMEZ	:	Zorunlu ve Son Bir Açıklama, 144-157
M. Şehmus GÜZEL	:	Bir Not, 158

Yayman
DİVİTÇİOĞLU, Sencer

Yayım kurulu
AKAT, A. Savaş / AKYÜZ, Yılmaz / BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat / ÇAVDAR, Tuncay / KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber / TOPRAK, Zafer

Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Teknik Sorumlu
Süleyman BİLGİ

Sahibi
Birikim Yayımcılık Kollektif Şirketi adına
Osman BALCIGİL

Yönetim Yeri
Ankara Caddesi 45/18 Sirkeci - İstanbul

Yazışma Adresi
P.K. 538 Sirkeci

Abonesi
Yıllık: Yurtiçi 800.— TL, Yurtdışı 1.600.— TL

Posta Havalesi
Posta Çeki Hesap No. 92991

Dizgi / Baskı
Kent Basımevi

Kapak Baskısı
Reyo Basımevi

Cilt
Aytaç Ciltevi

Basıldığı Tarih
Aralık 1981

MARX VE NÜFUSBİLİM (DEMOGRAFİ) (*)

Nüfusbilime Başka bir Bakış (I)

Cem BEHAR(**)

Bu çalışma nüfusbilimin (demografinin) bir eleştirisi olma savını taşımaktadır. Üçyüz yıldan beri var olduğu ve uygulandığı biçimiyle bu bilgi dalının eleştirisi söz konusudur. Kaynağını teknik nitelikteki bir icatta bulan nüfusbilim, görgücülük (ampirizm) ve şekilciliğe onulmaz bir biçimde demir atmış görünmektedir. Görgücülük bölümleme ve şekilcilik günümüzde yaşandığı biçimiyle nüfusbilimin en temel üç özelliğidir.

Ayrıca daha başlangıcında, nüfusbilim her türlü epistemolojik yaklaşım ve düşünceyi kesinlikle dışlamış, nüfusbilimin pratiği aynaya bakmayı adeta reddetmiştir. Bu bilgi dalının nesnesi, bu nesnenin kavramlaştırılması, nüfusbilimin temel sorunsalı ve bir «beşeri bilim» olarak epistemolojik konumu gibi konular nüfusbilimcilerin kaygıları olmamışlardır hiçbir zaman. Nüfusbilim yapılmış fakat düşünülmemiştir.

Nüfusbilimin halen de içinde bulunduğu kavramsal yoksulluk bu biçimde açıklanabilir. Nüfusbilimin —henüz yazılmamış— tarihi herhalde, basit teknik nitelikteki kategorilerin birer kavram sanılıp bunlardan nasıl olup da açıklama beklendiğini ortaya çıkaracaktır. Nüfusbilim tarafından gözlemlenen olgular (ölümler, doğurganlık, evlenmeler, yer değiştirmeler vb.), birer döküm halinde nüfusbilimin nesnesinin kavramı durumuna getirilivermişlerdir. Gözlemler ve olgular sualsiz kavramlaştırılmışlar ve sonuçta bu bilginin nesnesinin ne olduğu sorununun içeriği boşaltılıvermiştir. Sonuç: bölümleme (taxonomy) ve görgücülük.

Bir bilgi alanı olarak demografi aşağı yukarı üçyüz yıldır vardır. Diğer toplum bilimleriyle karşılaştırıldığında bu hiç de kısa sayılma-

---

(*) Bu makale, yazarın İtalya'da bu yıl içinde yayınlanacak olan «Gritica della Demografia» (Zanichelli, Bologna) adlı kitabından alınmıştır.

(**) Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi.

yacak süre içinde nüfusbilim ne etkin bir tek kavramı, ne de kendi nesnesine ilişkin bir tek dört başı mamur kuramı üretebilmiştir. Kendi nesnesini bilinçli bir biçimde algılamayan, kavram kullanmayıp kuram üretmeyen bir bilgi dağarcığına bilim sıfatını yakıştırmak doğru mudur? Bu soruya, ilk yaklaşımda, olumlu bir yanıt vermek güçtür. Oysa, üçyüz yıldan fazla bir süredir bu konularla ilgilenen kişilerin hemen hemen tümü açıkça ya da zımnen bunu yapmaktadırlar.

Bu taktirde de, bugüne kadar yapılmış olan binlerce araştırmayla bunların çeşitli devirlerde çeşitli nüfuslara ilişkin ihtiva ettikleri bilgilere ne demeli? Bunların konumu nedir? Ne tür bir bilgi içerirler? Ancak, bu bilgi ve bulguların tümünü hepten reddetmek sözkonusu olmadığından, sorularımızı yanlış bir biçimde sormakta da olabiliriz...

Dolayısıyla, nüfusbilimin kendisinin yanıtsız bıraktığı sorulara yanıt vermeye çalışmakla işe başlamak gerekiyor. Nüfusa ilişkin bir bilimin nesnesini nasıl tasarlamalı? Varsa, hangi koşullarda? Böyle bir bilim alanının kavramsal temelleri ne olacaktır? Yanıtlamaya başlayacağımız soruların bazıları bunlardır. Bu yanıt denemelerinin, düzeltilmeye, derinleştirilmeye, eleştirilip geliştirilmeye gerek duyacakları kuşku götürmez.

Nüfusla ilgili araştırmalara tutarlı ve üretken bir epistemolojik konum verebilmektir söz konusu olan. Bu amaçla nüfusbilimin kuramsal sorunlarını marksizmin alanı üzerine oturtmaya çalışacak ve marksizmin temel kavramlarına eklemlenebilecek türde «demografik» kavramları vurgulamaya çalışacağız. Nüfusbilimin olağan uygulamalarındaki kuramsal boşluklara değindikten sonra, Marx'ın kendisinin bugün «demografik» olarak nitelendirdiğimiz sorunlara nasıl yaklaştığına eğilmemiz gerekecektir. Bu yaklaşımın ana öğesi **nüfus yasası** kavramıdır. Bu kavram etrafında yapacağımız çalışma bize özetle şunu gösterecektir:

1. Bugün nüfussal diye adlandırdığımız olgular gerçek anlam ve konumlarını daha geniş olan toplumsal işgücünün yeniden üretilmesi süreci içerisinde bulurlar. Nüfusun niceliksel devinimleri ancak bu çerçeve içinde anlam kazanırlar.

2. Nüfussal olguların hangi mekanda işlev kazandıklarını belirten **nüfus yasası** kavramı, yeni bir nüfus sorunsalının hem kurucusu hem de temel kavramsal dayanak noktası olmaktadır. Nüfusbilimin

alanı böylece daha «yukarı», salt nüfussal olguların incelenmesinden, toplumsal işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin niceliksel yönlerine doğru kaydırılmış olmaktadır.

I — NÜFUSBİLİMDE GÖRGÜCÜLÜK VE ŞEKİLCİLİK

Görgül yaklaşım, uzun süredir nüfussal olaylara bakış açısına egemen durumdadır. Yaklaşımın en yaygın dayanağı bir yandan nüfusun sayısal büyümesi (ki bu sayısal büyüme, çoğu kez, işin kolayına kaçılarak, işgücünün faal nüfusun artış hızıyla özdeş tutulmaktadır) ve, diğer yandan yazarın kişisel tercihine göre «ulusal servet», «gıda maddeleri arzı» ya da sermaye birikim hızı arasında kurulan paralelliktir. Bu paralelliğin iki öğesi de böylece konduğunda, araştırmalar, bu kez, bu iki ögenin değişim hızları ve bu iki değişimin karşılıklı etkileşimlerine yönelir. Örneğin, ilişkiye bir sebep - sonuç kurgusu olarak bakıldığından, bu iki ögeden hangisinin neden olduğu sorusu XVII. yüzyıl boyunca merkantilist iktisatçılarla fizyokratlar arasında tartışma konusu olmuştur.

Bu yaklaşım, Adam Smith tarafından «kol emeği» arz ve talebi ve ücret haddinin belirlenmesiyle ilgili olarak aynen benimsenmiştir. Ricardo da Smith'in bu konudaki savlarını aynen tekrar etmekle yetinecektir. Smith'e göre «insanların üretimi», tüm mallarda olduğu gibi, ona duyulan talep tarafından belirlenir. Eğer «kol emeği» talebi arzdan fazla ise, ücret haddi denge noktasının üstüne çıkacaktır ve emekçilerin refah düzeyi göreli olarak yükselecektir. Uzun vadede ücretlerin denge noktası Smith için asgari fizyolojik gereksinmeleri ancak karşılayabilen ücret düzeyidir; Ricardo buna bir de kültürel unsur katacaktır. Emekçilerin refah düzeylerinin yükselmesi, Adam Smith'ce, onları daha genç yaşta evlenmeye ve daha çok sayıda çocuk sahibi olmaya itecektir. Bu da, artan bir işgücü arzı doğuracağından, ücretler düzeyi bir müddet sonra denge noktasına ulaşacaktır. Eğer ücretler düzeyi herhangi bir nedenle denge düzeyinin altına düşerse aksi yönde bir mekanizma harekete geçecektir. Bu durumda, göreli refah seviyeleri düşen işçiler daha genç yaşta evlenecek ve hastalıklarla ölüm oranlarının yükselmesi işgücü arzını azaltacaktır. Tâ ki ücretler düzeyi yeniden denge noktasını bulana dek.

Göreceğimiz gibi nüfusu, kavramsal olarak, toplumsal devinimin diğer yönlerinden tecrit etmeye yönelik olan bu yaklaşım, kaçınılmaz

bir biçimde, evrensel olarak geçerli «nüfus yasaları» arama gayretini doğurmaktadır; bu yasaların en ünlüsü de Malthus'unkidir.

Bu az önce sözünü ettiğimiz nüfus-servet paralelliği, nüfus kesiminin mekanizmalarının özgül ve bağımsız olduklarını varsayar, bir anlamda. Nüfusbilimin alanı kendi işleyiş kurallarına sahipmiş ve bu kurallar, uygulandıkları alanın toplumsal yapının diğer bölümleriyle eklenmesinden bağımsızmışcasına davranılmıştır sık sık. Nüfusbilimin bu sözümona kavramsal kendine yeterliliği, araştırma alanının diğer alanlarla eklemlenmesini demografinin en uç noktasına, adeta marjinal bir konuma itmektedir.

Bu kuramsal inzivanın en belirgin birkaç örneğini belki de demografinin tanımlarında bulabiliriz. Şu anda kullanılmakta olan bazı el kitaplarında da bulunan bu tanımlardan bazılarına bakmak yararlı olabilir.

«Demografi, amacı insan nüfusunu incelemek olan ve bu nüfusun boyutlarını, yapısını ve çeşitli niteliklerini sayısal açıdan irdeleyen bir bilimdir.»(1) der Birleşmiş Milletlerin klasik olmuş sözlüğü. Ya da «İnsan nüfuslarının bileşimini, mekânsal dağılımını ve hacmini ve doğurganlık, ölümler, evlenmeler, göçler ve sosyal hareketlilik gibi süreçlerin bunlar üzerindeki etkisini istatistiksel ve matematiksel açıdan inceleyen bilim dalına demografi denir.»(2)

Demografik bilgi alanının özerkliği fikri, çoğu kez, bu alanın biçim, çevre ve içeriğinin kesinlikle sınırlanabilir ve anlaşılabilir olduğu savıyla beraber bulunmaktadır. «Demografik olgular az sayıdadır. Bunları tanımlamak için ise insan türünün yaşamının nasıl geliştiğine bakmak yeterlidir»(3) biçiminde bunu dile getirir dünya çapında tanınmış bir nüfusbilimci. Aşırı görgücülüğün iyi bir özetidir bu. İleride buna değineceğiz.

Demek ki nüfusbilim olgulara «uyabilmektedir», kendi nesnesini de gerektiği gibi kavrayabilmektedir. Böyle olunca da bu bilim dalı, Bogue'in tanımındaki yaklaşımın da gösterdiği gibi, nesnesine **sayım** yoluyla sahip çıkabilmektedir. Hemen söylemek gerekiyor: demografinin nesnesi hiçbir zaman kavramsal düzeyde tanımlanmamış, kavramsal çerçevesi de çizilmemiştir. Bu konuya da ileride değineceğiz.

---

(1) **Multilingual Demographic Dictionary,** United Nations, New-York, 1961, s. 1.
(2) Donald BOGUE **Principles of Demography,** New-York, Wiley, 1969, s. 1.
(3) Jean BOURGEDİS-PİCHAT **La Démographie,** Paris, Gallimard, 1970, s. 1.

Demografik gerçeklik, demek ki, bu tür bir yaklaşımda, hemen çevrilmiş, işaretlenmiş, sınırlanmış olmaktadır. Nüfus bilimini oluşturmak için ise bu alanın kapsamında keşifler yapmak yeterli olmaktadır .Ayrıca, bu demografik yaklaşımda, bu gerçekliğin **anlaşılabilir** olduğu otomatikman kabul edilmektedir. Anlamak için ise, yine bu yaklaşımda (buna **bayağı demografi** diyenler de olmuştur), bu gerçekliği sadık bir biçimde yansıtacak sembolik temsil araç ve modelini teknik olarak gerçekliğin üzerine oturtmak yeterli olmaktadır. Bu da demografik gerçekliğin, a priori olarak, kendince kuramsallaşmış olduğu anlamına gelir.

Bu yaklaşımda, nüfusbilimin alanı, demek oluyor ki, kapalı ve değişmezdir çünkü zaten kendince kuramsaldır. Mümkün olan tek tür bilimsel uğraş ise gerçekliğin bu zımnî, gizli kuramsallığının yüzündeki peçeyi çıkarmaktan ibarettir. Bunu yapmak için ise, paradoksa bakın ki, kurama hiç de gerek yoktur. Kuramın en önemli işlevinin gerçekliği kavramlarla yeniden inşa etmek olduğu olgusu ortadan kaybolmuş ve tekrardan yukarıda sözünü etmiş olduğumuz görgücülüğün kucağına düşmüş oluyoruz. «... nüfusbilimde gerçeklik hemen ve tümden algılanır»(4) tümcesi, Bourgeois-Pichat'ın kaleminde, son derece belirleyicidir.

Diğer yandan, açıktır ki, araştırma alanı bu biçimde tasarlandığında sorunsal zaman ve mekândan, tarihten tamamen bağımsız olacaktır. Nüfusbilimin nesnesi eğer basit bir olgu sayım ve dökümüyle belirleniyor ve bu olgular da ezelden beri var olan, değişmez türde birer olgu iseler, ortaya çıkan sorunsalın tarihten kopuk olması hiç de şaşırtıcı değildir. Nüfusbilimin bu çok yaygın karakteristiğini Bourgeois-Pichat gayet özlü bir biçimde dile getirmektedir: «Moheau'nunki gibi, bundan ikiyüz yıl önce yayınlanmış bir yapıtın, nüfussal olgularla ilgili olarak içeriği ve bölümlenmesi, en yeni demografi kitaplarının aşağı yukarı aynıdır... İnsan denen varlık, demografik olguların bölünmez temel hücresidir. İnsanın doğup, bir müddet yaşayıp, neslini idame ettirip, yer değiştirdikten sonra da öldüğünü söylersek nüfusbilimcinin başlıca uğraş alanlarını belirlemiş oluruz. Nüfusbilimde herşey bu ana olgulara indirgenebilir»(5).

---

(4) Bourgeois-Pichat, a.g.e., s. 8.

(5) Bourgeois-Pichat, a.g.e., s. 8-9.

Karşımızda, demek oluyor ki, sarsılmaz bir görgücülükle (ki bu görgücülüğün nüfusbilimin kendi tarihine ne denli bağımlı olduğunu ileride göreceğiz) nesnesini kavramsal düzeyde algılamayı **reddeden,** kendini, dolayısıyla, tutarlı ve bütünsel bir kuram üretme olanağından yoksun bırakan ve ileride de göreceğimiz gibi, işlerliği bulunan bir tek kavram dahi üretmemiş bir «bilim dalı» vardır.

Nüfusbilimin geçmişi, tarihi, işte bu reddin tarihidir, her türlü epistemolojik düşüncenin dıştalanmasının, bilim olamamanın tarihidir. Oysa, bilim olamamanın bu sancıları bizi bilimin nasıl olması gerektiği konusunda aydınlatacaktır. Bilim olamamanın karanlıkları, olması gereken bilime ışık tutacaktır.

Ancak, ideoloji boşluktan nefret eder. Dolayısıyla, bu kavramsal boşluğu dolduran bazı çözüm yolları şimdiden sahnededir. Bunlar da, her ne kadar sistematik ve açık bir biçimde olmasa bile, görgücülükle şekilcilik aracılığıyla, egemen yaygın ideolojinin izlerini taşırlar.

Özetleyecek olursak: demografinin alanı eğer kapalı ise ve demografik gerçeklik de kuramsal örgütlülüğü bünyesinde taşıyorsa yapılması gereken:

1. Bu gerçekliğin her köşesini, demografik alanın tümünü tarayacak biçimde keşfetmek. Somut gerçeklik de kendince kuramsal olduğundan, bu keşif, mümkün olduğu kadar tam bir sayımla bir bölümleme (taxonomy) ye dönüşmektedir. Somut gerçeklik böylece içsel olarak kuramsal olduğu biçiminde yorumlandığı zaman kavramlaştırma gereği ortadan kalkmakta, nüfusbilimde görgücülüğün de temeli atılmış olmaktadır.

2. Araştırılan gerçeklik tek ve değişmez olunca, bilimin o zaman yapması gereken bu gerçekliğin mümkün olduğunca sadık, ayrıntılı ve ince modellerini inşa etmek olacaktır. Aynı görgücülüğün diğer yüzü olan şekilciliktir bu. Bilim, bunun sonucunu da, somutun yansıdığı, kavramların adlarıyla nesnelerinin karıştığı bir ayna mesabesinde olacaktır. Bourgeois-Pichat'nın «... nüfusbilimde gerçeklik hemen ve tümden algılanır» sözünü hatırlayalım.

Nüfusbilimin kavramsal ve epistemolojik boşluğu işte bu biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu kuram yoksulluğu yeni değildir. Aksine demografinin doğuşundan, yani 17. yüzyıldan beri ona yoldaşlık etmektedir. Ama araştırma alanı derinleşip, önem ve güncellik kazan-

dıkça, nüfusun somut gerçekliğini irdelemeye yarayan teknik ve araçlar gelişip çeşitlendikçe bu yoksulluk giderek bârizleşmiştir.

Bir noktaya daha işaret edelim. Bu görgül yaklaşım çerçevesi içinde demografinin diğer toplum bilimleri arasındaki yeri, onun belli bir alanı kaplaması nedeniyle belirlenmektedir. Nüfusbilimi, diğer toplum bilimlerinden ayrıştıran, demek ki, ayrı bir kavram zinciri ya da bir epistemolojik yaklaşım değil, bilimin sınırlarını tanımlamakta yeterli görülen «nesne»nin çizdiği sınırlardır. Demografik bilginin köken ve gelişmesiyle ilgili bir araştırmanın da gösterebileceği gibi, bu yaklaşım, kökenini 18. yüzyıl Avrupasında bulan bir toplumsal doğalcılık (natüralizm) ideolojisinde bulmaktadır. Buna göre, toplum bilimlerinin kuramı, «doğa» bilimleriyle aynı kavramsal yapıya, aynı tutarlılık ve bilimsellik kıstaslarına sahiptir. Görgücülük/şekilcilik ikilisi bu ifadenin içinde saklıdır. Bilim adamının kendisinden kaynaklanan tüm değer yargıları dıştalandığında, dışsal ve türdeş verilerin sayım ve döküm işleminin yapılması, bunların sembolik bir dille ifade edilmesi, hem verilerin hem de gözlemcinin yansızlığının onayı anlamına gelmektedir. Bunun sonrasında demografik olgu tecrit edilip, türdeş ve sayısal hâle getirildikten sonra dikkatler bu olgunun bir tek niteliği üzerinde yoğunlaştırılıp, diğer toplumsal olgularla ilişkisi aynı derecede türdeş bağlantılarla sağlanmaktadır. Sonuçta ortaya çıkan, toplum bilimlerinin birbirlerine komşu fakat kapalı alanlar olarak görünmeleridir ki, nüfusbilimciler bugüne dek bu durumdan ciddi bir rahatsızlık duymuş değillerdir.

Bu denli önemli bir epistemolojik boşluk içinde bulunan nüfusbilimde, uygun ve işlerliği olan bir kavramsal araç gereç dizisi oluşturmak gerekmektedir.

Kanımızca bir nüfusbilimini olanaklı kılabilecek koşullar ve böyle bir bilimin hangi kavramlar etrafında oluşması ve sorunsalını geliştirmesi gerektiği konusunda en açık kılavuzluğu Marx yapmaktadır. Bugün nüfusbilimciler arasında marksist olanlar varsa da, henüz marksist bir nüfusbilim yoktur. Oysa, biz ileride Marx'ın, bilgilerini tutarlı bir bilimsel sorunsala oturtmak isteyen nüfusbilimcilerin gerek duydukları kavramsal ve yöntemsel çerçeveyi bulabilecekleri düşünür olduğunu göstermeye çalışacağız.

Örneğin Marx, büyük şiddetle Mathus'çu nüfus kuramına karşı çıktığı zaman bunu, devrinin bazı sosyalistlerinin yaptığı gibi yeryü-

ünün gıda maddeleri üretimine ilişkin bir aşırı iyimserlik adına yapmaz[6]. Malthus'un nüfus ve gıda maddeleri üretimiyle ilgili olarak ileri sürdüğü geometrik ve aritmetik artış hızlarının gerçekçi olup olmadıkları, ya da nüfus ile servet arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin ne yönde işlediği de değildir söz konusu olan. Marx için öncelikle önemli olan şudur: «bir doğal nüfus yasasına dönüştürülmüş olan kapitalist üretimin nüfus yasasını yeniden yerine koymak»[7].

Bunun alanı nedir? Sorunun sistematik bir biçimde ele alınacağı Kapital'den çok önce yayınlanmış bir metinde Marx bize Malthus eleştirisinin esasının ne olacağını açıkça belirtir:

> «Bu yasa yalnızca işçi ile sermaye arasındaki ilişkilerden kaynaklanır ve üretken sermayenin artışı gibi işçiye yararlı bir durumu onun aleyhine çevirir. Burjuvalar, bunu bir doğa yasası haline getirmişler ve nüfusun, istihdam ve beslenme olanaklarından daha büyük bir hızla arttığını ileri sürmüşlerdir. Onlar, bu çelişkinin keskinleşmesinin kökeninin sermaye birikiminde yattığını anlayamamışlardır»[8]

Eğer burada tersine çevrilen bir şey varsa bu, nüfus artışıyla gıda maddeleri arzı arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin yönü değil, bu iki artış hızının paralelliğinin altında yatan sorunsaldır. Nüfusun doğal artış hızının, burada, son kertede, sermaye birikimi tarafından belirlendiği açıktır ama esas olan, bir «doğa yasası»ndan bir «toplum yasasına» geçilmiş olmasıdır. Olası bir neden-sonuç ilişkisinden, sermaye birikimiyle nüfus artışı arasındaki ilişki bir içerme, sahip çıkma ilişkisi haline gelmiştir.

> «...işgücü arzı ve talebi artık iki ayrı uçtan, sermayeden ve emekçi sınıflarından kaynaklanan hareketler değillerdir. Sermaye, iki ucu birden etkilemektedir. Sermaye birikimi, işgücü talebini arttırırken, diğer yandan da işsizler ordusunu yaratarak işgücü arzını da arttırmaktadır. Zarları cıvalıdır sermaye birikiminin. Bu

---

(6) «Bütün yeryüzü bir bahçe misâli yeşermedikçe bir nüfus fazlasından söz etmeyi reddederim» diye yazıyordu Owen. Aynı tür bir savı nüfusa ilişkin bir kitap yazmış olan çağdaş bir marksistte bulmak mümkündür. Bk. Jean FREVILLE **L'épouvantail malthusien,** Paris, Editions Sociales, 1956.

(7) **Le Capital,** 1. Kitap, Cilt III, Bölüm XXV, s. 61, Paris, Editions Cociales, 1950; Kapital'in hep aynı yayımına atıf yapılacaktır.

(8) **Ücretli İşgücü ve Sermaye,** Paris, Editions Sociales, 1962, s. 58.

koşullar altında, arz ve talep yasası kapitalist tahakkümün bir diğer kanıtıdır».(9)

Görünen nüfus fazlasının, bu bakış açısına göre, artık gıda maddeleri arzı, servet ya da istihdamla karşılaştırılması anlamsızdır. Söz konusu olan, sermaye birikim sürecinin çeşitli evrelerinde nüfus artışına yüklenen işlevlerdir.

«Eğer sermaye birikimi ve kapitalist servet artışı kaçınılmaz bir biçimde bir işsizler ordusu ortaya çıkarıyorsa bu işgücü fazlası, daha sonra, sermaye birikiminin en önemli yardımcılarından ve kapitalist üretimin varlığının devamının temel koşulu haline gelmektedir».(10)

Marx'ça söz konusu olanın, aslında, demografik olguların, bir üretim biçimi ve onun işleyiş biçimi içerisinde işgal ettikleri konum olduğu apaçıktır.

II — GÖRELİ NÜFUS FAZLASI KAVRAMI

Nüfus, servet ikilisi sorunsalından kopuşu Marx, göreli nüfus fazlası kavramıyla yapmaktadır. Bu son derece üretken kavram hem belli bir üretim biçimi içinde nüfusla ilgili olguların konumlarını belirlemekte, hem de, göreceğimiz gibi, demografik bilginin epistemolojik ve yöntemsel temellerinin ne olabileceğini görmemize izin vermektedir.

Şu gerçekten hareket ediliyor: kapitalist üretim biçimi yoksulluk ve işsizlik üretmektedir. İnsanların yoksulluğu ile sayısı arasında ne gibi bir ilişki vardır? Doğrudan bir ilişki vardır, diyordu Malthus. İnsanların sayısıyla, öngörüsüzlüklerinin doğrudan yoksulluk ortaya çıkardıklarını savunuyor ve bu ilişkiyi neredeyse bir doğa yasası olarak kabul ediyordu. Göreli nüfus fazlası kavramı burada devreye girerek nüfusun hacmi ile yoksulluk arasındaki nedensellik ilişkisini kırıp, bu iki olgunun da konumunu kapitalist üretim sürecinde sermaye birikimine göre belirlemektedir.

Bu nüfus fazlası **görelidir** çünkü:

«Kaynağını istihdam ve servetin birikim hızından daha büyük bir hızla artan işgücü arzında değil, aksine, hızla artan sermayenin

(9) **Le Capital,** adı geçen basını, I. Kitap, Cilt III, Bölüm XXV, s. 83.

(10) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, Bölüm XXV, s. 75-76.

işçilerin küçük ya da büyük bir bölümünü dıştalayabilmesinde bulmaktadır. Bu nüfus fazlasının varlığı **kapitalist sömürünün anlık gereksinmelerinin fonksiyonu olduğuna göre,** hacmi de aniden genişleyip daralabilir.»([11])

«Birikim sürecindeki sermayenin anî genişleme ya da daralma hareketleri, demek ki işgücü arzının göreli yetersizliğine ya da fazlalığına neden olabilmektedir. Yani, ilk şıkta, işçi sayısının mutlak ya da göreli olarak azalması sermaye fazlalığı doğurmamakta, ikinci şıkta da işçi nüfusun mutlak ya da göreli olarak artması sermaye miktarında yetersizliğe neden olmamaktadır.»([12])

Demek oluyor ki, eğer görünürde bir nüfus fazlası varsa (mevcut istihdam olanaklarına ya da toplumsal servet birikimine oranla), «göreli»lik bizi istihdamın, servetin ya da gıda maddelerinin yetersizliğine değil, sermaye birikim sürecinin gidişine yöneltmektedir.

«Sermayenin genişleme gücünü geliştiren etkenler aynı zamanda emek-gücünü açığa çıkarmaktadırlar.»

Göreli nüfus fazlasının üretimi ve yeniden üretimi sermayenin yeniden üretim sürecinden bağımsız değildir. Sermaye birikimi süreci tarafından yaratılan bu işgücü fazlası da bu sürecin devamı için gereklidir. Yani, göreli nüfus fazlası, sermaye birikiminin hem bir sonucu hem de bir önkoşulu olma durumundadır.

«Demek ki ... sermayeye dönüşecek olan üretim araçları, sürekli olarak elinin altında artış hızı kendisininkine uyan sömürüye açık bir işçi kitlesi bulabilmektedir.»([13])

Göreli nüfus fazlasına daha yakından baktığımızda onun, birçok yorumcunun ısrarla üzerinde durduğu biçimde, yalnızca sermayenin organik bileşimindeki değişimlerden kaynaklandığını söylemek olanaksızlaşmaktadır. Marx tarafından ortaya konduğu biçimiyle göreli nüfus fazlası, yalnızca ekonomik dalgalanmalar sırasında sermayenin organik bileşiminin değişmesi, değişken sermayenin toplam içerisindeki ağırlığının artıp azalması ve işçilerin bir bölümünün dönem dönem işsiz kalması sonucu ortaya çıkmaz.

---

(11) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 74, altını biz çizdik.
(12) A.g.e., s. 61.
(13) A.g.e., s. 87.

Marx, göreli nüfus fazlasının üç ayrı biçiminden (ve üç ayrı kaynağından) söz eder: «kararsız», «gizli» ve «durgun» biçimler. Bilindiği gibi de, bu üç biçimin yalnız ilki, doğrudan, sermayenin organik bileşimindeki artışın neden olduğu sanayi kesimindeki işsizleri kapsar.

Marx'ın sözünü ettiği ve kırsal kesimde var olduğunu söylediği göreli nüfus fazlasının «gizli» biçimini, günümüzde azgelişmiş ülkelerin kırsal kesimlerinde var olduğunu bildiğimiz gizli işsizlikle karşılaştırabiliriz. **Kapital**'in birinci kitabının XXV. bölümünün uzunca bir alt bölümünde, Marx, İngiltere'nin Worcestershire yöresinden aldığı örneklerden hareketle, göreli nüfus fazlasının bu biçiminin «tarım işletmelerinin yoğunlaşması ve «cottage»ların ortadan kaldırılması sonucu tarımsal nüfusun sürekli olarak arazilerine el konulması»([14]) gibi olgulardan kaynaklandığını gösterecektir. Bunlar da «biraraya gelince kırlardan kentlere sürekli bir göçe neden olurlar.» Göreli nüfus fazlasının «gizli» biçimiyle Marx'ın kasdettiği, sermaye birikimiyle, onun etki alanının genişlemesinin, kapitalist üretim biçiminin kırsal yöreleri de bu alana almasının bu yörelerde meydana getirdiği hızlı değişimlerden biridir.

> «Kapitalist rejim tarımı ele geçirir geçirmez, sermayenin bu sektörde birikimine koşut olarak, işgücü talebi de mutlak olarak azalır. Tarımdan işgücünün itilme süreci, sanayide olduğu biçimde kendinden daha büyük bir çekim gücü tarafından dengelenmez. Yani kırsal nüfusun bir bölümü her an kentlileşmeye ya da sanayiye kaymaya hazır durumdadır ve bu kaymaya uygun koşulları beklemektedir... Kırsal yörelerin kentler ve sanayi için böyle bir iç göç kaynağı oluşturabilmeleri, kırsal yörelerin içinde gizli bir nüfus fazlasının varlığına bağlıdır. Bu fazlanın tüm boyutları, göç kanalları tam olarak açıldığı zaman ortaya çıkmaktadır.»([15])
> Göreli nüfus fazlasının «durgun» biçimine gelince:
> «Sürekli olarak büyük sanayinin ve tarımın 'fazlalıklarıyla' beslenir. Başlıca kaynağı, tezgahların manüfaktürlere, bunların da sanayiye yenik düştüğü sektörlerdir.»([16])

Böylece, kapitalizmin tarıma girmesi ve burada bir âtıl işgücü

(14) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 132.
(15) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 85.
(16) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 85.

kapasitesini ortaya çıkarıp «özgürleştirmesi», ayrıca zanaatkâr ve küçük atölyelerin, tezgahların, küçük burjuvazinin yıkımı göreli nüfus fazlasının oluşmasına ve yaşamasına katkıda bulunan olgulardır.

Ayrıca, sermayenin yoğunlaşıp toplulaşması, kapitalist işletmelerin boyutlarının büyümesi, tekelci eğilimler

> «Sermayenin teknik bileşimindeki değişimleri hızlandırır, bu bileşimin değişken sermaye aleyhine gelişmesine neden olur ve işgücü talebinde göreli bir azalmanın meydana gelmesini sağlar.»([17])

Sonuç olarak Marx'ın göreli nüfus fazlası kavramının, nüfusun ya da toplam işgücünün niceliksel değişimlerinden, ya da doğurganlık veya sermayenin teknik bileşiminin evriminin işgücü piyasasındaki etkilerinden çok daha geniş kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu kavram altında, aslında, sermaye birikimi süreciyle kapitalizmin sömürü alanının genişlemesi çerçevesinde toplumsal işgücünün yeniden üretimi sürecinin tüm niceliksel gereksinme ve sonuçları toplanmış bulunmaktadır. Diğer bir deyişle göreli nüfus fazlası kavramı, sermayenin yeniden üretim sürecinin demografik olarak nitelenebilecek tüm etkilerini kapsamaktadır. Göreli nüfus fazlası kavramı **salt demografik** bir kavram değildir, demek ki.

Klasik iktisatçılar, daha önce de değindiğimiz gibi, bu konudaki görüşlerini nüfus - servet koşutluğu üzerine bina edip bu iki ögenin değişim yasalarına ve birbirleriyle ilişkilerine eğilirlerdi. Göreli nüfus fazlası kavramını üreterek Marx, önce bu iki ögenin birer sonuç olduklarını ve bu sonuçların nasıl ortaya çıktıklarını göstermektedir. Bunun için de bu iki sonucu doğuran üretim biçimlerinin işleyiş mekanizmalarını incelemek gerekmektedir. İşlevini böylece değiştiren «nüfus» olgusu kendi yasalarına sahip, dışsal ve ayrıcalıklı bir inceleme alanı olmaktan çıkıp genel yeniden üretim sürecinin bir parçası haline gelmektedir. Yöntemsel olarak tutarlı ve kesin bir demografik olgular anlayışına geçiş söz konusudur. Nüfus fazlasının istihdam olanaklarıyla mı, sermayenin birikim hızıyla mı, yoksa ulusal gelirin artışıyla mı karşılaştırılması gerektiği sorunu ortadan kalkmıştır.

Demografik olgulara (o da, Marx'ta salt demografik olguların varlığından söz edilebildiği ölçüde) artık, sermaye birikim sürecinin

---

(17) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 69.

«içinden» bakılmakta, bu sürece bir rakip olarak değil bir tümleç olarak değerlendirilmektedir Marx tarafından. Göreli nüfus fazlası kuramıyla birlikte nüfus olgusu sanki sermaye birikimi süreci tarafından yutulmuştur. Nüfusla ilgili sorunların, içinde bulundukları üretim biçiminin işleyişiyle içiçelikleri açısından ele alınışları da bu yüzden ön plana çıkmaktadır. İşte bu anlamda ve yalnızca bu anlamda([18]) kapitalist üretim biçiminin, tüm diğer üretim biçimlerinin olduğu gibi kendine özgü bir 'nüfus yasası' vardır.

> «Sermaye birikimini sürdürdükçe ve bunu başardığı ölçüde, ücretliler sınıfı aynı zamanda kendi dıştalanmasının ve göreli nüfus fazlasına dönüşmesinin araçlarını ve koşullarını da üretmektedir. Kapitalist üretim biçimine özgü, onu diğer dönemlerden ayırdeden nüfus yasası işte budur. Nitekim, toplumsal üretimin her tarihsel biçiminin, kendine özgü, yalnızca bu üretim biçiminde geçerli, üretim biçiminin öbürüyle kaim ve dolayısıyla göreli bir değeri olan bir nüfus yasası vardır. Soyut ve değişmez bir nüfus yasasından ancak bitki ve hayvanlar alemi için söz edilebilir - o da insanların etkisine maruz kalmadıkları sürece»([19]).

Gördüğümüz gibi, Marx'ın Malthus'u eleştirisi, sık sık ileri sürüldüğü gibi, yalnızca Malthus'un İngiliz toprak aristokrasinin çıkarlarını savunduğu, nüfus yasasının biçimiyle de yoksulluklarının sorumluluğunu emekçilerin kendi sırtına yüklediği savıyla sınırlı değildir. Marx, aslında sorunun köküne inmekte ve nüfus olgusunu incelemesinde olayı basit bir anti-Malthus'cu polemiğin ötesine götürmektedir. Marx'ın eleştirisi tutarlılığı, doğruluğu tartışılabilir olan herhangibir kuramın eleştirisi değildir. Göstermek istediğimiz, bu eleştirinin, aslında, demografik olguların kendilerinin bir eleştirisini içerdiğidir. Gerçekten de, göreli nüfus fazlası gibi bir kavramın kuramsal konumu nüfusa ilişkin bilginin sorunsalını tümden değiştirmektedir. Marx'ın Malthus'u ve onun kuramsal çerçevesini eleştirisinin, dikkatle incelendiğinde, özgün bir araştırma alanı olarak nüfusbilimin bir eleştirisi olduğu görülür. Günümüzde uygulandığı biçimiyle demogra-

---

(18) İleride «nüfus yasası» kavramının bazı şekilci ve mekanist yorumlarına değineceğiz.

(19) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 74. Kapital'in aynı bölümünde Marx bu yasaya **kapitalist birikimin** mutlak, genel yasası» (altını biz çizdik) adını da verecektir.

finin temel sorunsalının da, ana hatlarıyla, iki yüzyıldan beri önemli bir değişikliğe uğramadığını eklersek, eleştirinin boyutlarıyla önemi daha açıkça ortaya çıkar.

Bu eleştirinin metnini, her türlü polemikten uzakta, **Kapital**'in I. Kitabının «Kapitalist Birikimin Genel Yasası» başlığını taşıyan 25. Bölümünde buluyoruz. Herşeyden önce ortaya çıkan, kapitalizmde nüfusa ilişkin olguların gelişiminin, son kertede, sermayenin birikim sürecine bağımlı olduğudur. Nüfus olgusu, irdelenen üretim biçiminin işleyişinden bağımsız, dışsal değildir. Böyle olmadığı gibi, Otto Bauer gibi bazı marxistlerin de savunduğu biçimde, sermaye birikimine herhangibir hız ya da ritm de empoze edemez. Her ne kadar nüfus tüm toplumsal olguların ve örgütlenme biçimlerinin «dayanağı» ise de bu dayanağın gelişigüzel bir şekilde geliştiğini söylemek olanaksızdır. Bu «dayanak», en nihayette kendisine «dayanan» üretim biçimine bağımlıdır ve bu üretim biçimi gelişme çizgisini belirler. 'Genel olarak' nüfus deyimi, 'genel olarak' üretim kadar anlamsız bir deyimdir.

Nüfus, demek ki, bağımlı bir değişkendir. Ama herşeyden önce, neden söz ediyoruz? Sözkonusu olan hangi nüfustur?

Adam Smith ya da Ricardo'da (çağdaş neo-klasik ya da keynesgil iktisadi büyüme modellerinde de olduğu gibi), kuramsal düzeyde toplam nüfusla toplam faal nüfus, ya da işgücü arzı eşdeğer tutulmakta, birinin büyüme oranının diğerinkine eşit olduğu varsayılmaktadır. Oysa, bu iki büyüme oranı Marx tarafından son derece açık bir biçimde ayırdedilmektedir. Göreli nüfus fazlası kavramıyla bu iki oran, teorik düzeyde ayrı tutulmakta, ve ayrıca Adam Smith'vari ücretler düzeyiyle nüfus artış hızı arasındaki ekonomik mekanizmanın işlerliği olmadığı vurgulanmaktadır. Belli bir anda ücretler düzeyi işgücü piyasasındaki arz ve talebin durumuna bağlı olabilir. Ama bu gerçek, Marx'ın kavramsal çerçevesinde **toplam** nüfusun gelişmesinden, nüfusun doğal artış hızından tamamen bağımsızdır. Göreli nüfus fazlasını oluşturan emekçi fazlalığı «...nüfusun doğal artışından bağımsızdır.»([20]) Yedek işsizler ordusu «sermayenin değişken gereksinmelerini karşılayacak ve **nüfusun doğal artış hızından bağımsız olacak,** her an yararlanılabilir, her an sömürüye hazır bir işgücü hammeddesi arzeder»([21])

(20) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 77.

(21) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 76 (altını biz çizdik).

Doğurganlık ve ölümlerdeki değişmeler —nüfusun doğal artışı— elbette bir ölçüde ücretler düzeyine, yani emekçilerin göreli refah düzeylerine, bir ölçüde bağımlıdır. Ancak, bu bağımlılık A. Smith'in öne sürmüş olduğu denli basit olmadığı gibi, aksi yöndeki neden - sonuç ilişkisi de geçerli değildir.

> «Ücretler genel düzeyi, nüfusun hacmindeki değişimlere duyarlı değildir. İşçi sınıfının içindeki işsizlik oranı, göreli nüfus fazlasının artması ya da azalması, onun genişleme ya da daralma hareketleri sanayinin konjonktürüne tekabül ederler. Bu değişimlerin tek belirleyicisi de sınai devrelerdir»(22)

Örneğin belirli bir ücret düzeyini izleyen bir doğurganlık artışı, işgücü piyasasında etkisini bir süre sonra, yani bu artan doğumların ürünü çocuklar iktisaden faal yaşa geldikleri zaman duyuracaktır. Bu süre, iktisadi faaliyet yaşı, A Smith devrinde olduğu gibi nisbeten düşük olsa bile, yine de uzun sayılır ve işgücü piyasasının kısa vadeli değişim ve gereksinmelerine cevap verebilmesi beklenemez.

> «Refah dönemi elbette evliliklerin sayısını arttırıp çocuk ölümlerini azaltmış olacaktır. Ama bu olgu, ne denli bir toplam nüfus artışı doğurursa doğursun gerçekte faal nüfusun hacminde bir artışa neden olmayabilir.(23)

Sermaye birikimi sürecinin gelişmesiyle ücretlerin genel düzeyi, doğurganlık ya da nüfus artış hızını etkileyebilmelerinden çok önce devreye göreli nüfus fazlası, yedek işsizler ordusu girecek (ki bunun nüfus artış hızından kaynaklanmadığını yukarıda belirtmiştik) ve onun hacmi, işgücü arzını gereken düzeye getirecektir. Yani işgücü arzının düzenleyicisi artık klasik bir ekonomik - demografik mekanizma değil, sermaye birikiminin anlık gelişimleriyle onun gereksinmeleridir. Yani faal nüfusun hacmi, toplam nüfustan kesin olarak ayrıştırılmış ve göreli nüfus fazlası da Marx tarafından nüfusun doğal artış hızından bağımsız olarak düşünülmüştür. Kısa yada uzun dönemde faal nüfusla işgücü arzının doğal nüfus artışıyla tam bir paralellik içinde olmadığını, hiç değilse kuramsal düzeyde ilk belirten de Marx olmuştur.

---

(22) **Le Capital,** I. Kitap, Cilt III, s. 77.
(23) **Le Capital,** III. Kitap, Cilt VI, s. 267.

Demek oluyorki kapitalist üretim biçiminin, gelişimi sırasında, **mutlak bir nüfus fazlasına değil,** kendi yarattığı ve yeniden ürettiği göreli bir nüfus fazlasına gereksinmesi olduğu ortaya çıkıyor. Yedek işsizler ordusunun hacmi, en nihayette, sermayenin anlık ve konjonktürel gereksinmelerine göre genişler ya da daralır. Dolayısıyla bu ordunun hacminin giderek artması gerektiğini ya da bu göreli nüfus fazlasını sağlamak için mutlaka artan bir nüfusa gereksinme duyulduğunu söylemek olanaksızdır. Ekonomik dalgalanmaların içinde bulunulan evresi, sermayenin etki alanını genişletip tarıma girmesi, sanayideki makineleşmenin genişlemesi gibi olgular göreli nüfus fazlasının hem kökenlerini, hem hacmini hem de bileşimini etkiler.

Sermaye birikimi ve yeniden üretimi süreçleriyle göreli nüfus fazlasının ortaya çıkışı Marx tarafından nüfus artış hızından tümüyle ayrıştırılmış bulunmaktadır. Sonuçta göreli nüfus fazlası kavramıyla toplam nüfus, faal nüfus ve bunların artış hızları gibi kategoriler, sermayenin yeniden üretim sürecine bağlılıklarının biçiminde kesin olarak ayırdedilmişlerdir.

Nüfusun doğal gelişiminin sermaye birikim sürecine bu bağımlılığını basit ve dolaysız bir neden-sonuç ilişkisi sanmak bir yanılgıdır.

Nüfusun demografik türdeki niteliklerinin tümüne **Demografik Rejim** adını verelim. Bu deyimden, ölümler, doğurganlık ve evlenmeler gibi nüfussal olguların belli bir anda belli bir iktisadi ve sosyal yapı içerisindeki durumlarını anlıyoruz. Demek ki tarihlerinin çeşitli anlarında bulunan ekonomik ve sosyal yapıların sayısınca demografik rejim vardır. Bu demografik rejimler kümesi içerisinde bir ayırım ve sınıflandırma yapılırsa bu, ancak, ilk eldeki verilerin bir bölüştürülmesi anlamını taşır. Yani Demografik Rejim, kuramsal işlevi olmayan, betimsel, görgül bir kategoridir. Kuramsal düzeyde işlerliği olan kavram, ilerde değineceğimiz gibi, **nüfus yasası** kavramı, ve özgün olarak kapitalist üretim biçiminde **göreli nüfus fazlası** kavramıdır. Demografik Rejimin daha kapsamlı bir tanımını vermek gerekirse onun, toplumsal işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin içinde yer aldığı toplumsal koşulların, o nüfusun sayısal düzeydeki uzantısı olduğunu ve bu sayısal gelişmenin bileşkelerini (doğurganlık, ölümler, evlenmeler gibi) temsil eden bir dizi göstergeden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Demografik Rejim bir dizi siyasal ideolojik, yasal, dinsel, kültürel vb. etmenin giriftliğinin sonucu, uzantısıdır. Üretim biçimine bağımlılığı, **aracılı** olup, bu bağımlılığın kendisi de bağımlı faktörler aracılığıyla gerçekleşir. Rosa Luxemburg'un yapmış olduğu gibi de, sermaye birikimi ile nüfus artışı arasında sıkı bir bağlantı ve koşutluk olduğunu ileri sürmek bu çerçeveye pek uygun düşmez.

Her üretim biçimi, Demografik Rejime etkisini değişik mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştirebilir. Yani Demografik Rejim, her aşamada, üretim biçiminin temel özelliklerinden göreli bir özerkliğe de sahiptir. Diğer bir deyişle, bir üretim biçiminden bir diğerine geçiş sözkonusu olduğunda, Demografik Rejim büyük bir değişime uğramayabilir, uğradığında da gecikme ya da geçiş durumları ortaya çıkabilir. Demografik Rejimin etkilendiği toplumsal faaliyet düzeylerinin çokluğu ve çeşitliği ve üretim ilişkileriyle bağlantısının göreli gevşekliği bu konuda «kalıntı»lara, bir istisnadan ziyade bir kural görünümünü kazandırmaktır. Dolayısıyla, değişik üretim biçimleri çerçevesindeki Demografik Rejimler arasında benzerlik ve hatta özdeşlik olabilmesi şaşırtıcı değildir.

Birbiri ardısıra tarihsel olarak dizili üretim biçimleriyle Demografik Rejimin özellikleri (doğurganlık, ölümler düzeyi) arasında katı bir paralellik bulmaya çalışmak da doğru bir yaklaşım değildir. Bazı sovyet nüfusbilicileri bunu sistematik olarak yapmakta, örneğin doğurganlık seviyesiyle, sözgelimi, antik, feodal, kapitalist, sosyalist vb. üretim biçimleri arasında kesin bir eşleştirme yapmaktadırlar. Kanımızca (buna ileride tekrar değineceğiz) bu tür yaklaşımlar, sürekli olarak karşı çıkmakta olduğumuz demografik görgücülüğün bir başka tezahürüdür.

Diğer yandan, çeşitli tarihsel dönemlerin Demografik Rejimleri çok değişik olmayabilir ve özgün Rejimlerin tanımlanması da zor olabilir. Ayrıca, kapitalizmde de gözlemlenmiş olduğu üzere, aynı üretim biçimi, zaman içerisinde çeşitli ya da değişken Demografik Rejimler doğurabilir.

Öyleyse, Marx, sermayenin yeniden üretim süreciyle somut demografik olgu ve göstergeler arasındaki ilişkiyi boş bırakmaktadır. O takdirde de «her üretim biçimine özgü bir nüfus yasası»ndan nasıl ve hangi bağlamda söz edebilmektedir?

III — NÜFUS YASASI VE TOPLUMSAL İŞGÜCÜNÜN YENİDEN ÜRETİMİ

Bu ana kadar «yedek işsizler ordusu» ve «göreli nüfus fazlası» deyimlerini eşanlamlı olarak, ayırım yapmaksızın kullandık. Nitekim de Marx bunları aynı yerde, **Kapital**'in I. Kitabının XXV. Bölümünün «Yedek İşsizler Ordusu, yada Göreli Nüfus Fazlasının Artan Bir Biçimde Üretilmesi» başlığını taşıyan altbölümde devreye sokar. Aynı bölümün çeşitli yerlerinde de bu iki deyimin birbirinin yerine geçebileceği izlenimi verilmektedir. Öyleyse şu soruyu sormak gerekir: aynı toplumsal gerçeğe niçin iki ayrı kavram yakıştırılmıştır? Bunu biraz irdelemek yararlı olur sanırız.

Daha yakından bakıldığında, bu iki deyimin, bu iki kavramın birbirlerinden **içerik** açısından değil, kuramsal düzeydeki **işlevleri** açısından ayrıştırılmış oldukları görülür.

Sermaye açısından bakıldığında yedek işsizler ordusu, ekonomik dalgalanmaların şu ya da bu döneminde kullanıp yararlanabileceği gerçek ya da potansiyel bir işsizlik hacminden oluşur. Diğer bir deyişle, bu yedek ordunun hacmi iktisadi konjonktüre, sermayenin gereksinmelerine göre genişler ya da daralır. Faal işgücü karşısında onun «yüksek konjonktür dönemlerindeki ücret taleplerini frenlemek» için ağırlık görevi yapar. Diğer bir deyişle, faal işgücüne oranla göreli ağırlığı, belli bir anda işgücü piyasasında ücret düzeyinin belirlenmesinde önemli bir rol oynar. İşçi sınıfı içerisinde ortaya çıkardığı rekabet çerçevesinde, bu yedek işsizler ordusunun kökeni, bileşimi pek önemli değildir. Yedek işsizler ordusunun en önemli niteliği «faal işgücü üzerindeki baskısı» ve bu baskı dolayısıyla onu «sermayenin gereklerine daha uysal olmaya zorlaması», miktarı, «şişen... daralan... baskı yapan» hacmidir. Önemli olan göreli hacim, işgücü piyasasında ücretin belirlenmesi, niceliksel bakış açısıdır. Yedek işsizler ordusunun sayılabilirlik vasfıdır ön planda olan.

Göreli nüfus fazlası kavramının kullanımına baktığımızda ise böyle bir duruma rastlamayız. Bu nüfus fazlasının üretim ve yenilenme sürecinin konumu, sermaye birikiminin ta kendisi olarak hemen belirlenmiş bulunmaktadır. Uzun vadede kâr oranının azalmasına neden olan mekanizma, eşanlı olarak, bir de göreli nüfus fazlası doğurmaktadır. Konar konmaz, göreli nüfus fazlası kavra-

mına, sermaye birikimini açıklayan kuramsal şema içerisinde **özgün bir işlev** yüklenmiş olmaktadır.

Sermaye birikimi sürecinin bir ürünü olan göreli nüfus fazlası, aynı zamanda bu sürecin devamında önemli bir etmendir. Diğer yandan göreli nüfus fazlasının kökeniyle bileşimi, sermayenin birikim süreci bağlamında, önemsiz değillerdir. Kapitalizmin tarımsal alana girmesi ve bir bölüm işgücünün bu sektörden kopması, sermayenin teknik bileşiminin sabit sermaye lehine artması dolayısıyla işgücü talebinin göreli olarak azalması, ya da sermayenin yoğunlaşması, toplulaşması «çok çeşitli nüanslar» ortaya çıkarabilir. Bu ögelerden hangisinin göreli nüfus fazlası içinde o anda ağırlık taşıyacağını sermaye birikiminin içinde bulunduğu konjonktür belirleyecektir. Diğer bir deyişle, **sermayenin birikim ve yeniden üretim süreci, kendi içinde, göreli nüfus fazlasının** yeniden üretiminin koşullarını barındırır.

Özetle, yedek işsizler ordusu kavramı, konum olarak her zaman ücretin belirlenmesinin somut koşullarınca, işsizliğe, devresel buhranlarla bunların etkilerine atıf yaparken, göreli nüfus fazlası kavramı bizi hemen sermaye birikiminin toplumsal sürecinin tam ortasına götürmektedir.

«Nüfus yasası»nın kuramsal konumu

Nüfus yasası, değişik üretim biçimlerindeki işgücünün yeniden üretimi sürecinin, niceliksel, demografik düzeydeki biçimlenmelerinin ifadesidir. Bu tanımı açıp, açıklamaya çalışacağız.

Göreli nüfus fazlası, sermaye birikim süreci sırasında işçi sınıfının dönüşümlerinin sonucudur. «İşte kapitalist üretim biçimine özgü ve o döneme tekabül eden nüfus yasası». Kapitalizme özgü nüfus yasasının mihenk taşı olan göreli nüfus fazlası da sermaye birikimi süreci içinde ve onunla beraber sürekli olarak kendisini yeniden üretir. Marx'ın bu «nüfus yasası» kavramı bizi hemen **toplumsal işgücünün yeniden üretiminin** somut koşullarına götürür. Nitekim de Marx'a göre bu yasanın sonucu «emekçiyi statüsüne Vulcan'ın kıskaçlarının Prometeus'u kaya parçasına perçinlediğinden daha sıkıca perçinlemek»([24]) değil midir?

(24) **Le Capital,** Kitap I, Cilt III, s. 88.

Göreli nüfus fazlası kavramı, demek ki, nüfusun doğal gelişmesinin sermaye birikim sürecine bağımlılığını, ve bu bağımlılığın türünü devreye sokan bir kavramdır. Demografik diye nitelendiregeldiğimiz olguların belirdiği konum, «doğal» yasalarla yönetilen kapalı bir alan değildir. Marx, bu alanı, belli bir üretim biçiminde, toplumsal işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin içine kondurmuştur.

Demografik Rejim, gördük ki, bu sürecin içinde bulunduğu toplumsal koşulların, sayısal yeniden üretim düzeyindeki varoluş biçimidir. Kapitalist üretim biçimi çerçevesinde de, sermaye birikimi sürecinin devamlılığının bir gereksinimi olan göreli nüfus fazlasının üretilmesi, toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesinin demografik görüntüsüdür.

Doğal olarak, işgücünün yeniden üretilmesi, emekçi kitlesinin üretimi ya da kullanılabilir hale getirilmesinin yanısıra, bu insanların birer emekçi olarak oluşturulmalarını, yetiştirilmelerini içerir. Bu da bizi ideolojik ya da siyasal etmenleri hesaba katmaya zorlar. Bu konuya ileride değineceğiz. Her halde Marx'ın bu konuda geliştirdiği kuramsal çerçeve herhangi bir «doğal» nüfus yasasının yadsınmasından öte, nüfusa ilişkin olguların tümünü, toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi perspektivine oturtmak amacını taşır. Marx'a göre «nüfus yasasının» kuramsal statü ve işlevi budur. İşgücünün yeniden üretimi zincirinin demografik halkasını oluşturan bu yasa, bağımlı bulunduğu üretim biçiminin ömrüyle kaimdir.

Çıkarabileceğimiz bir diğer sonuç da bu yasanın, ne etkilediği faktörlerde, ne de işleyiş biçiminde **dar anlamda** demografik bir yasa olmadığıdır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Marx'ın koyduğu biçimiyle göreli nüfus fazlasının, salt demografik olgularla ilintisi pek zayıftır. Nüfus yasasında, ve göreli nüfus fazlasıyla sözkonusu olan, her an yenilenebilir bir işgücünün, öncelikle demografik olmayan araçlarla, üretilebilmesidir. Kapitalizmde insanların sayısal üremesi değil, toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesidir gerçek olgu.

Değişik üretim biçimlerine ilişkin Demografik Rejimlerin birbirine çok benzeyebilmesi ya da aynı üretim biçimi çerçevesinde Demografik Rejimin zaman geçtikçe büyük değişimlere uğrayabilmesi böylece açıklanabilmektedir. Burada etmen olan toplumsal

olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesinin değişken biçim ve koşullarıdır. Bu biçim ve koşulların bireylerin sayısal düzeydeki yeniden üretimlerini betimleyen Demografik Rejim, böylece, aynı üretim biçimi çerçevesinde önemli değişimlere uğrayabilecektir. Aynı şekilde, örneğin kapitalizm ve sosyalizme ilişkin Demografik Rejimler birbirlerine çok benzeyebileceklerdir. Ancak, bu takdirde, aynı temel nedenlerin aynı sonuçları doğurmuş olduklarını söylemek mümkün olmayacaktır.

Nüfus yasasının, örneğin sermaye birikimiyle Demografik Rejim arasında doğrudan ya da sayısal bir ilişki olmadığı da açıktır. Şunu hemen vurgulamak gerekir ki, nüfus yasası kavramının bu kuramsal konumu ve tanımı, demografik olgu ve değişkenlerin çeşitli sosyal ve ekonomik etkileşimlerinin araştırma konusu olamayacakları anlamına gelmez. Marx'ın kendisi de, nitekim, **Kapital**'in çeşitli yerlerinde, Fransa ve İngiltere'ye ilişkin verileri kullanarak, örneğin, yeni gelişen kapitalist üretim ilişkilerinin çeşitli yaşlardaki ölüm oranlarına, bazı emekçi kesimlerin doğurganlık oranlarına ve yedek işsizler ordusu içindeki bir kesimin doğurganlığına nasıl etki yaptığına dair çok çeşitli örnekler verir([25]). Bu tür veri derlemeleriyle araştırmalar çok sayıda mevcuttur ve yapılmaya da devam edilmelidir. Demografik olgu ve Rejimler'in doğru olarak algılanabilmesi bunlara bağlıdır. Ancak, bu görgül araştırmaların da nüfus olgusunun bir sorunsalını kurmakta yetersiz ve aciz olduklarını tekrar vurgulamak gerek.

Marx'ın bu konuda metodolojik temel taşları koymuş olduğuna dikkat edilmeksizin, sık sık «her üretim biçimine özgü nüfus yasası» etrafında var olduğu düşünülen kavramsal boşluk biraz aceleci bir biçimde doldurulmaya çalışılmıştır. Örneğin bu yasayı betimlemesi beklenen aşağıdaki tablo verilebilmiştir :

(25) Örneğin bk. **Le Capital,** I. Kitap, Cilt I s. 250-251, 263-264, I. Kitap, Cilt II, s. 81 82, 90, 145, 200, I. Kitap, Cilt III. s. 84-85, 85-86, 143, III. Kitap, cilt VI, s. 110, 112-113, 267.

	Doğurganlık (N)	Ölümler (M)	Nüfus Artış Oranı (N-M)	Kuşak Yenileme Hızı
Kapitalizm (Rekabetçi aşama)	Yüksek	Yüksek	Hızlı	Yüksek
Kapitalizm (Tekelci aşama)	Alçak	Alçak	Yavaş	Alçak
Sosyalizm	Orta	Alçak	Orta	Yavaşlamış

Tüm olası üretim biçimlerini kapsayan (ilkel, köleci, feodal vb.) ve nüfus yasasını temsil etmek amacıyla gerek ölümlerin düzeyini gerekse başka demografik göstergeleri kullanan, çok daha «ayrıntılı» sınıflandırmalar da yapılmıştır. Bu tür sınıflandırmalar, üretim biçimlerinin ardarda dizilişleriyle herhangi bir demografik gösterge arasında aranan (ve kolayca bulunabilen) koşutluk, korelasyon, nüfusun gelişmesini toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin bir parçası olarak görmediklerinden, demografik olgunun mekanist ve görgül konumuna bir geri dönüşü ifade ederler. Bu bağlamda, demografik olguların üretim biçiminden göreli bir «özerklik» durumunda olmalarının da ilave edilmesi bu gerçeği değiştirmez. Birçok benzeri gibi, ve demografik analize değin birçok yeni ögeyi içermesine karşın, Nüfusbilimde Marx'çı bir yaklaşımdan hareket eden önemlice bir yapıt, bayağı demografinin bu tuzağına kolayca düşebilmektedir([26]).

Diğer yandan, nüfus yasasının bir dizi nüfussal göstergeden ibaret olmadığı gibi, her sosyal sınıfa özgü ayrı ayrı nüfus yasaları mevcut olduğunu savunmak da olası değildir ([27]). Toplumun her

(26) **Theorie de la Population,** (D. Valentei yönetiminde), Moskova, Ed. Progres, 1977.

(27) Örneğin Rosa Luxemburg şöyle yazar: «Marx'ın kuramı ve istatistik gerçek'er, çağdaş toplumun her sınıfının kendine özgü nüfus yasalarına tabi olduğunu gösterir.» Bk. R. Luxemburg **Toplu Eserler.** Paris Ed. Maspero, 1969, Cilt 4, s. 193.

katmanının ayrı demografik nitelikleri olması mümkündür. Ancak, bu farklılaşmalar ancak her katmanın üretim ilişkileri yumağındaki yeri ve dolayısıyla işgücünün yeniden üretimi sürecindeki çıkarları ve göreli ağırlıkları belirlendikten sonra anlam kazanmaktadır. Birkaç ayrı üretim biçiminin eşanlı olarak varolabildiği toplumsal yapılar için de aynı şeyi söylemek gerekir.

Marx'ın amacı, insan topluluklarının niceliksel doğal büyüme hızlarının biçim ve mekanizmalarını açıklamak değildi. Bunun bir kez daha altını çizmek gerek. Böyle bir amacı ön plana çıkarmak, temel sosyo-ekonomik yapıyla demografik değişkenler arasında ne denli bir bağımsızlık varsayılırsa varsayılsın, araya hangi toplumsal düzey ya da faktörler konursa konsun, araştırıcıyı ister istemez eleştirdiğimiz görgül-mekanist sorunsalın içine iter. Bu sorunsal da demografik uygulamayı, toplumsal düzeylerle Demografik Rejimin herhangi bir bileşkesi arasında «ilişkiler», paralellikler ve uygunluklar aramaya götürür. Bu ilişkilerin ayrıntısı, «incelik» derecesi, kullanılan istatistiksel yöntemlerin mükemmelliği vs. bu yargıyı değiştirmez.

Ayrıca şuna da tekrar işaret etmek gerekir ki günümüzün demografik pratiğinin aşağı yukarı tümünün temelinde yatan (zımnî ya da açık) sorunsal, Malthus'unkinden pek de farklı değildir.

IV — NÜFUS YASASI KAVRAMI VE DEMOGRAFİK BİLGİ

Kapitalist üretimin bir devresinde üretilen, belli bir mal ve hizmet tomarı değildir. Üretilen, herşeyden önce, yeni bir üretim devresine girmeye hazır bir sermaye ve işgücüdür. Nitekim de, ana teması nüfus sorununun bu yeniden üretim süreci çerçevesinde yerine oturtulması olan **Kapital**'in I. Kitabının XXV. Bölümünde sorun yukarıda da değindiğimiz gibi, toplumsal olarak gerekli işgücünün oluşturulması sürecinin bir parçası olarak gösterilmektedir. Bu nokta son derece önemlidir.

Nitekim, demografik olguların anlamlı ve tutarlı bir sorunsalı, ancak onların bu konumlarından (yani toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin bir parçası olmalarından) doğan kuramsal sorunların çözümlenmesinden sonra mümkün olacaktır.

Açıktır ki, işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin bir bölümü işgücünün sayısal olarak üretilmesi ya da kapitalist kullanım alanı içine alınması ise, bu sürecin bir diğer bölümü de bu işgücünün oluşturulup, «eğitilmesi», üretimin niteliksel gereksinmelerine uygun hale getirilmesidir. Bu da ideolojik aygıtları, kültürel üstyapıyı, Devleti vb. devreye sokar. İşgücünün niteliksel ve niceliksel yeniden üretimi, koşutu olan sermaye birikimi sürecinin aksine, doğrudan üretim ile içiçe oluşan, üretim birimlerinin içinde gelişen bir süreç değildir. Temel çizgileriyle üretim birimlerinin, fabrikaların, şirketlerin dışında oluşur işgücü. Bu noktada, hiç değilse biçimsel olarak, toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesinde bir «niceliksel» bir de «niteliksel» yön düşünmek mümkündür. Bunların ilki sermaye tarafından kapitalist üretim çarkına alınabilecek işgücünün üretilmesi ya da «özgürleştirilmesi»ni, ikincisi ise bu işgücünün mevcut sınıfsal yapının devamını sağlayacak biçimde eğitilip yapılandırılmasını kapsayabilecek şekilde düşünülebilir. Ancak, ayırımın bu denli kesin olamayacağı ve iki yönün de, kuramsal olarak bile ayrıştırılmamaları gerektiği görülecektir.

Sonuç olarak, demografik olgular ve nüfusun niceliksel gelişimi, Marx tarafından toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi sürecine bağımlı kılınmıştır. İlk elde göze çarpan nüfussal olgularla bu yeniden üretilme süreci arasındaki kavramsal bağı da **nüfus yasası** kavramı sağlamaktadır. İncelenen kapitalist üretim biçiminde ise bu nüfus yasası, sermaye birikimine gerekli olan bir göreli nüfus fazlasının sürekli olarak üretilmesi olarak tecelli etmektedir. Diğer bir açıdan bakıldığında, nüfusun niceliksel gelişmesinin işgücünün yeniden üretilmesi sürecine epistemolojik düzeyde bağımlılığı bu kavramlarda ifadesini bulmaktadır.

Nüfus yasası kavramı, Marx'ın koyduğu, ve geliştirilmesi gereken biçimiyle, her üretim tarzının kendi içindeki egemen üretim ilişkilerini ve toplumsal işgücünü yeniden üretirken nasıl, eşanlı olacak, belli bir Demografik Rejimi de ortaya çıkardığını çözümlemeye yönelik temel bir kavramdır. Kapitalist üretim tarzı çerçevesinde de, «doğal» nüfus yasalarının görgül anlatımlarını ortadan kaldırarak, sözü edilen epistomolojik bağımlılığı somut olarak belirtir Marx.

Burada hemen şu şoruya yanıt aramamız gerekmektedir: «her üretim biçimine özgü nüfus yasaları»nın özgüllüğünü oluşturan ne-

dir? Şu aşamada bu soruya kısaca şöyle yanıt vermek mümkündür: Demografik Rejimle üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi süreci arasındaki dolaylılığın, bağlantıların tümü ve yapısı. Bu tanımı açmak gerekecek, doğal olarak.

Toplumsal pratiğin her düzeyinin, kültürel ve siyasal kurum ve aygıtların her birinin kendine özgü bir nüfussal etkinliği, bir etkileme biçimi vardır. Bu düzeylerin Demografik Rejimin durumu ve gelişmesini etkilemekteki göreli ağırlıkları bir üretim tarzından diğerine, ve hatta aynı üretim tarzı içerisinde değişir. Buna birçok örnek vermek mümkün. Çeşitli dönemlerde ve çeşitli biçimlerde dinsel ideolojinin, ya da aile yapılarının doğurganlık düzeyine etkilerini burada hatırlatabiliriz.

Her üretim tarzının, işgücünün yeniden üretilmesine ilişkin kendine özgü mantığı, kendine özgü gereksinmeleri vardır. Bu içsel gereksinme veri alındığında, her üretim biçimine özgü nüfus yasası, bu toplumsal pratik düzeylerinin özgül demografik etkinliklerinin belirli bir düzeninden, bir hiyerarşisinden oluşur. Bu düzey ve kurumların demografik etkinliklerinin hiyerarşik düzeni rastlantısal bir bileşim değildir. Bu bileşim, herşeyden önce, sözkonusu üretim biçiminde toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin sayısal gereksinmelerine yanıt verebilmelidir. Eğer bir üretim biçiminde siyasal ve ekonomik gelişmeler, egemen üretim ilişkilerinin değişmesine yol açarsa, o takdirde yeni bir demografik etkinlikler düzeni, hiyerarşisi oluşur. Bu oluşum belki belli bir geçiş dönemi gerektirir, ya da gecikmeyle ortaya çıkar. Ayrıca, bir nüfus yasasından bir diğerine geçişte daha önce de belirttiğimiz gibi, Demografik Rejimde kayda değer bir değişme olmayabilir.

Diğer yandan, aynı üretim tarzı çerçevesinde de, nüfus yasasının gerçekleşme biçimleri çok çeşitli olabilir. Ara düzey ve değişkenler, aynı üretim tarzının idamesine yönelik olarak, çok çeşitli Demografik Rejimleri ortaya çıkarabilir.

Nüfus Yasası Kavramının Bazı Yorumlarının Eleştirisi

Nüfus yasasına yanlış bir biçimde verilmiş bazı anlamları kısaca gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Herşeyden önce «belli bir üretim tarzına özgü nüfus yasası»nı, şu ya da bu sosyo-ekonomik ya da kültürel etmen ile Demografik Rejimin bir ya da birkaç bileşkesi arasında kurulabilecek

doğrudan veya dolaylı bir koşutluk ya da nedensizlik ilişkisine indirgememek gerekir. Gerçekte, demografik değişkenlerle çeşitli, sosyal, kültürel, iktisadi etmenler arasında belirli korelasyonlar olabilir, ve vardır da. İnce ve ayrıntılı istatistik araştırmalar bu türden bir dizi bağlantı bulunduğunu göstermişlerdir. Bu bağlantıları ortaya çıkarıp incelemek için de giderek daha karmaşık matematiksel aygıtlar kullanılmaktadır.

Bu tür araştırmaların yarar ve katkılarını tümden yadsımak sözkonusu değildir. Ancak, bu tür görgül ilişkilerin gözlemlenmesi ve buna dayanan demografik analiz, nüfus sorununun bütünsel bir sorunsalını oluşturamaz. Toplumsal «praxis» düzeylerinin her birinin, işgücünün yeniden üretilmesi süreci çerçevesinde, Demografik Rejimi etkileyiş biçimi ve bu alandaki işlevi açığa kavuşturulmadıkça (diğer bir deyimle, sözkonusu üretim biçiminin nüfus yasasının işleyişi çözümlenmedikçe), bu kısmî araştırmalar, kuramsal olarak kısır oldukları kadar da tehlikeli bir görgülcülüğe mahkumdurlar. Bu yargımız, Demografik Rejimle ilişkiye sokulan değişken, incelenen üretim biçiminin son derece temel bir ögesini oluştursa bile, geçerlidir. «Sermaye birikimi hızlandıkça, nüfusun artış hızı yavaşlar» diye yazabiliyordu Rosa Luxemburg. Bir dizi karmaşık ilişkinin sonucu ortaya çıkan nüfus yasası bir tür korelasyon katsayısına indirgenemez.

Aynı şekilde, her tarihsel üretim biçimini bir demografik göstergeyle ya da kesinlikle belirli bir Rejim tipiyle nitelemek de bizi yine nüfus yasası kavramından uzaklaştıracaktır. Nüfus yasası kavramının bu tür tek yanlı ve mekanist tanımları, onun bizce zengin gelişme olanaklarını tamamen ortadan kaldırmaktadır. Nitekim de çoğunlukla Sovyet yazarlarınca kaleme alınmış birçok «Marksizme giriş» türündeki kitaplarda bu yanlışa sık sık düşülmektedir:

> «Marx, her üretim biçiminin kendine özgü tarihsel olarak belirlenmiş nüfus yasaları olduğunu belirlemiştir Üretim artışıyla nüfus artışı arasında çok sıkı bir ilişki vardır. İlkel komünal toplumda, nüfus artış hızı son derece düşüktü ve ölümlerin düzeyi de çok yüksekti. Köleci toplumda, nüfus artış hızında bir yükselme göze çarpar. Feodalizmde, bu yükselme da-

ha da belirginleşir. Kapitalizmde ise, teknik gelişmeler sonucu, bu süreç daha da hızlanır.[28])

Bu tür sınıflandırmalar (örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür), nüfus yasası kavramının zengin içerik ve potansiyelini kullanabilmekten çok uzak oldukları gibi, nüfusun niceliksel gelişmesiyle bunun nedenlerini, işgücünün yeniden üretilmesi süreci çerçevesine oturtmayı da ihmal ederler. Aynı üretim tarzı içerisinde Demografik Rejimin çok değişebileceğine, veyahut bir üretim tarzından diğerine geçişte anlamlı bir değişikliğe uğramayabileceğine yukarıda değinmiştik. Aynı üretim biçimi içerisinde nüfus yasasının işleyiş biçimlerinin, çeşitli dışsal faktörler dolayısıyla, göreli bir özgürlüğe sahiboldukları na ileride de değineceğiz. Dolayısıyla, nüfus yasasının, sadece demografik göstergelere dayanan niceliksel bir korelasyona indirgenmesi içeriğinin yoksullaştırılması anlamını taşır.

Diğer uçta, nüfus yasası kavramının Maurice Godelier türü yorumlarına rastlıyoruz[29]). Bu marxist antropolog için nüfus yasası deyimi sadece incelenen toplumsal yapının nüfussal karakteristiklerini çağrıştırmaktadır. Biz bunlara Demografik Rejim adını vermiştik. Avustralya'nın yerli avcı ve toplayıcı kabilelerini inceleyen Godelier'e göre, bu toplumların 'nüfus yasaları', onların 'demografik yeniden üretim' leriyle özdeştir. Bu takdirde de nüfus yasası kavramı birtakım demografik göstergeleri betimleyen teknik bir kategoriye dönüşmüş bulunmaktadır. Nüfus yasası kavramını, göreceğimiz gibi, nüfus araştırmalarının temel kavramlarından biri haline getiren nitelik kaybolmuş olmaktadır. Godelier

(28) bk. A. Spirkin t. O. Yakhot «Initiation an materialisme dialectique et du materialisme historique,» Moskova, Ed. du Plogres, 1973, s. 148 - 152. Aynı yanlışı sovyet kökenli bir başka Marksizme giriş kitabında da bulabiliyoruz. «Problems fondamentaux du materialisme historique», Gleserman ve kursanov yönetiminde, Moskova, Ed. du progres, 1968, s. 74 - 75. Daha önce vermiş olduğumuz tabloyu bu kitaptan aktardık.

(29) Bk. «Modes de Production, Rapports de Parente et Structures Demographiques,» **La Pensee** içinde, Aralık 1973, s. 7 - 32. Aynı görüşlere Godelier'in başka bir makalesinde de yer veriliyor: bk. «Antropology and Biology: Towards a New Cooperation», **International Social Sciences Journal** içinde, vol. 26, 1974, no. 4, s. 666 - 691.

ve diğer bazı marksist antropologların kavramı kullanış biçimlerine ileride tekrar değineceğiz.

Belli bir üretim biçiminde nüfus yasası, toplumsal yaşamın çeşitli düzeylerinin özgül nüfus etkinliklerinin belirli bir düzeninden oluşur. Bu düzen, bu hiyerarşi de, işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin bir parçasıdır. Bu neden-sonuç zincirinin halkalarının niteliğiyle bunların eklemlenme biçimi ilgili üretim tarzının nüfus yasasının özgüllüğünü oluşturur. Örneğin kapitalist üretim biçiminde, sermaye birikimi sürecinin mantığına uygun olarak, demografik potansiyelin bu mantıkla kesiştiği yerde, sürekli olarak bir göreli nüfus fazlası üretilir. Başka üretim ilişkilerinin egemen olduğu toplum yapılarında ise, üretim ilişkileriyle toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi süreci arasındaki ilinti, başka taleplere, başka zorunluklara uymak gerektiğinden, çok daha değişik şekilde belirebilir.

Toplumsal işgücünün yeniden üretilmesinde nüfus yasası ve ideolojik etmenler

İşgücünün yeniden üretilmesi süreci içerisinde zaman zaman 'niceliksel öğe' olarak nitelendirmiş olduğumuz nüfus yasasıyla, bu işgücünün 'niteliksel' yeniden üretimi/tabiyeti sürecini sağlayan ideolojik faktörler arasında ne tür bir ilişki aranmalıdır?

Toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretimi sürecinin bu iki bileşkesi gerçekte birbiriyle çok sıkı bağlantı içerisindedir. Bunların birbirlerinden su geçirmez biçimde ayrıldıkları yanılsaması aslında, bu iki sürecin bireysel düzeydeki kronolojik bağımsızlıklarının (insan **önce** üretilir, daha sonra da bir emekçi, toplumsal işgücünün bir parçası olarak yetiştirilir) toplumun tümüne anlamsızca yansıtılmasından ileri gelir. Gerçekte, belli bir toplumsal yapının nüfus yasasının gerçekliğini azımsanmayacak bir biçimde ideolojik etmenler de etkiler. Ayrıca, nüfus yasasının mutlak surette bir nicelisel ifadesi bulunması gerekmediğini de biliyoruz. İşleyişinin sonucunda ortaya sayısal bir nüfus değişimi çıkması da gerekmez. Nüfus yasası nüfus alanında kendini gösteren sonuçlar ortaya çıkarır ama tek yaptığı da bu değildir. Egemen üretim ilişkilerinin idamesi sürecine bağımlı olduğu için, sayısal, niceliksel değişimin ötesinde, bireylerin bu temel sürece uyumlu bir biçimde dağılımlarını da etkiler.

Gerçekte, nüfus yasasıyla ideolojik üstyapı aygıtlarının, toplumsal işgücünün parçaları olan bireylerin, egemen üretim ilişkilerinin idamesinin gereklerine uygun olarak, yeniden üretimlerini ve dağılımlarını sağlamaya yönelik olarak birlikte işlev gördüklerini söylemek gerekir. Nüfus yasası/ideolojik aygıtlar ikilisi sadece belli bir insan sayısı, ya da ayrıştırılmamış mütecanis bir işgücü hacmi değil, egemen üretim ilişkilerine uyumlu bir biçimde, örneğin, bir yanda emekçi sınıfları bir yanda da burjuvaziyi yeniden üretmeye katkıda bulunur.

Bununla birlikte, bu ikilinin, sonuç olarak bir yandan burjuvazinin kendini fizyolojik olarak yenilemesini diğer yandan da emekçi sınıfın kendini fizyolojik olarak yeniden üretimini doğurmaz. Sınıfsal açıdan demografik farklılıklar bulunabilir ama bu farklılık nüfus yasasının işleyişinin son noktası değildir, kesinlikle. Bu noktaya önemle parmak basmak gerekir.

Nüfus yasası kavramının bazı yorum ve anlayışları, **toplumsal işgücünün** yeniden üretilmesiyle **emekçinin** yeniden üretimini ayırdedememektedirler. Bu iki sürecin bir tutulması, gerçekte her sınıfın, örneğin emekçilerin, kendi içinde fizyolojik üreme yoluyla kendini yenilediğinin kabulü anlamına gelir. Oysa açıktır ki önemli olan bireylerin ve birey topluluklarının sayısal üremeleri değil toplumun temel **sınıf yapısının** yeniden üretilmesidir. Söz konusu, örneğin, işçi sınıfının, **sınıf olarak,** üretim ilişkilerinin idamesi çerçevesinde, yeniden üretilmesidir, işçi sınıfına dahil her bireyin sınıfsal ya da ailevi kökeninin ne olduğu değil.

Kapitalizmde, toplumsal işgücünün yeniden üretimi süreci, meta üretimine göre dışsal bir konumdadır ve aile, okul, din, konut, kent, sağlık gibi kurumlardan geçer. Oysa, bunlar arasında aile kurumuna, bu yeniden üretim sürecinde, bazılarının yaptığı gibi, adeta tekelci bir rol tanımak, sürecin ayrıcalıklı olarak aile kurumu çerçevesinde belirdiğini savunmak, her sınıfın sınıf olarak idamesinin biyolojik bir olgu olduğunu kabul etmek demektir. Diğer üstyapısal kurumların rollerini küçümseyerek aile dediğimiz hücreye işlevsel bir öncelik tanımak, ister istemez bizi Malthus'la birlikte kovmuş olduğunu sandığımız niceliksel biyolojizmin içine itecektir.

Claude Meillassoux gibi başka bir Fransız marxist antropolog

da bu hataya düşmektedir([30]). Son derece ilginç, anlamlı yaklaşımlarla dolu bir yapıtı, ne yazık ki yukarıda değindiğimiz temel yanılgıya, işgücünün yeniden üretilmesiyle emekçinin üremesinin özdeş tutulmasına dayanmaktadır. Buna benzer bir biçimde, Ayşe Kudat, bu dergide yayınlanan bir makalesinde, aile ve işgücü ilişkileri konusunda aynı yanılgıya düşmektedir([31]).

Tekrarları arttırmak pahasına söylemek gerekir ki, toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi kavramında **toplumsal** deyiminin özel bir önemi vardır. Deyimin vurguladığı, söz konusu yeniden üretimin, emekçilerin bir köşede, burjuvazinin de diğer bir köşede kendi başlarına niceliksel, sayısal, biyolojik üremeleri anlamına gelmediği gerçeğidir. Deyimin işaret ettiği bir başka gerçek de, işgücünün yeniden üretimi/tabiyeti sürecine, nüfus yasasının işleyişi çerçevesinde, **tüm** üstyapı kurumlarının katkıda bulunduğudur (söz konusu olan tüm üretim biçimleridir, yalnızca kapitalizm değil). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu süreç, ana hatlarıyla, meta üretimi sürecinin dışında gelişir. Ancak, bu gelişmenin konumunu aile kurumu ile sınırlamak, onu, Meillasoux'nun deyimiyle «evcil ilişkilere» indirgemek, kavramın içerik ve potansiyelini yoksullaştırmak anlamına gelir.

Tekrarlayalım: emekçi sınıflar, tekdüze biyolojik döllenme yoluyla kendilerini idame ettirmezler. Bunlar (ve tüm toplumsal sınıflar), genel üretim sürecinin belirlediği bir dizi koşuldan hareketle yeniden ürerler. Bu koşullar arasında eğitim sistemini, teknik beceri ve meslek edinme sistemlerini, aile yapısını, iç göçlerle işgücünün meslek dağılımını, şehirleşme ve mekansal dağılımı, coğrafi ve mesleki hareketlilik derecesini vb. ve bunların tüm belirleyicilerini sayabiliriz.

Nüfus yasası, ilgili üretim tarzının sınıfsal yapısının idamesinin gereklerine uyarak toplumsal işgücünün yeniden üretilmesini, emekçi kitlesinin sürekli olarak yenilenmesini sağlar. Bu yenilenme fiziksel üreme yoluyla olabileceği gibi, sözkonusu üretim tarzının işlem alanına giderek yeni kesimlerin dahil edilmesi yoluyla da gerçekleşir. Sonuçta belirli bir demografik durum doğuran nüfus yasası, gelişigüzel bir Demografik Rejim de doğurmaz. Ayrıca,

(30) C. Meillassaux **«Femmes, Greiers et Capitaux»**, Paris, Maspero, 1975.
(31) Ayşe Kudat «Aile ve Yeniden Üretim», **Toplum ve Bilim** içinde, sayı 2.

nüfus yasasının işleyişinin sonuçları yalnızca demografik nitelikte de değildir, şöyle ki: ortaya çıkacak Demografik durumun, daha önceden, işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin gereklerine uyumlu olması gerekmektedir.

Nüfus yasasının değişkenliği ve Gramsci

Belli bir üretim biçiminin ya da bu üretim biçiminin belli bir döneminin nüfus yasasını, çeşitli toplumsal düzeylerin özgül demografik etkinliklerinin belirli bir düzen ya da hiyerarşisi olarak tanımlamamız, bu düzeylere özgü değişim ya da çeşitliliğin, işgücünün yeniden üretilmesinde nüfus yasasının işleyişine çok değişik biçimler kazandırabileceği anlamına gelir. Nüfus yasası, nüfusun kaçınılmaz hareketlerinin kuramsal adı, tarihsel somut oluşumların koşullarını hiçe sayan bir determinizm değildir. Aksine, somut tarihsel bir durumu anlamak için gerekli olup, nüfussal dönüşümlerin belirlenme biçim ve ilkelerinin bir ifadesidir. Dolayısıyla, aynı üretim tarzı çerçevesinde, işgücünün yeniden üretilmesinin özel koşulları, zaman ve mekana göre çokbiçimli olabilirler.

Örneğin, kapitalizmde, sermaye birikimiyle işgücünün yeniden üretilmesi bağlantısı veri olarak alınırsa, bu bağlantının somutu olan göreli nüfus fazlası, sözkonusu ülke ya da dönemin üstyapı kurumlarının özelliklerine göre, çok çeşitli görünümler alabilir. Bu görünümlerin değişkenliğiyle ilgili iyi bir örneği, bize, «Avrupa'nın demografik yapısının doğrulanması»([32]) adını verdiği olgudan sözederken Gramsci vermektedir.

«Taylorizm» olarak anılan göreli artık değer elde etme yöntemlerinin gelişmesini ele alırken şöyle yazmaktadır Gramsci:

> «En gelişmiş biçimiyle Amerikancılık, bir temel önkoşul gerektirir; bu önkoşul Amerika'da neredeyse «doğal» bir biçimde varolduğundan Amerikalıların kendileri bunun farkına varmamışlardır. Bu önkoşul, «mantıklı bir demografik bileşim»in varlığıdır. Bunun anlamı, üretim sürecinde vazgeçilmez bir işlevi olmayan, asalak durumda bir sosyal sınıfın bulunmamasıdır. Avrupa'nın «uygarlığı» ve «gelenekleri» ise, tarihi-

(32) A. Gramsci «Razionalizzazione della composizione demografica enropea», **Note sul Macchiavelli, sulla Politica e sullo stato** içinde, Roma, Editori Riuniti, 1971, s. 404-412.

nin «zenginliği» ve «karmaşıklığı»nın birer mirası olan bu tür sınıfların varlığının bir cephesidir. Bunlar arasında, birer fosil, ya da tortu olarak, kemikleşmiş, niceliksel olarak da doyum noktasını çoktan aşmış devlet memurlarını ve aydınları, din adamlarıyla toprak sahiplerini, asalak ticaret erbabını, subay ve erleriyle, zorunlu ya da muvazzaf askerleri, yani orduyu saymak mümkündür(33).

Bu yaklaşımı, daha sonra, İtalya'ya uygulayıp, bu ülkeye özgü «Mezzogiorno» sorununa, Güney İtalya'nın tarımsal yapısına, bu ülkedeki Devlet memuru kitlesinin kalabalıklığı sorununa ve genelde, toplam artık-değerden pay alan asalak katmanların varlığına daha yakından eğilir.

«İtalya'da, kadınların üretime katılma oranlarının geleneksel düşüklüğüyle dışa göç olgusu, uzun süredir, nüfusun bileşimini, haliyle, «sağlıksız» bir biçimde etkilemiştir. «Potansiyel» olarak faal nüfusun gerçekten faal nüfusa oranı en olumsuz olan ülke, Avrupa'da İtalya'dır. Aşağıdaki etmenleri de hesaba katarsak bu oran daha da olumsuzlaşır: 1) Sürekli olarak mevcut, sıtma gibi bireysel işgücünün çalışma potansiyelini azaltan salgın hastalıklar, 2) Nüfusun alt tabakalarının, özellikle kırsal kesimde, müzmin beslenme yetersizliği, 3) Bazı kırsal kesimlerde, resmi istatistiklerin yansıtamadığı işsizlik, 4) Mutlak olarak asalak diyebileceğimiz nüfus. Nitelikleri iyi bilinen bu asalak nüfus kitlesi, gereksinimlerinin karşılanması amacıyla yarı-asalak diyebileceğimiz başka bir nüfus kitlesi doğurur. Ayrıca, bir «yarı-asalak» kitle daha vardır ki o da doğrudan üretken olmayan ticaret ve aracılık gibi faaliyetleri olağan dışı ve sağlıksız bir biçimde arttırmaktadır... Amerika'nın «büyük tarihsel ve kültürel mirası» yoktur ama böyle ağır bir yükü kaldırmak zorunda da değildir. Orada, geçmiş tarihsel dönemlerden kalan bu tür asalak kalıntı ve tortuların yokluğu, sanayi ve ticarete daha sağlıklı bir temel oluşturmuş, taşımacılığın göreli ekonomik ağırlığını azaltıp, ticaretle taşımacılığı, üretim faaliyetlerine gerçekten bağımlı birer faaliyet haline getirmiştir(34).

(33) A. Gramsci, a. g. e. s. 405.
(34) A. Gramsci, a. g. e., s. 408 - 410.

Bu satırlarda, ve satırların arasında, sözkonusu olan, kapitalizmin gelişme, süreci sırasında göreli nüfus fazlası olgusunun İtalya'ya özgü biçim ve görüntüleridir. Bu nüfus fazlası, İtalya'da, «tarihsel gelenekler»den, tarımın özel yapısından, bilinen Kuzey-Güney ikiliğinden dolayı, belli bir sanayi işsizleri ordusu görünümü almamıştır. Gamsci'ye göre İtalya'da göreli nüfus fazlasının varlığı kendisini sanayi ve ticaret konjonktürüne duyarlı bir açık işsizler kitlesi olarak göstermemektedir. Bunun yerine, İtalyan toplum yapısının bir parçası olarak, bazı asalak ya da yarı-asalak, doğrudan üretim sürecine katılmaksızın toplam artık-değerden bir pay alıp tüketen sınıfların, ülkenin Güneyinde ve kırsal yörelerde eksik istihdam ve gizli işsizliğin, ve yine eksik istihdam edilmiş aşırı şişkin bir devlet memurları kitlesinin varlığı biçiminde ortaya çıkmaktadır.

1930'larda İtalya'da, Marx'ın gözlemlediği belirtilerin, yani konjonktüre duyarlı bir işsizler kitlesinin, zanaatkarlarla kırsal küçük burjuvazinin iflasının, kırdan kente hızlı göçün mevcut olmaması, göreli nüfus fazlasının olmadığı anlamına gelmez. Göreli nüfus fazlasının İtalya'da aldığı değişik biçimler, bu ülkede kapitalizmin gelişmesi sırasındaki özgün siyasal koşullara, (İtalyan ulusal birliğinin nisbeten geç bir tarihte gerçekleşmiş olması), coğrafyaya (Kuzey-Güney farklılığı), ve kuzeyin sanayi burjuvasisiyle güneyin büyük toprak sahipleri arasındaki ittifaka bağlanabilir. Salt ekonomik açıdan, Kuzeyin sanayi sermayesi için bir israf olarak görülebilecek olgular (asalak ya da yarı-asalak katmanların, doğrudan işsizler ordusuna katılmayıp konumlarını zaman içinde muhafaza etmeleri) İtalya'nın özgün siyasal gelişmeleriyle açıklanabilir. Dolayısıyla, Gramsci'nin sözünü ettiği «mantıksızlık», sanayi burjuvazisi açısından bir mantıksızlıktır zira, onun açısından, üretilen artık-değerin mümkün olan en büyük bölümünün kapitalizmin etki alanını genişletecek, kârlı ve üretken sanayi yatırımlarına gitmesi gerekmektedir. Bu durumla Amerika'nınki arasında büyük bir tezat var elbette. Orada ne bir feodal rejimin varlığından ya da kalıntılarından, ne «siyasal ve kültürel miras»tan ne de sermaye birikimi sürecinin hızla gelişmesini engelleyebilecek bu tür «ağırlıkların» varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla da göreli nüfus fazlası olgusunu orada daha «saf» bir biçimde görmek mümkün olur.

Gramsci'nin gayet iyi anladığı gibi, bir üretim biçimine özgü

nüfus yasası gerçekliğin üzerine olduğu gibi yapıştırılacak bir «model» değildir. Göreli nüfus fazlasının kaynaklarıyla görünümleri çok çeşitli olabilir; bu görünümler az ya da çok belirgin olabilir; «demografik» nitelikte olabilir ya da olmayabilir. Sürekli olarak yeniden üretimi ise, yalnızca sermaye birikim hızına ve hızın devresel dalgalanmalarına değil, aynı zamanda çeşitli toplumsal kurumların nitelik işleyiş ve göreli ağırlıklarına, Devlet aygıtına, ideolojik etmenlere de bağımlıdır. Kapitalist üretim biçimine gelince, göreli nüfus fazlasının basit bir işsizlik oranıyla özdeş tutulmasından çok uzakta olduğumuz görülüyor.

Nüfus yasası kavramı, demek ki, her üretim biçiminde, toplumsal olarak gerekli işgücünün yeniden üretilmesi sürecinin nüfussal yanının özgüllüğünü vurgulamakta ve, aynı zamanda, nüfusla ilgili olguların incelenmesinde görgücülükle pozitivizmi kesin olarak dıştalamaktadır. Bu kavramın, nüfusa ilişkin olguların biliminin hem kurucusu hem de temel kavramı olduğunu şimdiden söyleyebiliriz.

AHLAKSAL POLİTİKA: BİR OLANAK MI YOKSA ÇELİŞMELİ BİR DEYİM Mİ?(*)

İoanna KUÇURADİ(**)

Felsefe ile politika arasındaki ilgi, başlangıçlarından beri bugüne dek felsefî düşünceyi aralıksız uğraştıran belli başlı sorunlardan biridir. Uğraştırıyor ve uğraştıracaktır kuşkusuz. Bu da, pekçok kimsenin sandığı gibi, felsefede sorunların aynı kaldığı, yalnızca bunlara verilen yanıtların değiştiği kanısı doğru olduğundan değildir. Burada karşılaştığımız sorun, birbirinden bunca farklı yapıda iki insan etkinliği arasında, felsefe ile politika arasında bir ilgi saptamadan çok, onlar arasında bir ilgi **kurma** sorunudur. Dünyamızda bilimlerin sağladığı bilgi arttıkça, bunun sonucu olarak da teknik olanaklar çoğaldıkça, felsefe ile politika arasındaki ilgi kurma sorunu gitgide daha dikenli bir biçime bürünüyor.

Ne var ki bu sorun, daha çok felsefî düşünceyi —filozofları— uğraştırıyor: Politik düşünce ve politikacılar pekaz ilgi duyuyor buna. Politik düşüncede bazı «felsefî» kaygılara rastladığımız yerde, çoğu kez bir indirgemeyle de karşılaşırız: felsefenin dünya görüşüne, ideolojiye veya her ikisine birden indirgenmesiyle.

Bu olgu çağdaş felsefede iki karşıt eğilim yaratmıştır: biri, felsefenin «saf kalması» adına, felsefenin her türlü politik konulardan uzak kalması gerektiğini ileri sürmekte; diğeri ise felsefenin «ayaklarını yere basması» adına, politikanın hizmetinde olan bir felsefenin gerekliliğini savunmaktadır.

Böylece felsefe ile politika arasındaki ilgi sorunu karşısında çağdaş felsefî düşünce, bir ikilemle yüzyüzedir: felsefenin ya politikadan büsbütün uzak kalması ya da politikleşmesi ikilemiyle.

Ne var ki bu, ancak görünüşte bir ikilemdir. Çünkü bu ikilem, yanılmıyorsam, her iki eğilimin bir ayırımı yapmamalarından —bir bilgi alanı olarak felsefe ile bir insan etkinliği olarak felsefenin işlevi arasında ayırım yapmamalarından—; başka bir deyişle «felsefe ne-

(*) 22 - 25 Mayıs 1981 de Atina'da toplanan «Felsefe ve Politika» konulu kongreye sunulmuş bildirinin Türkçesidir.

(**) Hacettepe Üniversitesi öğretim üyesi.

dir?» sorusuyla «niçin felsefe?» sorusu arasında fark yapmamaktan ortaya çıkmaktadır. Biri felsefenin **bilgi** olduğunu, diğeri ise felsefenin **niçini** de olduğunu unutmaktadır.

Felsefe ile felsefenin işlevi arasındaki farkın bilinci, yalnız felsefe ile politika arasındaki ilginin hangi noktalarda etkili bir biçimde kurulabileceğini belirlememize yardımcı olmakla kalmaz; aynı zamanda felsefe ile politika arasında ilgi kurma ve onların işbirliği yapma gerekliliğini de birlikte getirir. Daha insanca bir çağ istiyorsak kuşkusuz.

*

Bu bilinçle uluslararası politikaya ve izleyebildiğimiz ülkelerin ulusal politikalarına **bugün** baktığımızda ve bu politikalarda **bugün** geçerli belli başlı ilkeleri gözönünde bulundurduğumuzda, acaba felsefe ile politika arasında ilgi kurulabilmesi ve aralarında işbirliği yapılabilmesi için, felsefî düşüncenin, dikkatini **nerede** toplaması uygundur? Bu ilgi kurma ve işbirliğinin yalnızca felsefe tarafından istenmesinin yetmediğini, ayrıca da felsefenin kendisinin buna şu anda pek hazırlıklı olmadığını unutmadan, çabalarımızı **nerede** yoğunlaştırmak yararlı olur? Nerede ve nasıl, bir bilgi alanı olarak felsefe, bugün, azçok felsefeye dayanan bir politika için, azçok ahlâksal bir politika için katkıda bulunabilir?

'Felsefeye dayanan' politika derken, bir **insan etkinliği olarak** politikanın amacının bilincinde olan ve her durumda yapılması gerekeni belirlemeğe çalışırken, bu amacı hesaba katan politikacının eylemde bulunma tarzını anlıyorum. İşte bu amacın hesaba katılmasıdır bir politikanın «ahlâksal» politika olabilmesini sağlıyan.

'Ahlâksal politika' terimi genellikle çelişkili bir deyim gibi gelir kulağa, biliyorum. Çünkü bir yandan, politikayı karşıt çıkarların çarpıştığı bir alan olarak görmeğe alışmış bulunuyoruz; bu da politikanın «doğa»sının böyle olduğu kanısını yaratmıştır. Diğer yandansa 'ahlâksal' sözcüğü ikircikli bir sözcüktür.

Bense, 'ahlâksal politika' derken, hangi düzeyde olursa olsun, amacı olarak temel insan haklarının korunmasını ve yaşanmasının sağlanmasını gören; ilkelerini de o andaki tarihsel koşulların içinde bu amaca göre türeten bir politikayı anlıyorum.

Böylece ahlâksal politika bir olanak olarak karşımıza çıkmakta; «insan hakları» konusu da felsefenin politikayla ilgili olduğu ana nok-

talardan biri, belki de felsefe ile politika arasında bugün geniş çapta ilgi kurmayı gerektiren en önemli nokta olarak görünmektedir. Bu noktadaki ilgiye ve felsefe ile politika arasında işbirliği kurma gerekliliğine, gerek felsefe dünyasının gerekse insan haklarıyla «resmen» uğraşanların —teorik ve pratik olarak hukukla ve politikayla uğraşanların— dikkatini çekmek gerekiyor.

Burada, felsefenin insan hakları konusunda, dolayısıyla bu hakların korunmasında ve yaşanmalarının sağlanması konusunda yapabileceği katkılarla ilgili, yani bir ahlâksal politika olanağının bilincine varmada oynayabileceği rolle ilgili bir tek örnek vermek istiyorum: «temel insan hakları» kavramına ilişkin bir örnek.

*

İnsanlık olarak çağımızda attığımız önemli adımlardan biri, 'insan hakları' denen hakların uluslararası düzeyde «resmen» konması, en başta da «insan hakları» fikrinin kendisinin «resmen» kabul edilmesidir.

Diğer yandan çağımızdaki en büyük garipliklerden biri, resmî ya da resmî olmıyan politikada, bazı insan haklarının başka bazı insan hakları adına pervasızca çiğnenmesidir. (Dünyamızın dört bucağında at oynatan terrorism —bu, ister yasa dışı, ister «yasal» terrorism olsun —herkesin gözü önündedir.)

İşte bu gariplik ve başka birçok ilgili gariplik, günümüz felsefesine konuyu benimseme ve «insan hakları» kavramını aydınlatma, dolayısıyla insan haklarının ahlâksal talepler olarak birlikte getirdikleri gerekliliği temellendirme yükümlülüğünü yüklüyor.

Konuyu benimsemek diyorum, çünkü bilgisel düzeyde insan hakları konusuyla son yıllara kadar filozoflardan çok hukuk bilimcileri uğraşmıştır. Oysa insan hakları, bilgisel düzeyde hukuk konusu değil, salt felsefe konusudur. Ancak politikayla ilgilerinde, bu hakların ve bu haklardan zorunlu olarak çıkan sonuçların hukuksal güvence altına alınması çabasında onlar hukuk konusu oluyorlar.

Sözgelişi, bugün felsefe dışı teorik tartışmaların girdiği bir çıkmaz, bazı hakların önceliği, dolayısıyla kısıtlanabilirliği kısıtlanamazlığı sorunudur. Bu soruna ilişkin liberalist yaklaşım ile marksist yaklaşım arasındaki tartışma böyle bir çıkmazda görünüyor. Ne var ki bu

tartışmanın kendisi, sanırım, bir aktarmadan; çağımızda çarpışan iki ideolojinin kavgalarının bu alana yansımasından başka bir şey değildir. Bu, bilerek yapılmış bir aktarma olmasa gerek; başka bir sesin yokluğundan yapılmışa benziyor.

*

Şimdi de izninizle, «insan hakları» kavramının içeriğini belirleme konusunda bir iki söz söyleyeyim ve böyle bir belirlemenin, yukarda sözünü ettiğim tartışmaya ilişkin bir sonucuna işaret edeyim.

'İnsan hakları' denen haklar, kişi haklarıdır, yani kişiyle ilgili bazı talepleri dile getirirler. 'Temel' ya da 'devredilmez' haklar denen haklar ise, insanın olanaklarını **kişilerde** koruma talepleridir.

Şimdi böyle bir insan hakları anlayışından yola çıkarak, uluslararası belgelerde ve çeşitli anayasalarda sözü edilen kişi haklarına bir bütün olarak baktığımızda, bu hakların **herbir** kişiyle ilgilerinde birbirine bağımlı oldukları ve birbirinden ayrılmaz bir biçimde bir bütün oluşturdukları halde, **talepler** olarak özce birbirinden farklılık gösterirler: bu taleplerden bazıları doğrudan doğruya insanın olanaklarıyla ilgilidir; bazıları bu olanakları gerçekleştirme ve geliştirmenin **genel olarak** koşullarıyla ilgilidir; başka bazıları ise bu olanakları gerçekleştirme ve geliştirmenin özel (değişik ve değişken) koşullarıyla ilgilidir. Sanırım ki, bu taleplerin ancak ilk iki türü **insan** haklarıdır, yani **İnsan Hakları Evrensel Bildirisi**'nin 1. maddesinde belirtildiği gibi «bütün insanların eşit olduğu» haklardır: kişiyi korumaya yönelik negatif talepler (söz gelişi «düşünme ve ifade özgürlüğü») ve insanın olanaklarının kişilerde korunabilmesinin genel olarak koşullarına ilişkin talepler (söz gelişi «sağlık için koşulları yeterli olan yaşam düzeyi» hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı v.b.)

İlk türden talepler doğrudan doğruya insanın olanaklarının gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesiyle ilgilidir. İnsana özgü etkinlikler gerçekleştirirken kişilere dokunulmamasını talep ederler. Başka bir deyişle, kişilere (devlet tarafından) tanınması söz konusu olamıyacak, ancak güvence altına alınması söz konusu olabilecek hakların korunmasını talep ederler. Bunlar ancak kişilerin kişilerde saygı gösterebileceği ya da çiğneyebileceği haklardır. (Devlet görevlilerinin de kişiler olduğu unutulmamalı.)

Böylece bu haklara saygılı olma, herşeyden önce ahlâksal bir sorundur. Bu haklarla ilgili olarak devlete düşen, onların çiğnenmesini önlemek ve çiğnendiklerinde dengeyi yeniden kurmaktır. Bu hakların korunması, ancak onları çiğneme girişimleri olduğu zaman sözkonusu olabileceğinden, devletin bu hakları «koruması» onları yasal güvence altına alması, yani onların çiğnenmesini yasalarla yasaklaması; çiğnendiklerinde de, çeşitli organlarıyla araya girmesi anlamına gelir. (Devlet organlarının bu hakları çiğnediği sayısız durumları unuttuğum sanılmasın. Bunu yapan devlet organları ait oldukları devletin temellerini sarsarlar ve çağımızın insanlığını en keskin ikilemlerinden biriyle yüzyüze bırakırlar.) Kişi özgürlüğü ve güvenliği denen haklar ve bunların mantıksal sonuçları («hiç kimse kölelik ve kulluk altında tutulamaz»; «hiç kimseye işkence veya zalimce, insan dışı ya da onur kırıcı muamele yapılamaz ve bu tür ceza verilemez»; «hiç kimse keyfî tutuklanamaz») ve düşünce, ifade, barış içinde toplanma özgürlüğü gibi özgürlükler, her kişiden insana zarar vermemeyi, «dokunmamayı» talep eden bu tür haklar arasında yer alırlar. Bir insan olanağını gerçekleştirirken kişilerin «hiç kimse» tarafından, hiçbir şekilde engellenmemelerini talep ederler. Yasal güvence altına alınmaları, bu haklara saygılı olmayı «herkesten» talep edebilmemizi sağlar, ama bu hakların yaşamda saygı görmesini sağlamaz.

İnsanların eşit olduğu diğer haklar, yani kişilerin **sahip olduğu** ama ne tanınması ne de saygı görmesi veya çiğnenmesi söz konusu olabilecek haklar, her kişiye insan olarak olanaklarını gerçekleştire**bilme** ve geliştire**bilme**sinin genel olarak koşullarıyla ilgili taleplerdir. (Söz gelişi «sağlık için koşulları yeterli bir yaşam düzeyi» hakkı, eğitim hakkı v.b.) Bu tür hakların bizi karşı karşıya bıraktıkları sorun, gerçekleşip yaşanabilmelerinin başka bir tür haklara bağımlı olmalarından ileri gelmektedir. Çünkü bu haklar ancak **dolaylı olarak,** kişilere devletçe tanınan başka bazı haklarla —sosyal, ekonomik ve bir kısım siyasal haklarla— ve her zaman değilse de çoğu zaman siyasal kararlarla kurulan bazı kamu kurum ve kuruluşları aracılığıyla korunabilmektedirler. İlk tür haklara karşılık, temel kişi hakları arasında yer alan bu hakların korunması doğrudan doğruya kişilere bağlı değil, bir ülkede yapılan toplumsal düzenlemeler ve alınan siyasal kararlara bağlıdır. (Ama bu düzenlemeleri yapanların ve bu kararları alanların da kişiler olduğu unutulmamalı.)

Bu haklar bir ülkede **vatandaşlara** tanınan haklar aracılığıyla ko-

runabilirler. Bu hakların sınırlarının ise farklı genişlikte çizilmesi, yani her ülkenin özel koşullarına göre çizilmesi doğaldır. Bir ülkede tanınan sosyal ve ekonomik hakların, ilgili oldukları temel kişi haklarını korumaları ya da korumamaları, bu hakların sınırlarının **bütün vatandaşların** eşitliği ilkesine göre çizilip çizilmemesine bağlıdır. Çünkü bu sosyal ve ekonomik haklar, bir devletin **bütün vatandaşlarının eşit olduğu** haklardır; ama bunlar aracılığıyla korunan haklar, **bütün insanların eşit olduğu** haklardır.

Bu sosyal ve ekonomik haklar hak olarak «korunamazlar», yalnızca tanınır — verilir, ya da alınır çok kimsenin demeyi yeğlediği gibi. Böyle bir hakla ilgili olan **bütün** vatandaşlar paylarını **eşit olarak** aldıkları yerde, ancak orada bazı temel insan hakları korunmaktadır; eşit olarak almadıkları yerde ise, insanın olanaklarının gerçekleşmesi için gerekli koşullar yok demektir. Böyle bir hakkın «korunmasından», ancak yasal olarak verildikten sonra, kişilerle ya da kişi gruplarıyla ilgisinde söz konusu olabilir; ve onlara vatandaş olarak verilmiş ve insan olarak olanaklarını gerçekleştirebilme ve geliştirebilmelerini sağlayacak bu haktan, onların **da** yararlanabilmelerini sağlamak anlamını taşır.

Hakların birbirlerine olan bu bağımlılığı, yalnızca kişi açısından bir bağımlılıktır, taleplerin birbirine bağımlılığı değildir. Böylece bir ülkede bir insan hakkının ya da hak grupunun korunması başka bir hak ya da hak grupunun korunabilmesi uğruna ertelenemez, mademki dünyayı baştan yaratmıyoruz şu anda! — Tersini ileri sürmek kendi kendimizi kandırmak olur. Bu da insan hakları denen hakların niteliğini açık ve seçik kavrıyamamış olduğumuzu gösterir. Bunun sonucu olarak, kısıtlayanlar tersini ileri sürse de özlerine zarar verilmeksizin kısıtlanamayacak bazı temel hakların kısıtlandığını görüyoruz. Çok defa ise, kendileri çizilmiş sınırlardan başka bir şey olmıyan bazı haklarda, söz gelişi bazı ekonomik haklarda hiçbir kısıtlama göremiyoruz.

İşte insan hakları, kişilerde insanın olanaklarını koruma talepleri olarak, yani hiçbir kişinin insan olarak olanaklarını gerçekleştirmede doğrudan doğruya veya dolaylı olarak engellenmemesini —ama yalnızca **bunda** engellenmemesini— talep eden pratik ilkeler olarak anlaşıldıklarında; temel insan haklarının kısıtlanabilirliğine ilişkin her sav, ama aynı zamanda tanınan hakların kısıtlanamazlığına ilişkin her

sav düşer. Bazı hakların korunmasına öncelik vermekle ilgili tartışma da temelini yitirir.

*

Uluslararası kuruluşları ve kamuoyunu bunca uğraştıran —ama daha çok sözde uğraştıran— insan hakları ve korunmaları konusu, Ariadne'nin ipliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İkiyüzlülükleri aşıp onu dürüstlükle izlediğimizde, bu iplik, dünyamızı bugün ulusal ve uluslararası düzeyde ahlâksal politikaya çıkaran kapıya götürebilir.

Ahlâksal politika bir olanak olarak önümüzde açık durmaktadır. Gerçekleşmesi çok zor olsa da, istememiz ve aradabir gerçekleşebilmesi için eylemle peşine düşmemiz gereken bir olanaktır bu; öyle bir olanak ki, insan olduğu bilincini taşıyan her insan, toplumsal rolü ne olursa olsun, istemek ve toplumsal rolünü **tam yerine getirdiği sırada** eylemleriyle gerçekleştirmeğe çalışmak zorundadır.

Bu olanağın aradabir gerçekleşmesini sağlama çabasında, felsefeyle politika ve politika ile felsefe arasında ilgi kurmak zorunlu görünüyor. Ulusal ve uluslararası düzeyde işbirlikleri de zorunlu görünüyor.

DENEYSEL PSİKOLOJİSİNİN GÜNDEMDEKİ SORUNLARININ TARİHSEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Reşit CANBEYLİ(*)

1879 yılında Wilhelm Wundt'un Leipzig Üniversitesi'nde ilk psikoloji laboratuarını kurması, özellikle Almanya'da gelişmekte olan, psikolojiyi deneysel bilim düzeyine çıkarma eğiliminin başarısını simgeliyordu. Böylece 1850'lerde hızlanan ve giderek etkinliğini arttıran deneysel yaklaşım psikolojide felsefi görüşleri bir yana itiyor ve deneysel yöntemler sayesinde insanlarla ilgili felsefi bazı spekülasyonları aşarak psikolojik olguları laboratuarda incelemeye başlıyordu. Deneysel psikolojinin entellektüel geçmişini ve önemli bir derecede de varoluş nedenini, birbirlerinden oldukça farklı iki kaynak oluşturuyordu: Görgülcü (ampirist) ve usçu (rasyonalist) filozofların epistemolojiye ilişkin görüşleriyle felsefe, ve materyalist görüşü ve deneysel başarıları ile, fizyoloji. Psikolojinin o günden beri gelişen yaklaşık yüzyıllık bir dönemde nasıl bir popüler bilim dalı olarak üniversitelerde ve günlük yaşamda etkin olduğunu belirtmeğe gerek yoktur. Bu yazımın amacı, ileride daha ayrıntılı olarak sunmağı düşündüğüm deneysel psikolojiye yönelik eleştirel bir incelemenin çekirdeğini oluşturmak üzere, psikolojinin son bir yüzyılda karşılaştığı önemli bazı pürüzleri irdelemektir.

Konu kısaca şudur: Son zamanlarda psikoloji, felsefi yaklaşımları, temel ilkeleri ve kullandıkları yöntemlerle birbirine zıt iki akımın kavramsal çatışmasına sahne olmaktadır. Davranışçılık ve bilişsel psikoloji diye tanımlayabileceğimiz bu akımların direkt olarak etkiledikleri söylenebilecek çoğu araştırmacılar da bilerek veya bilmeyerek, ta «normal bilim» yapan ve seçmeci (eklektik) bir yaklaşımı yeğledikleri söylenebilecek çoğu araştırmacılarda bilerek veya bilmeyerek, kullandıkları yöntemler ve terminoloji ile bu tür bir kamplaşmanın bir parçası olmaktadırlar. Bu durumu aydınlatmak amacı ile burada bu iki akımın ana ilkeleri ve belirgin nitelikleri kısaca özetlenecektir. Ayrıca ortada görülen çatışmanın aslında tümüyle yeni bir şey olmadığı,

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Bölümü Öğretim Görevlisi.

deneysel psikolojinin son bir yüzyıldaki geçmişinde daima böyle sorunların görüldüğü, bir gel-git olayı gibi gelişip gerileyerek zaman zaman deneysel psikolojide bilimsel bir kriz niteliğine varacak etkiler yaptığı vurgulanacaktır. Kuşkusuz deneysel psikolojiye monolotik bir yaklaşım hatalıdır, ve sayıları bir hayli kabarık alt dalların bir kısmını (örneğin sosyal veya endüstriyel psikolojiyi) aşağıdaki konular doğrudan doğruya ilgilendirmeyebilir. Yine de şunu belirtmek gerekir ki söz konusu edilen sorunların çoğu deneysel psikolojinin tümü tarafından, dolaylı olsa da dikkate alınması gereken niteliklerdir.

Davranışçı ve bilişsel akımların kavramsal ve yöntemsel çatışmalarının nedenini temel felsefi yaklaşımlarının uzlaşmazlığı olarak özetlemek —ilk yaklaşım için— yeterlidir. Bilişsel psikolojinin usçu eğilimine karşılık, radikal davranışçılık (burada bilinci yadsıyan, davranışı psikolojinin temel ögesi olarak ele alan ve bugün Skinner'in önderliğini ettiği temel davranışçı görüş olarak ele alınmaktadır.) herşeyden önce görgülcü bir yaklaşımdır. İki tür koşullama yönteminin (klasik ve edimsel/işlemsel koşullama) genelde organizmaların (insanların veya hayvanların) çevreleri ile etkileşimi sonucunda bilgi edinme (öğrenme) sürecini ve davranışlarını düzenlediğini varsayar. Özellikle vurguladığı ilkeler psikolojide davranışın temel araştırma birimi olması ve çevre-kişi ilişkilerinin psikolojik olguları üretme ve etkilemekteki birincil rolüdür. Buna koşut olarak davranışların insan ve hayvanlarda aynı şekilde uyaran-tepki ilişkileri (koşullanmaları) ile şekillendiği ve böylece organizmalar arasında öğrenme açısından görülen nitel farkın nicel birikim (koşullama kapasitesi) farklılığından kaynaklandığı öne sürülür. Böylece davranışçılık ilke olarak görgülcü epistemolojik bir yaklaşımın öngördüğü mekanizmaların hayvan ve insanların psikolojik yapılarında ve yaşamlarında egemen olduğunu benimsemiştir. Diğer bütün psikolojik işlevler ve olgular işte bu ilkenin ışığında ele alınır. Böyle bir özetleme davranışçılığı karikatürize eder gibi görünse bile hemen anımsatmak gerekir ki radikal davranışçılığın ana hatları, pek değişikliğe uğramadan, J. Watson'un 1910' larda ileri sürdüğü şekli ile 1970'lere kadar gelmiştir. Skinner'in dili bile davranışçı yaklaşımlarla açıklamağa çalışması, ve bu uğraşın yeniden canlandırılmağa çalışılması([1], [2]), çoğunlukla güvercin ve sı-

(1) Skinner (1957)
(2) Mac Corguodale (1969)

çanlarla yapılan deneylerin bulgularından esinlenerek toplumu yeniden düzenleyecek önerileri içeren bir kitap yazması[3] bu konunun hâlâ gündemde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Skinner'a ve davranışçılığa olan entellektüel borçlarını kolaylıkla kabul etmek istemeyen sayısız davranışçı psikologun varlığı, bu yaklaşımın doruğunu aşmış olsa bile önemini yitirmediğini göstermektedir.

Radikal davranışçılığa karşı giderek daha popüler bir akım durumuna gelmekte olan bilişsel psikoloji temel ilkeleri yöntem ve konuları ile daha geniş kapsamlı ve dağınık bir alanı içerse de bu yaklaşımın ortak bazı yanları davranışçılıktan kolaylıkla ayırtedilmesini sağlar. Herşeyden önce usçu bir felsefi görüşün temelde ağır bastığı bu alanın geçmişi Wundt'un zamanına ve hatta laboratuarına kadar uzanır. Yöntem olarak daha bilimsel kavramlar ve yüksek düzeydeki psikolojik işlevlere (zihinsel işlevlere) önem veren bu akımın en önemli araştırma alanları arasında dil öğrenimi, entellektüel gelişim gibi uzun süreli ve kritik aşamaları içeren süreçler vardır.

Konuların niteliği genellikle insanlar ve özellikle çocuklarla çalışmayı gerektirdiği halde, hayvan modelleri ve benzeştirme (simülasyon) yöntemleri sayesinde bilgi işlem türü araştırmalar da bilişsel psikolojinin ilgisini çekmektedir. Bilişsel psikoloji usçu görüşü çerçevesi içinde kişinin özgelişimi sırasında edindiği deneyimlerinin genetik malzemesinin tanımladığı yetenekler ve sınırlar içinde değerlendirildiğini varsaymaktadır. Bunun en tipik örneklerinden biri de dil öğrenmenin doğuştan belirlenmiş ve evrensel nitelikleri de içerecek şekilde kurulmuş bir mekanizma (fixed-nucleus) vasıtasıyla gerçekleştirildiğidir.[4]

Yukarıda nitelikleri kısaca belirtilen davranışçı ve bilişsel psikolojik yaklaşımların felsefi ve yöntemsel çatışmalarının yeni bulgu ve kuramlara yol açabileceği ve dolayısıyla böyle bir çatışma durumunun olumlu olduğu söylenebilir. Hiç olmazsa kuramsal açıdan böyle bir durum beklenebilir. Ancak bu çatışmanın sağlıklı bir birikime yol açabilmesi için felsefî ve yöntemsel farklılıkların ne dereceye kadar uzlaşmaz ve kısır olgulara yol açabileceğini ve, öteki taraftan, hangi olumlu koşullarda üretken ve deneysel psikolojiyi güçlendirecek rekabete dönüşebileceğini önceden saptamak gerekir. Buradaki amaç,

(3) Skinner (1971)
(4) Bkz. Piatelli - Palmarini (1980).

çatışmayı olumlu bir yola kanalize edecek incelemelerde bulunmadan önce, son bir yüzyılın birikimine bakmaktır. Aşağıda çok kısaca 1880' lerden başlamak üzere deneysel psikolojinin ana akımlarından belli başlılarını oluşturan yapısalcı, Gestalt ve işlevci ekoller gözden geçirilecektir.(5)

Yapısalcı psikoloji Wundt'la başlayan ve Titchener'le Amerika'da etkinliğini sürdüren önemli bir psikolojik akımdır. İki kıtada yaygınlığı dolayısıyla değişik görüntülere bürünmüş bu akımın temel felsefesi yöntemini ve araştırma kapsamını şöyle özetleyebiliriz: Yapısalcı ekol geneide görgülcü/çağrışımcı bir yaklaşımı içgözlem (introspection) ile birleştirerek psikolojik olguları irdelemeye çalışır. Uzun yıllar süren bir eğitim sürecinde içgözlem tekniklerini (ve sanatını) öğrenen psikologlar, değişik duygular ve algılama durumlarını, bilincin birer artılmış, soyutlanmış ögesi olarak betimlemeye çalışmışlardır. Deneysel yöntemlerinin (içgözlemin) özelliğinden dolayı da araştırma kapsamı dar tutulmuş, genel olarak çocuklar ve hayvanlar, araştırma konusu edilmemiş, buna karşılık genellikle algılama ve dış dünyanın iç dünyaya yansımasını sağlayan mekanizmalar (örneğin dikkat) araştırmalarda ön planda tutulmuştur. Bu akımın ilkesi dolaysız olarak, başka kişi ve etkenlerin etkisinde kalmadan belirli bir fiziksel veya psikolojik olayın bilince nasıl yansıdığını irdelemektir. Böylece iç ve dış dünyaların bilinçteki ögelerinin nitelikleri bulunacak ve bu ögelerin hangi sentez kurallarıyla birbirleriyle birleştirilip daha karmaşık olgulara yol açtığı incelenecektir.

Ne varki yapısalcı akım, sentez kurallarını incelemeye pek fırsat bulamadan sönüvermiştir. Bunun çeşitli nedenleri olsa bile, iki tanesi özellikle önemlidir. Birincisi, içgözlemin, bir yöntem olarak, geçerliliği kuşkulu (objektif ölçütlerle sınanamayacak ve saptanamayacak) veriler ürettiği ve bir süreç olarak gözlemi yapılan olayları etkilediğidir. Ikincisi ise, sanıldığı gibi bilincin mozaik bir dokuya sahip olmadığı, bir bütünün algılanmasının parçalarının algılanmasının toplamıyla özdeşleştirilemiyeceği savının Gestalt akımı tarafından kanıtlanmış olmasıdır. Bu akım özellikle görsel yanılgılarla yapılan deneyler sayesinde bir bütünün onu oluşturan parçalardan (uyaranlardan) başka bir görüngü (fenomen) oluşturduğunu ve bu görüngünün de bilinçli

(5) Boring (1950), Marx ve Hillix (1973) ve Leahey (1980)'de bu ekollerle ilgili ayrıntılı bilgi bulunabilir.

bir çaba gerektirmeden hemen algılanabildiğini göstermiştir. Böylece Gestalt, algılamaların spontane olduğunu saptamakla uzun ve yorucu bir içgözlemin gereksizliğini de vurgulamış oluyordu. Bu gerçek, yapısalcılığın araştırma programını sorgulayarak, bu ekolün dinamizmini yitirmesine önemli bir katkıda bulunmuştur.

Gestalt psikolojisinin temel görüşü uşcu bir yaklaşımla bağdaşır ve özellikle indirgemeciliğe karşıdır. Psikolojik olguların anlaşılması herşeyden önce algılamanın kural ve mekanizmalarını vurgulamağı gerektirir. Böylece yöntem ve konu olarak bir bütünün tümüyle algılanmasını sağlayan ana ilkeleri (Gestalt ilkelerini) irdelemek araştırma programında öncelik kazanmıştır. Öğrenme ve unutma mekanizmaları algılamanın bir ürünü olarak ikincil bir sorun olarak ele alınır. Algılama deneylerinde sözel anıtlar istendiğinden, Gestalt psikologlar insanlarla deney yapmağı yeğlemişlerdir (şempanzeler ve diğer hayvanlarla algılama deneyleri yapmış olsalar bile).

Gestalt psikolojisinin genelde psikolojiye bir katkısı yapısalcı programda fiziksel olgularla algılama sırasında başarısız olarak aranan birebir ilişkiyi (eşbiçimselliği), algılamayla fizyolojik alt-yapı arasında bulmağa çalışmasıdır. Bu konuda tümüyle başarılı sonuçlar elde edilmiş olmasa bile, Gestalt psikologları, algılama gibi bütünsel (molar) bir süreç ile fizyolojik (moleküler) düzey arasında bir bağlantı kurmağa çalışarak, fizyolojik psikolojinin de bir temel araştırma alanı olarak benimsenmesine katkıda bulunmuşlardır.

Gestalt ekolün genellikle algılama mekanizmalarını vurgulayan kısıtlı araştırma programı ve yapısalcılığın giderek yöntem ve bulgular açısından yozlaşması başka bir akımın, işlevci ekolün gelişmesine olanak sağlamıştır.

19. Yüzyılın sonlarından başlayarak bu güne kadar uzantılarının sürdüğü söylenebilecek bu ekolün parlak dönemi 20. Yüzyılın başlarına rastlar. Bu ekolün en önemli özelliği, psikolojik olguları, insanda veya hayvanda doğadaki işlevleri ve organizma-çevre ilişkileri çerçevesinde değerlendirmesidir. Darwin'in evrim kuramı, bir kılavuz kavramı olarak, işlevci açıklamaların genelde düştükleri teleolojik hataları önlemek açısından benimsenmiştir. Böylece psikolojik işlevleri ve bunlar arasında özel bir yeri olan, öğrenme kuramlarını, Darwinist bir görüş açısından irdelemek, işlevci psikolojinin felsefi yaklaşımını büyük ölçüde belirlemiştir. Aynı şekilde, görgülcü görüşün temel il-

keleri olan çağrışımcılık, mekanizma ve indirgemecilik çerçevesi içinde, özellikle öğrenme ve bellek mekanizmaları işlevcilerin üzerinde en fazla durdukları konular olmuştur. Bu ekol, uyaran-etki psikolojisinin ve parametrik analiz yöntemlerinin yaygın olarak kullanıldığı ilk psikolojik akımdır. İşlevciliğin en önemli varsayımlarından biri de, bilincin, Darwin'in evrim kuramının öngördüğü kurallara göre, yaşam kavgasında gelişen işlevlerden biri gibi değerlendirilebileceği ve psikolojik araştırmanın kapsamına alınabileceğidir.

İşlevci psikolojinin özellikle bilinci araştırma kapsamına alması ve içgözlem gibi objektif olmayan araştırma yöntemlerini tümüyle yadsımaması 1910'lardan başlıyarak daha katı bir psikolojik akımın, davranışçılığın, gelişmesine yol açmıştır. Davranışçılığa göre, bilimde ve özellikle psikolojide objektif ölçütlerin dışına çıkılmamalıdır ve bilincin vurgulanması ile işlevcilik insan ve hayvanlar için temelde geçerli olabilecek psikolojik kuralların irdelenmesini engellemektedir. Organizmaların davranışlarının genel bir psikoloji kuramı çerçevesinde incelenebileceği ilkesiyle yola çıkan radikal davranışçılığın metafizik görüşü, bilincin olmadığı ve materyalist bir yaklaşımla, insan ve hayvanlarda psikolojik olguların mekanik olarak koşullama yöntemleri sayesinde oluştuğudur. Insan ve hayvanlarda çeşitli psikolojik işlev ve olguları inceleyen davranışçılığın araştırma kapsamı (bilinç anatema sayıldığından) işlevciliğinki kadar geniş değildir.

Bu kısa tarihsel incelemeden de görüldüğü gibi psikolojide son bir yüzyılda egemen olmuş deneysel yaklaşımlar, temel felsefi görüşleri, araştırma yöntemleri, konuları ve kapsamları ile birbirlerinden çok farklı ve hatta çelişkili niteliktedir. Bu akımların birbirlerine bir dereceye kadar tepki niteliğinde geliştikleri ve diğer akımların birikimlerinin çoğu zaman sorgulandığı da bir gerçektir. Asıl önemli nokta, bu sorgulama ve eleştirilerin genellikle doğal ve geçerli bir sonucu olarak, psikolojinin geçmişteki verilerinin geleceğe aktarılma olasılığı ve dolayısıyla bilimsel birikime katkı oranının düşük olmasıdır. Fazla abartmadan bu durumu şöyle özetleyebiliriz: Her yeni psikolojik akım kendi verilerinin önemli bir kısmını yeniden üretmektedir. İşte bu günkü davranışçı / bilişsel psikoloji çatışması bu gerçeğin ışığı altında değerlendirilmelidir. Konuya Kuhn'un sözünü ettiği bir paradigma çatışması olarak bakmak zordur.(6) Bunun tartışmasını

(6) Kuhn (1962)

ve bu iki çelişkili akımın ortak uğraş alanlarını bağdaştırabilecek bir araştırma programını geliştirmeğe ilişkin konuları ilerideki bir yazıda ele almak üzere, şimdilik aşağıdaki sonuçların altını çizmekte yarar vardır. Herşeyden önce bu tarihsel incelemeden de görüldüğü gibi, deneysel psikolojide son bir yüzyıl içinde görgülcü/usçu epistemolojik görüşlerin çatışması, periyodik olarak yüzeye çıkmış, ama akımlar arasında temel bir ayırımın ölçütü olarak, hiçbir zaman yok olmamıştır. Bunun yanısıra, bilincin psikolojik olgular çerçevesinde değerlendirilişi zaman içinde büyük değişiklikler göstermiş ve bu durum psikolojik araştırmanın yöntemlerini ve konularını saptamakta etkili olmuştur. Bu iki gerçeğin, bugünkü psikolojik tabloda yalnızca davranışçılık ve bilimsel psikoloji açısından değil, Piaget'in genetik epistemolojisi ve nöropsikolojik yaklaşımlar açısından da değerlendirilmesi gereklidir. Önemli bir başka konu da şimdiye kadar tanıtılan psikolojik akımların, belirli bir kuramsal arayış içinde, bir veya birkaç kavramı vurguladıkları ve buna karşılık, psikolojik bir kuramda gözönünde bulundurulması gerekli önemli bazı kavram ve ilkeleri sistem dışı bıraktıklarıdır. Yapısal psikoloji dolaysız deneyimi vurgulayarak kişi-çevre ilişkilerini, Gestalt psikolojisi de **spontane** algılamayı vurgulayarak kişinin psikolojik deneyim ve geçmini dışlamıştır. Buna karşılık işlevci ve davranışçı ekoller sırasıyla işlev ve davranışları ön plana çıkarırken, organizmanın genetik yapısını ve niteliklerini ikinci plana itmişlerdir. Bilişsel psikoloji genetik malzeme ve mekanizmaların psikolojik olgulara katkısını vurgularken, çevrenin özellikle uyarma ve ödüllendirme niteliklerini önemsememiştir. Bir yüzyıllık deneysel geçmişten sonra, psikolojik araştırma konularının nitelik ve önemlilik derecesi açısından bu denli değişkenlik göstermesini, psikolojinin zamanla gelişmesinin ve olgunlaşmasının gerektirdiği bir strateji değişikliği olarak görmek olanaksızdır. Böylece, birbirlerinden bu kadar kopukluk gösteren değişik kuramsal yaklaşımların ürettiği anlamlı bilimsel birikim kısıtlı olmuştur. Yine de bu birikimin, davranışçı/bilişsel psikolojilerin kuramsal ve yöntemsel çatışması açısından, önemli ve olumlu bir katkısından söz edilebilir ki bu da artık radikal davranışçılığın öngördüğü bir genel psikoloji kuramının zorluğu ve hatta olanaksızlığıdır. Artık asgari düzeyde belitsel (aksiyomatik) bir çerçeve içinde insan ve hayvanların temel psikolojik olgu ve görüngülerini açıklayabilecek bir akademik uğraşın geçersiz olduğu ve bu amaca ancak davranışçılığın felsefe ve yöntemlerini aşacak bir plü-

ralistik psikolojinin ulaşabileceği düşünülebilir. Yaygın bir örnekle durumu özetlemek gerekirse, artık uyaran-tepki modelleriyle entellektüel gelişim ve dil öğrenme gibi kritik devreleri içeren süreçleri betimlemek ve açıklamak olası değildir.(7) Bu bir anlamda potansiyel olarak çok güçlü bir psikolojik kuramdan ödün vererek zayıf ve dağınık (ve dar kapsamlı) kuramlara geri gidiştir.

Yukarda özetlenen tarihsel sürecin bir sonucu olarak psikolojik araştırmalar, bilişsel yanı ağır basan bir tavırla, daha betimsel bir düzeye doğru çekilmiş, dilin öğrenilmesi, entellektüel gelişme gibi uzun süreleri kapsayan süreçlerin önemli aşamalarını betimlemek ve tanımlamak yolu yeğlenmiştir. Genelde bu eğilim daha bütünsel (molar) bir analiz türü getirmiş ve davranışçılığın moleküler düzeydeki (ve fizyolojik bulgularla daha uyumlu) uyarma-tepki analizi, yerini şema, beklenti, v.b. gibi üst düzeyde kavramlara bırakmıştır. Böyle bir gelişme eldeki görüngüleri açıklama açısından optimal düzeyde olabilir. Ama daha basite indirgenmesi olası ve belki de gerekli kavramların psikolojik armamentarium olarak kullanılmasına tepki gösteren birçok psikolog, yeniden daha temel (ilkel) kavramlardan başlamak üzere bir yandan fizyolojik psikolojiye öteki yandan bilgi işlem alanındaki buluşsal (heuristic) yöntemlere ve modellere yönelmişlerdir. Mikro ve makro düzeyde yoğun bir araştırma programını gerektiren ve geçmişteki kavramsal çelişkileri aşma potansiyeline sahip bu tür yaklaşımların da, geçmişten ders alınmadığı takdirde, gelecekte ciddî sorunları olabilir (örneğin, indirgemecilik, psikolojik olguları deneysel ve model düzeye aktarırken karşılaşılan edimsel tanım sorunları, v.b.)(8) Bu sorunların ayrıntılı olarak incelenmesi başka bir yazının konusudur.

BAŞVURU

BORING, G. C. A history of experimental psychology, New York, Appleton - Century - Crefts, 1950.

CHOMSKY, N. Review of Skinner's Verbal Behavior. Language, 1959, 35, 26 - 58.

FODOR, J. A. Psychological explanation: An introduction to the philosophy of psychology. New York, Random House, 1968.

(7) Bkz. Chomsky (1959), Neisser (1976)

(8) Bkz. Fodor (1968)

KUHN, T. S. The Structure of scientific revolutions. Chicago, Univ. of Chicago Press, 1962.
LEAHEY, T. H. A history of Psychology. Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1980.
MacCORQUODALE, K. B. F. Skinner's Verbal Behavior: A retrospective appreciation, Journal of the experimental analysis of behavior. 1969, 12, 831 - 841.
MARX, M. H. ve Hillix, W. Systems and theories in psychology. New York, McGraw - Hill, 1973.
NEISSER, Y. Cognition and reality. San Fransisco, W. H. Freeman, 1976.
PIATTELLI - PALMARINI, M. (Ed.) Language and learning: The debate between Jean Piaget and Noam Chomsky. Cambridge, Mass, Harvard Üniversity Press, 1980.
SKINNER, B. F. Verbal Behavior. New York, Appleton - Century - Crefts, 1957.
SKINNER, B. F. Beyond freedom and dignity. New York, Bantam Books, 1971.

17. YÜZYIL SONLARINDA ORTA ANADOLU VİLAYETLERİNİN TOPLUMSAL - EKONOMİK DURUMU ÜZERİNE

İlber ORTAYLI(*)

17. yüzyıl sonunda Osmanlı imparatorluğunda, 150 yıldır süregelen toplumsal bozukluk çözülme düzeyine gelmiştir. Bu hızlı çözülmede II. Viyana bozgunu bir başlangıç olaydır. 1683'de Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ikinci defa kuşatılması Orta Avrupa tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Harb tarihçileri Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ele geçirilmesini önleyen önemli bir sebeb olarak Polonya Kralı Jan Sobieski'nin başarılı hücumunu ve uyguladığı stratejiyi gösteriyorlar. Acaba şehir Osmanlılara geçseydi ne olurdu. Muhtemelen değişen bir toplumsal düzenin bütün sancılarını çeken, Aşağı ve Yukarı Avusturya ülkeleri ile Salzburg ve Würzburg'un köylüleri de Osmanlılara karşı fazla direniş göstermezler ve Osmanlılar Tuna nehrinin kaynağına kadar ilerleyebilirlerdi. Böyle bir olayın Osmanlı imparatorluğunun toplumsal-ekonomik ve kültürel hayatında yeni değişmeler yaratacak etkileri olurdu. Ama bozgunun da Osmanlı toplumunun hayatında derin etkileri vardır ve bunlar yeterince incelenmemiştir.

Türkiye tarihçiliğinde ve halk arasında «Viyana önüne uzanan ecdad» sloganı daha çok 1529'daki 1. Viyana kuşatmasının bir anısıdır. 1683 bozgunu bir asırdır fakirleşen, anarşi içindeki imparatorluk için normal bir tarihi sonuçtur. Hattâ 2. kuşatmanın nasıl olabildiği sorusuna bugün için Köprülü devri restorasyonunu neden göstermek artık yeterli bir cevap değildir. 1683'de Osmanlı ordularının Viyana önlerine uzanmasında, Orta Avrupa'da toplumsal düzen değişikliğinin yarattığı sancılar, 30 yıl savaşlarının getirdiği yıkıntı ve Habsburglar imparatorluğunun içinde bulunduğu(1) umumi zaafı da göz önüne almak gerekir.

(*) A. Ü. S.B.F. Öğretim Üyesi.

(1) İlber Ortaylı «İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine» **Osmanlı Araştırmaları (J. of Ott. Studies) II,** İstanbul 1981, s. 195.

2. Viyana kuşatması ve bozgununun Osmanlı ülkelerinde yarattığı iktisadi, sosyal çözülmeler, literatürde yeni yeni ele alınıyor. Bu konuda Balkan eyaletlerindeki değişmeler üzerinde bazı etüdler var ise de, Anadolu kıtasındaki değişmeleri ele alan çalışmalar yapılamamıştır. Viyana bozgununun tesirleri doğal olarak Osmanlı Rumelisinin eyaletlerinde göze batan sonuçlar yarattı. Bu eyaletler ilk anda bir kargaşalık, iktisadi çöküntü ve asayişsizlik içine düştüler. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların erimesi, iktisadi çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen harbler bu eyaletlerde merkezi idarenin kontrolünü yoketmişti. Örneğin; Prof. H. İnalcık'a göre, Bosna ahalisi bu yıllarda merkezden sürekli olarak para ve asker yardımı istiyordu. Merkezi hükümet ise bu talebleri karşılamaktan acizdi. Bu nedenle şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler(2). Bu yıllardan itibaren Rumeli eyaletlerindeki şehirlerde güvenlik, malî idare önemli ölçüde halk tarafından sağlanmağa başladı. Bunların başında mahalli toprak sahipleri veya vakıf yöneticileri veya hıristiyan ruhban ve muteberandan seçilen kocabaşılar görülür. Nihayet idare çoğu yerde ayanlara ve sancaklarda **mütesellimlere** teslim edilmeğe başlandı. Vergi toplamak, asayişin sağlanması ahali temsilcilerine bırakıldı. Bu olaylar bütünü bir ölçüde, Osmanlı şehirlerinde mahalli demokrasinin başlangıcı sayılabilir. Özellikle 2. Viyana kuşatması yıllarında Bosna vilâyetinde mahalli bir özerkliğin doğuşu gözleniyor ve şehir demokrasisinin doğuşundan söz edilebilir(3).

Köprülüler devri ile Osmanlı imparatorluğu XVII. asırın ikinci yarısında klâsik dönemdeki kurumlarını restore etmiş ve geçici bir güvenlik ve düzen geri gelmişti. Ancak bu olay bir modernleşme ve idarî bünyedeki temelden bir değişim değildi. Bu nedenle Viyana bozgunu yıllarında XVII. asır başlarındaki anarşi dönemi avdet etti. Fakat, bu

(2) Halil İnalcık, «Saray-Bosna Şer'iye Sicillerine göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna» **Tarih Vesikaları,** C. II, sayı 11, Ankara 1943, s. 1-3.

(3) Avdo Suçeska; «Die Rechtsstellung der Bövelkerung in den Staedten Bosniens und der Herzegowina 1463-1878» **SOEJ** 8 (1968) s. 84-99 Bu tür bir otonominin daha erkenden doğmağa başladığını ileri süren bir görüş için bkz: Adem Handziç; Böve'kerungsbewegungen (Relation; Dorf-Stadt)in Bosnien in XVI. Jahrh. 9. Türk Tarih Kongresi, III A seksiyona sunulan bildiri.

seferki karışık dönem imparatorluğun toplumsal ve idarî hayatında bir değişme başlangıcı olmaktadır.

Harb yılları içinde imparatorluğun iktisadî ve idari hayatındaki karışıklık, bizzat başkentdeki yabancı diplomatların bile gözünden kaçmamıştır. İdarecilerin ve büyük komutanların sık sık değiştirilmesi, şehirlerin iktisadî vaziyetinin sarsılması para ve erzak darlığı ve isyan havası meselâ Fransız elçilik raporlarında en çok zikredilen konulardır. 1684 Martında Fransa'nın İstanbul'daki elçisi **Guillévaques** raporunda; «İmparatorluktaki kumandanlar, vezirler, valiler ve yüksek rütbeli memurların devamlı değiştirilmesi ve çoğunun görev yerinde 6 ay bile kalamaması idarî otoritenin aczine, rüşvet, yolsuzluk ve isyanların artmasına sebeb olmakta» demektedir(4). XVII. asır sonuna kadar üstünlük ve yenilmezlik imajını muhafaza eden ordudaki teknik gerilik ve çözülme de elçi Guillévaques'nin gözünden kaçmamıştır; «...Türklerin askeri teknolojideki aciz ve cehaletleri anlaşılır gibi değil»(5) demektedir. Ordu düzeninin açık bir çözülme içinde olduğu anlaşılıyor.

Bir asırdır devam eden çöküntünün doruk noktasına ulaşıp patlak vermesi adeta Viyana bozgununu beklemiştir. 1686 Temmuzunda ünlü Fransız elçisi **Girardin;** «Büyük senyörün yoluna çıkıp protesto gösterisi yapan İstanbul halkı her an bir isyana hazırdır. İstanbul uzun zaman kıtlık içindedir»(6) diyor. Girardin Kasım 1687'de, defterdarın hazine gelirlerini çoktan tükettiğini, zarurî masrafları karşılayamadığını, maaşları ödeyemediğini bildiriyor(7).

Başkentde bile gözle görülen bu dahili çöküntünün, imparatorluğun Anadolu vilâyetlerinde daha trajik bir şekilde tezahür ettiğine şüphe yoktur. Bu yıllara ait Anadolu şehirlerinin mahkeme arşivleri bize iktisadî-içtimaî durumun hayli renkli bir görünümünü vermektedir.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren ziraî ve sınaî yapısı değişmeğe başlayan Avrupa dünyası, Osmanlı İmparatorluğunun içtimaî ekonomik bünyesi üzerinde sarsıcı tesirler yaratmıştı. Bilinen bazı sebeblerden, yani nüfus artışı, topraksızlık, fütühatın durması ve enflas-

---

(4) Archive du Minis. des Affaires Etr. (Quasi D'Orsay), **Memoires et Documents C.P. Turquie** Vol. 17, 168, Sah. 12, (Pera le 28 e de Mars 1684)

(5) **Aynı kaynak;** «Pera-9 Haziran 1684 tarihli rapor» Vol: 17, Fog. 40 v-43 vb

(6) **Aynı kaynak;** «Girardin-Pera XI e 1686 Juillet» Vol 18, Fog. 283 v.

(7) **Aynı kaynak;** «Girardin-Pera, Novembre 1687» Vol. 19, Fog. 325 v.

yondan dolayı Anadolu kıtası, tımarlı sipahiler, vakıf mütevellileri ve sair yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne oldu. Ekseriya devlet otoritesini sağlamakla görevli olanlar da bu isyanlarda yerini alıyordu(8). 17. asır ortalarında **Celâli karışıklıkları** denen bu olaylar, şiddet tedbirleri ve büyük askeri operasyonlarla durduruldu. Köprülü ailesinin vezareti döneminde imparatorluğun XV. ve XVI. asırlardaki asayişi yeniden sağlandığı ve sınırlı bir desantralizasyon uygulanarak eski idarenin restore edilebildiğini belirtmiştik. Ancak Viyana bozgunu yıllarında ordunun strüktürünün ve idarenin geriliği kendini belli etti. Buna bağlı olarak toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, yeniden eşkiyalığa, idari anarşiye, yer yer ayaklanmalara ve umumen köylü kitlelerinin maruz kaldığı zulmün artmasına sebeb oldu.

Bu dönemde XVI. yüzyılda başlayan, muayyen eldeki arazi temerküzü olayı hızlanmaktadır. Tımarlı sipahinin ölümü dolayısıyla boş kalan tımar (mahlûl tımar) usulsüz olarak diğerleri tarafından gasbedilmektedir. Bundan başka orduyla seferde olan tımarlı sipahinin toprağı da diğer görevliler, vakıf mütevellileri veya başka tımarlılarca gasbediliyor. Köylülerin kaçıp boş bıraktığı topraklar da bu biçimde zabtedilmekteydi. Bazen kendisine belirli yer dirlik olarak verilen bir sipahi, toprağının başkaları tarafından önceden işgal edildiğini görüyordu. Dönem içinde bu gibi haksızlıkları aksettiren vesikalar yanında, mahkeme sicilleri birbirinin toprağını zapteden tımarlıların davaları ile doludur. —Hicri 1098— 1685 yılına ait bir sultanî ferman; Ankara sancağının tımarlıları ordu ile harbde iken, tımarların sahipleri öldü, boş kaldı (mahluldur) diye uydurma bahanelerle **Beyt'ul-mal emini** ve başka görevlilerce zabtedildiğini veya vergilerinin toplanıp zimmete geçirildiğini, bu duruma mani olunmasını adeta boşuna emrediyordu(9). Bu gibi durumlar çok yaygındı. Harb yıllarında yeni yeni dirlik beratlarıyla yeni kimselere tımarlar veriliyor, ancak bu kimseler çok kere kendilerine verilmiş olan tımar toprağını işgal edilmiş buluyorlardı. Hattâ 1689 Ocak ayında bizzat sarayın çavuşlarından Hasan'a verilen Çubuk nahiyesindeki Kızılkilise köyünün 17000 akçe tutan tı-

(8) Bu konuda, Mustafa Akdağ; **Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması,** Atatürk Üniversitesi Yayını, Nr: 29, Erzurum 1963.

(9) **Ankara Şer'iye Sicilleri,** Nr: 66-1099 Hicrî, Hük: 816.

mar gelirini, kazanın beytulmal emini zimmetine geçirmekten korkmamıştı[10].

Tımarlı sipahilerin ve tımar düzeninin bu anarşik hali, tabiatıyla Anadolu ordusunun da çözülmesine neden oldu. Beklenen asker ya çağrılınca orduya gelmiyordu, ya da kaçıyordu. 1688 senesinde Sivas-Ankara-Eskişehir bölgesinde bütün sancaklar askerin defalarca sefere katılmaları emri gönderildiği halde, bu iş iyi yürümediğinden aynı yıl vezir Ahmet Paşa Anadolu'dan Macaristan seferine asker toplamak için fevkalâde olarak görevlendirildi. 1687 Şubat ayında yazılan bir fermanda, Anadolu kıtasındaki yeniçeri, topçu gibi ulûfeli askerin bile; «acemiyiz, mütekaîdiz veya şehir muhafazasuna memuruz (sefermânde olduk)» diye sefere gelmedikleri belirtiliyor[11]. Merkezî hükümet ve sultanî fermanlar durumu düzeltmekten acizdi. Çok kere subay ve komutanların ve görevlilerin rüşvet alarak bu duruma göz yumdukları da anlaşılıyor. Asker toplamakla görevli ordu ve saray memurları (sürücü çavuşlar) bazen sefere gitmek istemeyen askerler tarafından kandırılıyor, hatta öldürülüyordu[12]. Asker toplayamama sebeblerinden biri de eyalet tımarlı ordusu mevcudunu bildiren kayıtların eskiliğidir. Bu dönemde acele teşebbüs edilen bazı tedbirler de sonuçlanamamıştır[13]. Fermanlarda emredilen yeni kayıt ve tımar tevcihleri gerçekleştirilemediğinden, ordunun mevcudunda artma beklenemezdi.

Uzun harb yıllarının köylüler üzerindeki fevkalâde hal vergilerini ve mükellefiyeti arttırdığı açıktır. Viyana muhasarası yıllarında Anadolu eyaletlerinde de vergiler ve angarya arttırılmış, gayri kanunî uy-

(10) **Ankara Şer. Sic.** Nr: 68, Hük: 494-Rebiyulevvel 1100

(11) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 66, Hük: 814. s. 301-21 Rebiyuleval 1098
Ank. Şer. Sic. Nr: 66. Hük: 827 «Bir ferd yerinde kalmayıp cümlesi ihrac olunmak üzere kol kol askerî, seferi hümayun tenbih idüb gitdikten sonra bazı klmesneler biz sefermande olduk, yedimizde sürüci paşadan buyuruldu ve zabitlerimlzden memhurumuz var deyu yerlerinde kalub yine askerîlik iddiasında oldukları...»

(12) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 66-Hüküm 830-Eval-i Cemadiyeula 1098 (Nisan 1687)
Ank. Şer. Sic. Nr: 66-Hüküm 862-Evail-i Zilhicce 1098 (Ekim 1687).

(13) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 65, Hüküm 618 «Yeniçeri acemioğlanı, tobci ve cebeci ve çalık esamileri ve yevmiyeleri kaç akça ise tashih olunmaları» H. 1095-1096
Ank. Şer. Sic. Nr: 65 Hüküm 697: Hattâ silâhlı genç adamların bile asker kaydedilmesi isteniyor.

gulamalar çoğalmıştır. Harb masraflarının artışı ve devamlı asker ve malzeme ihtiyacı yüzünden; harb vergileri (Avarız-ı divaniye) arttırılıp daha sık toplandı. Bu sebebten vergi mevzuu olan nüfus ve hane adedinin, yeniden tesbitine girişildiğini görüyoruz. Çünkü eski sayımların yetersizliği anlaşılmıştır. Aynı şekilde gayrimüslimlerden alınan cizye de arttırılarak, vergi mevzuu hane ve insan sayımının yeniden yapılması emredilmiştir(14). **Kürekçi bedeli, bildar bedeli, nüzul akçesi** gibi nakdî olan bu vergiler ekseriya yük hayvanı olarak isteniyor ve alınıyordu. Sancaklara yazılan emirlerde harb için yük hayvanı (ester ve katırlar) istenmektedir(15). Hükümetin her türlü vergiyi, ister nakdî, ister hayvan ve zahire olsun geciktirmeden hattâ daha önceden toplattığını görmekteyiz(16). Her meslek mensubu esnafın saman, ot, zahire, askerî malzeme teslimi gibi yükümlülükleri arttırıldı. Gene köylülerin ordu için ucuz hayvan ve tahıl pazarlamaları (sürsat) sık sık istenen mükellefiyetlerdendi. Bu mükellefiyetin bazen belirli bir miktar para ile yerine getirilmesi de isteniyordu(17). Kalelerin tamiri için inşaat malzemesi veya asker donatımı için para (bildar bedeli gibi) alınması yanında nüzul akçesi denen verginin miktarları arttırılmaktaydı(18). Bazı halde bu vergilerin mahalli görevlilerce fazladan toplandığı da oluyordu(19).

Devletçe, vergiler dışında, geniş ölçüde şehirlerin eşraf ve tüccarlarından mecburi istikraz yoluyla para alındığı da görülüyor. Tesbit edilen mecburi istikraz miktarı bir hayli yüksek görünmektedir. Meselâ Kayseri muteberanı ve tüccarlarından bir keresinde 10000 kuruş (400 altın) alınmıştır(20).

---

(14) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 68, Evahir-i Recep 1099 (1688 Mayıs) Hük: 380

(15) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 65, Sene 1095 (1684 yılı) Hük: 692,
Ank. Şer. Sic. Hük, 693
Ank. Şer. Sic. Hük. 696.

(16) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 65; Hük: 715, 10 Muharrem 1096 (Aralık 1684) 94 senesi mahsub olmak üzere Ankara kazasına varid olan bedel-i nûzul emri.

(17) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 66, Hük. 850, 1098 (1686 yılı) Burada kadı'dan 4713 kuruş sürsat bedelinin ya teslimi ya da ahalinin **sürsat** için çıkarılması emrediliyor.

(18) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 66 Hük: 840

(19) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 65, Hük: 619: Tekûlif-i şakka ile reaya'nın ezildiği ve bunun önlenmesi...

(20) **Kayseri Şer. Sic.** Nr: 94, s. 109.

Köylüleri ve şehirlileri ezen ödemelerden biri de devamlı olarak gelip giden memur ve askerin konaklama masrafları ve mühimmatını karşılamaktı. 1 yıl içinde sadece Ankara'da 3 kadı değişmişti. Asıl müfettiş paşaların, asker sürücüsü paşaların kalabalık maiyyetiyle şehirler ve köyler üzerinden Naima'nın tabiriyle bir çekirge sürüsü, asumanî bir belâ gibi kona göçe geçtiklerini, hele bazen gereğinden fazla isteyip erzak ve mal yağmaladıklarını düşünürsek, Anadolu ahalisinin bezginliği anlaşılır(21).

Devlet otoritesinin zayıflığının ve memurların itaatsizliğinin en mühim bir delili de toplanan vergilerin bazen zimmete geçirilip, merkeze gönderilmemesidir. Bu yıllarda merkezî hükümetin mahalli kumandan, kadı ve mültezimlere sık sık emir göndererek, toplanan vergilerin elan gönderilmediğini veya eksik olduğunu belirterek gönderme istemini tekrarlamak zorunda kaldığını görüyoruz(22).

Bu yıllardaki malî buhran ve aşırı para ihtiyacı vergi ödemelerinin akçalı (monetary) olarak yapılmasını gerektiriyor ve halk buna zorlanıyordu. Böylece zorlama bir (monetary circulation) başlamaktadır. Ancak nakdî ekonomiye geçemeyen bir toplumda bunun yarattığı sıkıntılar yanında geleneksel enflasyon da halkın tahammülünün ötesindedir. Bizzat Ankara sancağında iki sene zarfında, 1 altın resmi kayıtlara göre 500 akçeden 600 akçeye çıkmıştır(23). Böyle bir enflasyon oranı iptidaî bir tarım ekonomisi içinde yaşayan halk için ağır şartlar yaratmaktaydı. Üretim artmıyor düşüyordu ve Anadolu halkı uzun bir harbin getirdiği ekonomik yıkımın ağırlığı altında eziliyordu.

Harbe gitmeyip isyan eden askerler veya toprağını terkeden köylüler, sayısız eşkiya çetelerine katılmaktan başka bir şey yapamazlardı. Üstelik sık sık görevinden azledilen bir kısım yüksek kumandanlar da devlete karşı isyan ettiler. 1689 yılı Ocak başlarında Sivas beylerbeyisi Gedik Paşa devlete isyan bayrağı açan vezirlerden biriydi(24). Alışılagelen tedbirler ve mahalli görevlilerle eşkiyalık olaylarının önü alınamadığından, devlet fevkalâde selâhiyetli **müfettiş pa-**

(21) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 66, s. 5 Hük: 33.

(22) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 68 Hük: 366, 9 Ramazan 1099 (Temmuz 1688) tarihli fermanı.

(23) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 66, Hük: 840 ile 1103 yılı
Kay. Şer. Sic. Nr: 97 s. 81 deki 1101 değerlerinin karşılaştırılması (1689-1691 yılları)

(24) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 68, Hük. 515, Eval-i Rebiyulevvel 1100

şalar görevlendirdi. Bu yıllarda Anadolu eyaletleri üst üste gönderilen müfettiş paşaların birlikleri ile doludur. Ancak eşkıya takibi için gelenler, kendileri eşkıya kadar amansız olup, ahalinin mal ve erzakını yağmalamaktan, suçsuz kimseleri cezalandırmaktan çekinmiyorlardı(25). Halk ağır vergilerden, eşkiya ve eşkiya takipçisi tarafından soyulmaktan toprağını terkedip başka bir eşkıya grubuna katılıyordu. Anadolu'ya bu yıllarda Ali Paşa (1685 Ocak) Cafer Paşa, Halid Paşa gibi gözde kumandanlar eşkıya takibi için gönderildi. Ama başarılı sonuçlar alınamadı. Çorum, Amasya, Çankırı, Ankara, Kastamonu, Bolu beylerbeyleri, sancak beyleri, kadı, ayan ve dizdarlarına merkez ihtar ve tenbihlerde bulunuyor durum değişmiyordu(26).

Bu durumda şehirler ve köyler kendi sorunlarını kendileri çözmek zorunda kaldılar. Mahalli eşraf ve muteberan bu konuda öncülük etti. Bu dönemden itibaren **ayan** denen mahalli temsilcilerin ünvanı fermanlarda sık sık zikrediliyor ve bazı işler için sorumlu tutuluyorlardı. Böylece Anadolu şehir ve köylerinde idareyi yeni bir sınıf ele geçirmeğe başladı ki, XVIII asırda **mütesellim** ve **ayan** ünvanlı ve fevkalâde yetkileri olan bu mahalli yöneticiler taşra idaresinde, çok önemli iktidar sahipleri oldular. Osmanlı yönetimi zorunlu olarak fevkalâde bir desantralizasyon dönemine giriyordu.

(25) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 68 Hük. 476, 478.
Ank. Şer. Sic. Nr: 65 Hüküm 650.
Ank. Şer. Sic. Nr: 66 Hüküm 820.
Kayseri Şer. Sic. Nr: 93, s. 132

(26) **Ank. Şer. Sic.** Nr: 65, Hüküm 716-1096 Muharrem (1684-85 Ocak)

ANADOLU KÖYÜNDE SAVAŞ VE YIKIM

Bekir Eliçin'in Romanının Öğrettikleri ve Düşündürdükleri

Korkut BORATAV(*)

(I)

Yunan ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'de denize dökülmesiyle Anadolu insanını on, on iki yıldır kesintisiz pençesinde tutan bir savaş, isyan ve yıkım dönemi fiilen son buluyordu. Bu yılları bizzat yaşamış siyasiler ve askeri kişiler, yani olayların ünlü aktörleri daha sonraları anılarında dönemin hikâyesini anlattılar. Bu kuşağın edebiyatçıları, özellikle romancılar, kentli aydın kişiler olarak bu «kan, gözyaşı, kahramanlık ve ihanet» yıllarını, kendi öznel konumlarından algıladıkları biçimde yazdılar. O zamanların kalem erbabı arasında 1950 sonrasında aniden filizlenecek olan köy kökenli yazarlar henüz yoktu. Bu yüzden dönemi anlatan anılar, hikâye ve romanlar, savaş ve yıkım yıllarının Anadolu köyüne ve köylüsüne **dıştan** bakan; bu yılların en ağır yükünü cephelerde ve tarlalarda sırtlamış olan bu insanları, asker kaçağı, zayiat rakamlarının veya isyan olgularının ardında yatan sayısal ve nesnel veriler olarak gören bir bakış açısının içinde kalmak zorunda idiler. Sonraki kuşakların sosyal bilimcileri içinde, savaşın Anadolu köyünde meydana getirdiği toplumsal çalkantıları incelemeye çalışanlar, bunların Cumhuriyet Türkiyesi'nin oluşumunu ve bugününü anlamada taşıdığı önemi kavrayanlar elbette olmuştur; ancak, onlar da işin bu yönüne sadece dolaylı olarak ışık tutan belgeleri ve yukarıda sayılan türden kentli aydınların eserlerini hareket noktası yapmak zorunda kalmışlardır.

İşte, yarım yüzyılı aşan bir aralıktan sonra savaşan Anadolu köylüsünden diri bir ses geliyor: Bekir Eliçin'in romanı, **Onlar Savaşırken**[1]. Kimdir Bekir Eliçin? Romanın arka kapağından öğrendiğimize göre Eliçin, Avanos'un Genezin köyünde 1912 yılında doğmuş. 16 yaşına kadar rençberlik, kunduracılık, değirmenci çıraklığı yaptıktan

(*) A. Ü. S.B.F. Öğretim Üyesi.

(1) Bekir Eliçin, **Onlar Savaşırken,** (Roman), İstanbul 1978, Okar Yayınları.

Genezin, bu on yıl boyunca erkekleri giderek yokolan bir köydür. «Rus savaşından bu yana eksile eksile köyde erkek kalmamış, evlerin çoğu boşalmıştı. Boşalmayanların çoğunda tarla sürecek, bağ belleyecek erkek kalmadığından tarlalar hozan, bağlar körlük olmuştu... Ne dullar, ne de öksüzler için ücretli iş bulmak olanaksızdı. Bulabilenler karın tokluğuna çalışıyorlar, bulamayanlar neleri var, neleri yok satıyorlardı. Satacak birşeyi olamayanlar için iki yol kalıyordu: Dilenmek, ya da çalmak... Tüm hırsızlık olayları yiyecekle ilgili küçük şeylerdi. Sergilerden üzüm çalmak... Komşunun ambarından bir pişirim bulgur, ya da bir yuğurum un almak... Evleri gözetleyip tekneden ekmek yürütmek... Kümeslerden yumurta aşırmak gibi.» Savaşın bitiminde askerler köye yarı-yabancı insanlar olarak dönerler. «Dönenler arasında sakalına kır düşmüş, ağarmış olanlar bile vardı... Ana babaları ölmüş, çocuk bıraktıkları delikanlı olmuştu. Çocuklarını, kardeşlerini, üstelik karılarını bile tanıyamayanlar çoğunlukta idi.» (s. 123)

Savaşın kendisi, Genezin'li köylü-askerler için dehşetli, ancak yılgınlık getirmeyen bir olaydır. Yapılması ve iyi yapılması gereken bir görevdir. Bekir Eliçin'in köylüleri, bu bakımdan örneğin **Yaban**'daki köylülerde görülmeyen; daha doğrusu kentli-aydın gözlemcinin Anadolu köylüsüne yakıştıramadığı bir toplumsal kavrayışa, bir görev bilincine sahiptirler. **Onlar Savaşırken,** Çanakkale'de, Yemen çöllerinde ve Sarıkamış'ta yiğitçe savaşan ve sessizce canını veren askerleri anlatır. Savaşın dayanılmaz yönü, cephede doğal ve günlük bir şey haline gelerek alışılan ölüm olgusundan değil; geride bırakılanların güvencesiz olduklarının bilinmesinden ve bir kurum olarak Osmanlı ordusunun yüzbinlerce askeri farklı cephelerde yıllarca savaşabilen insanlar olarak ayakta tutabilecek maddî ve örgütsel güçten yoksun olmasından gelir. Osmanlı ordusunun savaş yöntemi, malzeme, silah, teçhizat, erzak yetersizliğini, Anadolu insanının sınırsız sanılan direnme gücüyle giderme «ilkesine» dayanmış gibidir. Ancak bir noktadan sonra bu yöndeki «ikame» imkânlarının sınırlarına ulaşılacaktır. Yaygın ve adeta kurumlaşmış bir tepki ortaya çıkar: Askerden kaçma.

Genezin'lilerin er eğitimleri Gemril'deki Depo Alayı'nda yapılır. Buradaki «sıkıntı savaşa katılıp ölmekten daha beterdi. Kayseri'nin o ünlü ayazında sobasız, eski bir koğuşun içinde idiler... Ranzaların

üstünde yalnız birer beylikle yarı aç yatıyorlardı... Sıcak yemek yemediklerinden hepsi de mide...sancıları ile kıvranıyordu. Soğuğun ve açlığın zoru ile sık sık köylerine kaçıyorlar, geriye vardıklarında birer çorba sopa yiyorlardı. Bir masaya yatırılarak atılan yüz sopa yüzünden ölenler oluyordu.» Genezin'li savaşıp ölüme atılmayı bu şartlara yeğler. Hacı Hüseyin'in oğlu İsmail'in sözleriyle: «Gençlik bu. O zaman yüz sopayı göze alıp köye azık getirmeye gidiyorduk. Keşke cephede olsaydım. Anam avradım olsun ki hiç kaçmazdım.» Zorba İbrahim de aynı görüştedir: «Depo Alayı'nda dokuz ay da ben kaldım. Ama çok şükür savaşa da yetiştim... Yunanı denize biz döktük... Savaşın gözünü seveyim. Gemril Depo Alayı'na Allah kimseyi düşürmesin.» (ss. 194-195)

Asker kaçağı Şükrü'nün anasına ve çocuklarına Sarıkamış hakkında anlattıkları daha da dehşetlidir: «Karların içinde kazdığımız siperlerde birbirimize sokulup ısınmaya çalışıyoruz. Uyku tünek yok. Dayanamayıp uyuyanlardan çoğu donup ölüyor... Çoğu kez karavana diye birer avuç darı bile dağıttıkları oluyor.» Şükrü, «tatlı tatlı et kokan» közlenip yenen eski çarıkları, nöbetçilerin sıra ile yeyip tükettikleri koyun kürkünün yarı kıllı derisini anlatır ve sürdürür: «Düşman kurşununundan çok açlıktan kırıla, soğuktan dona Sarıkamış'a... vardığımızda askerden çok dilenciye benziyorduk. Üstümüz başımız lime lime dökülüyordu. İç giysilerimiz muşamba gibi olmuş sırtımıza yapışmıştı. Kirden kokudan bitler bile dışarı uğramıştı. Saçımızdan sakalımızdan kepenek gibi yerlere dökülüyordu. Gözlerimiz çukuruna oturmuş, avurtlarımız çökmüştü... Askerin arasına bir de bit humması yayılmasın mı? Eh artık buna da dayanılmazdı doğrusu... Yozgat uşağı ile ağız birledik te kaçtık ana. Hiç de iyi etmedik biliyorum. Herkes bizim gibi düşünecek olsa bu suçsuz yavruları kim koruyacak?» (ss. 34-36)

Evet, asker kaçaklığı savunma içgüdüsünden doğan bir tepki, bir tür sessiz başkaldırmadır; ama, bireysel bir kaçış ve herşeyden önce silah arkadaşlarına karşı bir ihanet olduğu için utandırıcı, onur kırıcı birşeydir de. Genezin'in köylüleri, **Yaban**'daki köylülerin aksine siyasî birer varlık da oldukları için bu çelişkinin içinde kıvranırlar. Aynı şey, kaçakları barındıran aileleri için de doğrudur: «Altmışa yakın evde asker kaçağı vardı. Belki de yalnız bu aileler yarım bir mutluluk içinde idi, biraz utanç, biraz günah, biraz da korku karışımından

şöyle yavan, kekremsi...» (s. 29) Asker kaçaklığı, böylece, kaçış, köyde saklanma, basılma, baskından kurtulma boyutları ile başlıbaşına bir sosyal kurum olmuştur. Osmanlı devleti, yüzyıllardır geliştirdiği yöntemlerle kaçaklar üzerindeki baskıyı artırdıkça bunlar «mevsim kışsa kömlere, çiftçi damlarına, ... inlere, ... kaya kepenkli eski sığınaklara saklanıyorlar; yaz ise bağ bekçilerine, ekin ırgatlarına, ... çobanlara sığınıyorlardı. Davar sağmak, tezek toplamak, süpürge kazmak gibi uyduruklarla karıları gidip kocaları ile buluşuyordu... Kimse kaçakları haber vermiyor, tersine koruyorlardı.» Baskı hafifledikçe kaçaklar evlerine dönüp işleriyle, güçleriyle uğraşıyorlardı.

(III)

Görüldüğü gibi, **Onlar Savaşırken**'in ana malzemesini savaşın içinde ve çevresindeki insanlar oluşturuyor. Ancak bu malzeme romanın kendisi değildir; roman, Genezin muhtarı Alâettin Efendi'nin serüvenleri anlatılarak inşa ediliyor. Ve Alâettin Efendi'nin hikâyesi, 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Anadolu köyünün toplumsal örgüsü, sömürü (ve birikim?) mekanizmaları, köyden siyasî iktidara doğru uzanan kanallar, savaş koşullarının bu bağlantı ve süreçleri etkileme biçimleri üzerinde okuyucuya çok şey öğretiyor.

Kimdir Alâettin Efendi? Kendisi, «çok eskidenberi köyün camilerine imam, hatip, vaiz yetiştiren ünlü Hocagil ailesinden»dir; medrese çıkışlı, çok sert ve bağnaz bir hocanın oğludur. 500 haneli Genezin köyü 2-3 hocayı beslemektedir; ancak, bazı hocalar çiftçiliği esas uğraş olarak korudukları halde, Hocagil ailesinin hocaları ve bu arada Alâettin'in babası çiftçilikle değil, «halkın sırtından geçinmeye alışıktırlar.» Alâettin ise, romanın başında, hocalığa soyunmuş, ama beceremeyiş; aylaklığı ve «önüne çıkan kıza geline sarkıntılığa» başlaması yüzünden babası tarafından erkenden evlendirilmiş; boş oturmaktan sıkılan, ama «eşraf çocuğu olmaktan gelen onurluluk» yüzünden kol işlerinde de çalışmak istemeyen bir genç adamdır. Muhtarın ölümü ve bu kargaşa döneminde kimsenin sorumluluk istememesi kendisi için biçilmiş kaftan olduğu sonradan anlaşılacak olan muhtarlığı Alâettin'in ele geçirmesine fırsat verir. «El gördülük bir seçimle muhtarlık mühürünü aldı... Bütün bir seferberlik ve Kur-

tuluş Savaşı boyunca tam on yıl onu yanından ayırmadı.» (s. 13) İşte Alâettin Efendi'nin Genezin köyündeki on yıllık saltanatı böyle başlar.

Bu yönetim ve egemenlik biçimini «saltanat» sözcüğünden daha iyi ifade eden bir terim herhalde bulunamaz. Esasen Alâettin muhtarlığı bu niyetle almıştır; daha işin başında, kararsızlık içinde iken, akıl hocası ve koruyucusu Avanos'lu Zenginin Mehmet Efendi çırağını, «ulan koca budala, daha ne duruyorsun? Bu dönemde düşek ele geçer de bırakılır mı?» (s. 13) diye kışkırtır. Muhtarlığı aldıktan sonra ise, ilk vesilede Alâettin'e ayrıntılı bir «yönetim» dersi veren yine Mehmet Efendi'dir. Bu uzun ders, Genezin muhtarının on yıl boyunca izleyeceği baskı, soygun ve vurgun yöntemlerinin esaslarını içerir. Ve şu sözlerle son bulur: «Sözün kısası küçük bir devlet kuracaksın. Bu öyle bir dönemdir ki oğlum, kırk yılda bir ele geçer. Bir gitti mi bir daha da zor gelir. Su akarken testini doldur... Başarının en büyük koşulu nedir, onu da söyleyeyim mi? Üstünü, altını iyi gözetmek!.. El eli yurmuş, el de yüzü. Bunu da hiç unutma!» (ss. 27-29) Gerçekten de bir yönü ile neşeli, cana yakın, yakınlarına eli açık, ağırlayıcı; öbür yönü ile ise aç gözlü, doyumsuz, acımasız, ırz düşmanı ve hatta eli kanlı Alâettin Efendi, ustasının sözlerini hiç unutmayacaktır.

Alâettin Efendi'nin saltanatı, beni, herşeyden önce uyguladığı sömürü biçimi ve yöntemleri ve bunların sonuçları bakımından ilgilendiriyor. Aslında gözlenen sömürü biçimi, **cebre dayalı dolaysız el koyma**dır; ancak, mahallî renkler ve çeşitlemeler içinde bu ana sömürü biçiminin de en ilkel türü olan **soygun** söz konusudur. Anadolu köy ekonomisinin ve Türkiye toplumunun dinamikleri bakımından ilgi çekici sorun ise, bu **ilkel sömürünün** sonuçları bakımından bir ilkel **birikime** dönüşüp dönüşmediği, ya da nasıl dönüştüğüdür

Alâettin Efendi'nin köy içindeki ana dayanağı, güvendiği ve koruduğu asker kaçaklarından oluşan bir «vurucu» güçten gelmekteydi. Mehmet Efendi'nin sözleriyle bu «kulağı kesikler», «gözünü budaktan sakınmayan, ... vur demeden öldüren seçme adamlar» olmak zorundadır. «Maske takıp devriye gezecekler; ... bütün köylüyü yıldıracaklar; ... karınca kımıldasa haberleri olacak; kaç evde kaç asker kaçağı var öğrenecekler; ... elleri ile koymuş gibi bileceklerdir. Ben sana bir yakalama müfrezesi yollattığımda tam liste elinde olacak... Hepsini bir gecenin içinde toplattın mı... ertesi gün yalvarmadan başını alamayacaksın.» (ss. 27-28) Ana-babaların yalvarıp ya-

karması yetmez; bu yakarışlar baskın müfrezesi komutanına verileceği söylenen altınlar ya da boş bulunup veya çaresiz muhtarın eşiğini aşmak zorunda kalan asker karılarının ziyareti ile desteklenmeli idi. Alâettin Efendi her baskında toplanan altınları üçe bölerek, iki hissesini Mehmet Efendi ile Ürgüp Şube Reisi Selâhattin Bey'e, birkaç gün sonra salıverilmesi gereken tutuklu kaçakların listesi ile birlikte iletir. Altın veremeyecek kadar yoksul ailelerden toplanan ufaktefek ise («iyi bir duvar aynası, eski işlerden bir gelinlik giysi, büyük bir bakır çini, bulgur kazanı, şıra leğeni») yanına kâr kalır.

Dönemin sonuna doğru muhtar Alâettin asker kaçağı ticaretinin boyutlarını genişletecektir. Tehlikeli iniş ve çıkışlardan sonra elde edebildiği Kuvayı Milliye Çete Reisi belgesi sayesinde desteğine verilen bir yakalama müfrezesi ile birlikte çevre köylerde geniş kaçak taramalarına girişir. Her köyde iki ev yıkıp birini ateşe verince bütün kaçaklar teslim olacaktır. Geceleri ise Alâettin, işin bu tarafından tamamen habersiz olan müfreze reisi İrfan Bey adına hediyeleri toplamaktadır. «Her köyün kaçak listesinden üçer beşer eksik kalması»nın nedenini soran Irfan Bey'i Alâettin, «boşver beyefendi; pek öyle damızlığını kurutmak da iyi olmaz.» diye yanıtlar; «İrfan Bey bunu onun yufka yürekliliğine veriyordu.» (ss. 185-186)

Kısacası, köy içinde «kulağı kesikler» ile, köy dışında Avanos'lu Mehmet Efendi ve Şube Reisi ile desteklenen muhtarlık nüfuzu, Alâettin Efendi'nin verimli sömürü biçimlerinden birini oluşturan asker kaçağı ticaretinin kök salmasına imkân vermiştir.

Aynı bağlantılar, ikinci (ve köy dışı kaynaklara uzandığı için daha verimli) bir soygun biçimi olan eşkiyalık için de geçerlidir. Alâettin'in «kulağı kesikler»i tam anlamıyla köy zorbaları değildir; bu avare ve yoksul köy gençlerini muhtar köy içinde haber toplama, dedikodu yayma gibi ince işlerin dışında nadiren kullanır. Öte yandan çok sık olmamak, fazla uzağa yayılmamak ve ölçüyü kaçırmamak şartlarıyla bu taifeyi çevrede eşkiyalığa yöneltir. Ganimetin daima üçte birini alan Şube Reisi sayesinde eşkiyalar hiçbir zaman yakalanmayacaklardır.

Muhtar Alâettin'in en doğal, en kolay ve sorunsuz kazanç kaynağı, şüphesiz, kasaba bürokrasisinin üst katlarıyla kurduğu yakın ilişkilerin karşılığı olarak hemşerilerinden topladığı iş takibi bedelleridir. «Maliyede, nüfusta, hele tapuda işi olanların onsuz iş yaptırma-

ları olanaksızdı... Ötedenberi eşraftan birinin eteğine yapışmadıkça devlet kapısından içeri adım atmaktan ödü kopan köylüler şimdi gözlerini tümden ona çevirmişlerdi... O da bu durumu değerlendirmeyi bildi... Bu... maden damarından... son kırıntılarına kadar yararlanmakta bir sakınca bulmadı.» (s. 18-19) Hem geleneksel, hem çağdaş bir «geçim kaynağı» olan iş takipçiliği, Alâettin Efendi'nin kişisel üslubunun renklerini taşır. İstanbul'a yerleşmiş hemşerilerinin tapulama işleri için aldığı vekâletnamelerle «Hacı'nın evini büyük oğluna, Hamdi'nin tarlasını da küçük oğluna tapulatıvermişti. Beş yıl sonra köye döndüklerinde ikisi de gık diyemediler.») (s. 127)

Bir başka soygun kaynağı verginin paylaşımıdır. Bunun, meşru ve yasal yolu aşar mültezimliğidir. Bekir Eliçin yüzyıllar boyunca **artık** yaratmış («sırtından kurdun kuşun geçindiği») ve sadece zorunlu-asgarî tüketimi için üretmiş küçük üreticinin, Genezin köylüsünün gözü ile aşarı şöyle anlatıyor: «Avanos'lu mültezim İsmet Efendi'nin kullandığı ölçekçi anasının gözü idi. Çeci ölçerken ölçeği iyice doldurmadan, sarsalamadan boşaltıyor, dalgınlığa getirdikçe sayıları atlıyordu. Sıra hak almaya gelince ölçeği yığıyor, sarsalıyor, dalgınlığa getirdikçe geriye doğru sayıyordu. Mültezimi darıltmağa da gelmezdi. Kızarsa savrumu vermez, savrumu verse ölçmeğe gelmez, harmanlar sürüncemede kalırdı. Çecin başına gelen bir bu da değildi. Mültezimin peşine takılan dilenci sürüsü bir yana, muhtar hakkı, kizir hakkı, imam hakkı, bekçi hakkı, çoban hakkı, Kızılay hakkına bir de 'Orduya yardım' hakkı eklenmişti. Olsun! Çiftçilik de onun için helâl ekmekti. Onun sırtından kurt kuş da geçinirdi. Unluğu, bulgurluğu bir de tohumluğu içeri atabilirse çiftçi için düğün bayramdı.» (s. 202) Alâettin Efendi'nin köy (ve çevre) üzerindeki egemenliğinin tam olması için mültezimliği Avanos'luların elinden alması gerekirdi; ancak bir takım «aksilik»ler yüzünden aşar ihalesini kazanamaz.

Buna karşılık, Milli Mücadelenin finansman kaynaklarından biri olan Tekâlif-i Milliye dolayısıyla doğan fırsatı kaçırmaz. Bu olağanüstü vergi her haneden ilk aşamada bir kat çamaşır, bir çift çorap, bir çift de çarık; ikinci aşamada halkın elinde bulunan yiyecek ve giyeceklerin yüzde kırkı ile koşum ve ulaşım araçlarının yüzde yirmisini istemekte; üçüncü aşamada ise Alâettin Efendi'nin özellikle hoşuna giden belirsiz bir «orduya yardım» isteği içermekte idi. Çamaşır ve giyecek bahsinde köylü göz yaşartıcı bir esirgemezlik yarışına girer;

kimse kimseden geri kalmaz. Ancak, bundan sonrası kolay olmayacaktır. «Halkın koştuğu öküzün, kullandığı kağnının yüzde yirmisi nasıl saptanacaktı?... İşi zora dökmekten başka çare yoktu. Bu da Alâettin Efendi'nin iyi bildiği bir yöntemdi... Direşenleri yıktırıp sokak ortasında sopalatmaktan geri kalmıyordu.» (s. 189) Sonunda yirmi beş çift öküz, yirmi beş kağnı, on at, tahıl çuvalları, yatak ve giyecek denkleri Ulukışla'ya sevkedilir. Ne var ki Alâettin Efendi'nin evinin bütün damları, Tekâlif-i Milliye eşyasının gönderilmesi sırasında orada «unutulmuş» mallarla tepeleme dolmuştur. Muhtara göre bunları «nasıl olsa bir başkası araklayacak, tövbeler tövbesi gidip de bir hastane çadırındaki yaralı askerin altına serilmeyecektir. Serilse de yazık olurdu.» (s. 199)

(IV)

Esas olarak «soygun» kavramıyla nitelendirilebilecek olan bu ilkel sömürüyü Alâettin Efendi'nin köy içindeki bir avuç adamı ile sürdürebilmesi imkânsızdı. Niteliği gereği bu sömürü biçiminin güçlü ve etkili bir dış desteğe ihtiyacı vardır. Bu noktada köy mütegallibesinin bürokrasi, siyasî iktidar ve devletle ilişkileri gündeme geliyor. Veya sorunu tersine çevirerek sunarsak siyasî iktidarın sınıf içeriğinin teşhisinde ve kavranmasında, bu iktidarın Anadolu köyündeki uzantı ve dayanaklarına ilişkin olgular ve belirtiler söz konusu oluyor.

Millî Mücadeleden önceki yıllarda Alâettin Efendi'nin temel dayanağı Avanos eşrafından Mehmet Efendi vasıtasıyla, Avanos ve Ürgüp'teki Şube Reisi ve Kaymakam gibi mahallî bürokratlarla kurduğu işbirliğidir. Ancak, rüşvete ve soygunun paylaşılmasına dayanan bu ilişki, çökmekte olan Osmanlı devleti için dahi gayri meşru ve yasadışıdır. Böyle olduğu için de istikrarsızdır. Bürokratlar doğal olarak değişeceklerdir ve her yeni bürokratın yeni baştan «fethedilmesi» gerekir. Ve ölçünün kaçırılması halinde Alâettin Efendi'nin denetleyemediği dış güçler («fethedilmemiş» bürokratlarca icra edilen «devlet gücü») oyunu bozabilir. Nitekim, Alâettin'in saltanatı bu türden birkaç büyük bunalım geçirir.

Dolayısıyla siyasî iktidarla ve devletle daha istikrarlı ve daha organik bağların kurulması gerekir. İlgi çekici olan, Alâettin için bu

fırsatın Osmanlı devletinin çöküşü ve Millî Mücadelenin başlayışı ile birlikte doğmasıdır. İşgal altındaki İstanbul'a gezmeye gittiğinde koyu bir padişah hayranı olan ve kardeşi Muammer Efendi'ye uyarak «Sarı Paşa»yı bir nifakçı olarak gören Alâettin, Erzurum Kongresi'ni izleyen günlerde ustası Avanos'lu Mehmet Efendi'nin uyarılarıyla saf değiştirir. Bu günlerde güçlü siyasî sezgisi ve bağlantıları ile geleceğin Mustafa Kemal'den yana olduğunu kavrayan Mehmet Efendi Kırşehir'de oturmaktadır ve Alâettin'i Avanos Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin reisliğine getirtir.

Bu andan itibaren, Alâettin Efendi adım adım bağlantılarını geliştirir ve Millî Mücadelenin bölgesel dayanaklarından biri haline gelir. Bu tırmanışın kritik payandalarından biri, Keskin'li Rıza Bey'dir. Rıza Bey ,Keskin'in Ceritli Aşireti'nin geleneksel Bey ailesi Silsüpüroğulları'nın reisi Halit Bey'in oğludur ve Birinci Millet Meclisi'nde Kırşehir mebusudur. Bekir Eliçin'in yazdığına göre, Ali Fuat Paşa Keskin'e bizzat gitmiş ve Silsüpüroğulları'nı Kuvayı Milliyeden yana kazanmayı başarmıştır. Bunun sonunda yöredeki ilk silahlı Kuvayı Milliye çeteleri Rıza Bey tarafından oluşturulur. Padişah yanlısı Ankara Valisi Muhittin Paşa'yı tutuklayan ve Sivas'tan Ankara'ya gitmekte olan Mustafa Kemal ile Heyeti Temsiliye'yi Hacıbektaş'ta beşyüz atlısı ile karşılayıp Ankara yakınlarına kadar getiren de Rıza Bey'dir. Eliçin'in Rıza Bey hakkında verdiği bu bilgilerin tarihî gerçeklerle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.(2)

Romanımızda Alâettin Efendi ile Rıza Bey arasındaki yakın ilişki son Osmanlı Meclisi Mebusan seçimleri dolayısıyla kurulur. Kırşehir seçimine Avanos'tan ikinci seçmen olarak katılan Alâettin, bir rastlantı sonucu sonuncu oyun sahibidir ve Rıza Bey'i Kırşehir mebusu seçtirten bu sonuncu oy olur. Esasen Avanos'lu Mehmet Efendi ile yakınlığı olan Rıza Bey, bu tarihten sonra Alâettin'e en güç anlarda elini uzatan; onu Ankara Valisi Yahya Galip'le tanıştıran; Vali'nin Genezin'e gelmesini, muhtar tarafından ağırlanmasını sağlayarak Alâettin'i onurlandıran bir destek ve bir dost olacaktır. Bu gelişmelere paralel olarak Alâettin Efendi de ateşli bir Kuvayı Milliyeci, hatta çete-

(2) Daha sonra Meclisteki İkinci Gruba giren ve 1926 yılında İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen Rıza Bey için ayrıca bk. Mete Tuncay, «Ankara İstiklâl Mahkemesinde Bir Heyet-i Fesadiye Davası ve Kuva-yı Milliye», **Birikim,** Kasım 1977

siz, fakat resmî mühürlü bir «Çete Reisi» olacaktır. Bu ilişkilerin sağladığı nüfuz ve yarı-resmî güç, Millî Mücadelenin son yıllarında Avanos ve çevresinde Alâettin'i rakipsiz kılar. Kaçak ticaretinden ve Tekâlif-i Milliye'den elde ettiği büyük vurgunlarda artık mahallî bürokratların suç ortaklığına ihtiyaç yoktur.

Alâettin Efendi'yi Millî Mücadelenin bitiminden sonra Halk Fırkası Reisi, İl Genel Meclisi ve Daimi Encümen üyesi olarak Avanos'a yerleşmiş görüyoruz. Romanın başında Zenginin Mehmet Efendi'nin bulunduğu konumdadır şimdi. Bekir Eliiçin'in romanı bu noktada son bulduğu için ileriki yıllarda Mehmet veya Alâettin Efendilerden hangisinin Halk Fırkası mebusu olarak Meclise girdiğini (veya girip girmediklerini) bilemiyoruz. Ancak, Genezin'li Alâettin, Avanos'lu (sonra Kırşehir'den) Zenginin Mehmet, Keskin'li Rıza ve Ankara Valisi Yahya Galip halkaları, bu halkaların eklemlenme biçimleri ve zaman içindeki değişmeleri, yeni kurulmakta olan Türk devletinin sınıf dayanakları üzerinde ilgi çekici saptamalar yapmaya imkân verir niteliktedir.

Alâettin Efendi'nln iktlsadî ve siyasî tırmanışı süresince kendisine hem köy içinden, hem köy dışından karşı çıkan güçler olmuştur. Hatta Alâettin'i Avanos'a ulaştıran son yükselişi, köy içindeki karşıt güçlerin sebep olduğu bir yenilgiyle eşzamanlıdır ve bu yüzden bir Pyrrhus zaferi gibidir.

Savaş yıllarında Alâeddin'in zulüm ve baskısına karşı köy içinden gelen direnme zayıf ve etkisizdir. Köylü erkeksiz olduğu için güçsüz; kaçak barındırdığı ölçüde suçlu ve yılgındır. Fazla açığa çıkmadığı sürece Alâettin'in ırz düşmanlığı dahi sineye çekilir; «önceleri hiç unutulmayacakmış sanılan» çok daha ağır olaylar bile «Genezin halkının bilinçaltı dağarcığındaki öteki tortular arasında... eriyip yol ol(ur).» (s. 163) Bu dönemde Alâettin'e bilinçle karşı çıkan tek bir köy yiğidi vardır: Koçak Hasan. Askerden kaçmadan çeşitli cephelerde savaşan; yaralanıp hava değişimine geldiğinde Alâettin'in marifetlerini gören Koçak Hasan köylüyü kışkırtmaya çalışır; ama boşuna... Herkes, «feleğine küsmüş, kabuğuna çekilmiştir». Hasan, kıtasına dönmeden önce kırda yolunu kestiği Alâettin'e hakaret etmekle ve kendisinden islah-ı nefs edeceğine dair imzalı bir kâğıt almakla yetinir. Neden sonra muhtarın kendi ailesine de bulaşmaya başladığını öğrenince öldürmek amacıyla köye döner; ama Alâettin hazırlıklı ve

tetiktedir; adamlarının yardımıyla ilk kez elini doğrudan doğruya kana bulayarak Koçak Hasan'dan kurtulur.

Köyün içinden gelen ikinci direnme ve karşı güç savaş sonlarında ortaya çıkar ve çok daha ciddi sonuçlar doğurur. Bunun kaynağı, «sırtlarındaki subay giysileri, bacaklarındaki getirleri ile birer çekirge gibi» görünen; bu yüzden köylünün «çekirge bacaklar» diye andığı; «Fatih Medresesi'nde okurlarken askere alınmış, ... yedek subay olarak görev yapmış, ... savaş içinde olgunlaşmış, ... Meşrutiyet döneminin ilk köy aydınlarından» (s. 134) olan iki gençtir. Askerlikleri boyunca karşılaştıkları hemşerilerini gözeten; izne geldiklerinde köylünün sıkıntıları ile ilgilenen; bu yüzden sevilip sayılan «çekirge bacaklar», savaşın son bulmasıyla birlikte Alâettin'e karşı iki cephede mücadele açarlar: Aşar ihalesinde ve muhtarlık seçiminde Alâettin'e rakip çıkarlar. Alâettin Efendi şaşılacak bir biçimde iki mücadeleden de yenik çıkar. Okuyucu, romanın bu noktasında bazı boşluklar hissedecektir. Bu yenilginin anlatıldığı kadar kolay olmaması gerekirdi. Ve herhalde «çekirge bacaklar», yoksul köylü Koçak Hasan'ın aksine köyün zengin ve köklü ailelerinden gelmekte idiler. İstanbul'da okuyabilmeleri, aşarı Avanosluların ve Alâettin'in elinden alabilmeleri ve muhtarlık için aday olmaları başka türlü mümkün olur mu idi? Genezin'in hikâyesini 1945 sonrasına getirse idik, «çekirge bacaklar»ı Demokrat Parti'nin Genezin kurucuları arasında görmek beni hiç şaşırtmazdı.

Alâettin Efendi'nin saltanatı köy dışından gelen güçlerle de iki büyük sarsıntı geçirir. Her ikisinde de Genezin veya Avanos'taki düşmanlarının ihbarları yüzünden harekete geçen «devlet güçleri» söz konusudur. İlkinde Kayseri'den köye gönderilen atlı müfrezenin komutanı Yüzbaşı Ferit Bey, yakını olan kaçakları teslim etmediği için Alâettin Efendi'yi köy meydanında herkesin önünde falakaya çeker. İkincisinde ise, yine asker kaçaklarını koruduğu iddiasıyla ve idam talebiyle Ankara İstiklâl Mahkemesine tutuklu olarak sevkedilir; Rıza ve Yahya Galip Beylerin aracılığıyla yakayı kurtarır; hatta köyüne daha da güçlenmiş olarak döner. Ne var ki, her iki olayda da 1920'ler Türkiye'sinde Alâettin'in konumunun çelişkili ve istikrarsız niteliği açıkça ortaya çıkıyor: Bir kere, Alâettin'in uyguladığı ilkel sömürü yöntemleri devlet desteği olmadan sürekli kılınamaz; ancak, bu dönem Türkiye'sinde devletin bu yöntemleri yasal sayması da imkân-

sızdır. Bu imkânsızlığı Alâettin bir yandan tek tek bürokratları kazanarak; öte yandan devletin üst katlarına «sızarak» aşmaya çalışıyor. Ancak, toplumun üstyapı kurumları, Alâettin'in simgelediği ilkel sömürü biçimleriyle uyumlu değil çelişkili olduğu için; farklı bir deyişle Alâettin ekonomik varlığını ancak yasa-dışı sürdürebildiği için, durum temelden istikrarsızdır. Her an bir Yüzbaşı Deli Ferit'in; ya da muhtarlık **seçimi,** aşar **ihalesi** gibi modern, yasal yöntemler kullanan «çekirge bacaklar»ın saldırısıyla çökebilir.

(VI)

Alâettin Efendi'nin bu çelişkiyi çözebilmesinin tek bir yolu vardır: İlkel sömürüyü bir ilkel **birikime** dönüştürebilmek; yani soygunla elde ettiği kaynakları toprak mülkiyetine, ticarete, şu ya da bu biçimdeki sermayeye dönüştürebilmek. Savaşın son bulmasıyla asker kaçaklığı ve eşkiyalığı besleyen nesnel koşullar ortadan kalktığı için bu dönüşümün yapılması aslında bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyor.

Ancak bu noktada **Onlar Savaşırken**'in en ilgi çekici (ve belki de şaşırtıcı) sonuçlarından biri ortaya çıkmaktadır: Alâettin Efendi bu dönüşümü gerçekleştiremez. Kahramanımız romanın sonunda, belki toplumsal, belki kişisel özellikleriyle, birikim yapmaktan aciz, sadece parazit ve tüketen, hatta zavallı bir tip olarak okuyucuya veda etmektedir.

İlkel sömürü imkânlarının kuruduğu dönemece Alâettin dört karısı, tepeleme eşyayla dolu ve on bir nüfusun barındığı evi ve altınları ile girer. İş takibi ve muhtarlık ücreti dışında gelir kaynağı kalmamıştır. «Az harcamayı bir türlü beceremezdi... On koyun, beş keçi alıp sürüye kattı. Bir inek alıp ahırına bağlattı. Bir çift de öküz aldırıp çiftçiliği sınadı.» Ancak, hazır yemeğe alışmış aile fertleri, başta kendisi, ellerini toprağa bulaştırmak istemiyorlardı. «Bu işte biraz geç kalmıştı. Yaş iken eğilmemişler, aylaklaşmışlardı... Üç ay bile geçmeden söktüremeyeceğini anladı. Ele güne maskara olmadan öküzleri sattırıp yakasını kurtardı.» (ss. 203-204) Bakkallık ve pastırma kemiği ticaretine kalkıştı; bunlarda da dikiş tutturamadı. Sonunda evindeki savaş vurgunu eşyaları haftada bir Ürgüp pazarına yollayıp hazır yiyerek yaşamaktan başka yol bulamadı. Giderek Alâettin Efendi, rahata alışmış ve kalabalık ev halkını zor besleyecek bir duruma düşer. Evde, artık, hamura arpa unu karıştırılmakta; akrabadan bir iki çuval buğday ödünç istenmektedir.

Bekir Eliçin'in çizdiği bu tablonun inandırıcı olduğu söylenebilir mi? Tabloyu daha da karıştıran husus ekonomik çöküşün tam ortasında iken Alâettin'in siyasî bir tırmanma yaparak CHF Avanos başkanlığına, İl Genel Meclisi ve Daimi Encümen üyeliklerine geçebilmesidir. Tekil bir olay olarak (ve büyük ölçüde Mehmet Efendi'nin vefa duyguları sayesinde) Alâettin'in bu tırmanmayı yapması **mümkün** olabilir; ancak bu, ilk bakışta, **istisnai** görünmektedir. Bu yüzden de romanın sonu boşlukta kalmış gibidir.

Ancak, bu yargıya ulaşmakta fazla aceleci olmamak gerektiğini sanıyorum. Bence, Alâettin Efendi'nin ekonomik çöküşü, **kronolojik olarak** fazla kısa tutulduğu için inandırıcı olamıyor. Buna karşılık, **birikime** dönüşmeyen, sadece tüketici ve asalak kalan bir ilkel sömürünün zorunlu ve mantıki sonucu bu değil midir? Bunu kabul edersek on yıl boyunca köy ekonomisinin üzerinde bir sülük gibi yaşayan Alâettin'in barışa geçildikten bir-iki değilse bile beş-on yıl sonra taşınabilir servetini satıp savması, altınlarını bozdurması ve bunları köy ve kasaba ekonomisinin üretken ve müteşebbis unsurlarına kaptırması pek de istisnai sayılmayabilir. Tabiatıyla, Alâettin'in niçin birikime yönelmediği sorusuna romanda getirilen açıklamayı doyurucu bulmayabiliriz; ancak bu açıklamayı romancıdan değil iktisatçıdan beklememiz gerekmez mi? Soruna böyle bakacak olursak, romanın sonunda Genezin köyünün sanki üzerinden bir Alâettin Efendi geçmemişcesine, başladığı noktaya, 10-12 yıl öncesine dönmüş olması Anadolu köy toplumunun duraganlığı üzerinde düşündürücü ve anlamlı bir saptama oluyor.

Ekonomik çöküşle siyasî tırmanışın eşzamanlılığı da göründüğü kadar olağan-dışı sayılmayabilir. Tek parti rejiminin kuruluş yıllarında mahallî siyasî kadrolarda, ekonomik güçle birlikte ve belki de ondan önce siyasî güvenilirlik ve «clientele» olma özelliklerinin aranması beklenirdi. Bu özellikleri fazlasıyla taşıyan Alâettin Efendi ayrıca yoksullaşmakta olsa bile «eşraf»tan birisidir. Ve diyelim sağ kalsaydı, CHF Avanos başkanlığına, Millî Mücadelenin gerçek savaşçılarından Koçak Hasan'ın değil, «Onlar Savaşırken» başka işler yapmış olan Alâettin Efendi'nin gelmesi mukadderdi.

Bekir Eliçin'in romanının dikkatli okuyuculara pek çok şey öğreteceğini; eğer okurlarsa sosyal bilimcileri de uğraş alanlarıyla ilgili birçok sorun üzerinde düşünmeye zorlayacağını sanıyorum.

CUMHURİYET ANAYASALARINDA YASAMA - YÜRÜTME - YARGI İLİŞKİLERİ

Taha PARLA(*)

Bu yazıda cumhuriyet anayasalarının belli bir yönü (Yasama-Yürütme-Yargı ilişkilerinin düzenlenişi) üzerinde durmak ve 1921, 1924, 1961 anayasalarını altı temel norm açısından değerlendirmek istiyorum: 1) Parlamenter meşruiyet (Yasama'nın üstünlüğü), 2) Güçlü Yürütme'nin Yasama'ya dayalı olması, 3) Yönetim organlarının (bürokrasinin) Yürütme'ye (parti-hükümetine) bağlılığı, 4) Yasama yetkisinin devredilemiyeceği, 5) Yargı'nın bağımsızlığı, 6) Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı.

1921 kısa ve Yargı'dan söz etmeyen bir belge olmakla birlikte, saydığımız diğer normları kuramsal anayasa geleneğine sokmuş olması bakımından bana önemli görünmektedir. 1924 liberal parlamentarist bir belge niteliğiyle bu normların hepsini kuramsal gelenekte pekiştirmektedir. 1961'in ise, (4), (5), (6) açısından geleneği yetkinleştirmekle birlikte, (1), (2), (3) açısından şimdiye dek üzerinde pek durulmayan birtakım sorunlar taşıdığını düşünüyorum. Yazımın üçüncü bölümünde bu konuda yeni değerlendirmelere gerek olduğunu savunacağım.

Baştan belirteyim ki bu yazıda hukuksal bir çerçeve içinde kalacağım. Siyasal-sosyolojik çözümlemelere, metin-uygulama ayrılıklarına, tasarı/öneri-sonuç belgesi sorunlarına girmeyeceğim. Seçtiğim bu çerçevenin, kısmi olmakla birlikte, önemsiz ve anlamsız olmadığı kanısındayım. Nihai anayasa metinlerinin, bütünsel siyasal gerçeklik içinde tam hükümlerini yürütmelerine imkân verilmediği hallerde bile, bunların salt birer «kâğıt parçası» veya «üst-yapı görüntüsü» olarak görülmesini isabetsiz bulurum. Çünkü temsil ve tescil ettikleri kuramsal gelenek veya siyasal kültür de, ürünü oldukları parlamento çoğunlukları da (sosyal-güçler dengesi değilse de), nihayet siyasal gerçekliğin birer parçasıdırlar. Belli zaman ve yerlerde belirleyici olmasalar da hesaba katılmaları gerekir — hiç değilse çelişkilerin ve asıl belirleyicilerin somut koşullarda doğru saptanabilmesi için.

(*) Boğaziçi Üniversitesi öğretim görevlisi

1921 ANAYASASİ

1921 anayasası, parlamenter meşruiyet (yasamanın üstünlüğü) ilkesinin katı biçimi olan güçler birliği (meclis hükümeti) sistemini kurmuştur. «Yürütme erki ve yasama yetkisi, milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde bulunur ve toplanır» (Md. 2) demekle bu sistemin en yalın bir tanımını vermiştir. «Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilen Türkiye Devleti»nin hükümeti, «Büyük Millet Meclisi hükümeti ünvanını taşır) (Md. 3) ve «Büyük Millet Meclisi, hükümetinin bölündüğü daireleri» «kendi seçtiği vekiller vasıtasıyla yönetir» ve bunlara teker teker «yön verir» (Md. 8). Diğer bir deyişle, yürütme organı, ortak sorumluluk taşıyan ve güçler ayrılığı sisteminde olduğu gibi yasama organına karşı yetkileri bulunan bir kabine (bakanlar kurulu) değil, adı üzerinde, yasama organının vekili olan bir kuruldur (İcra Vekilleri Heyeti).

2. madde ile 1. madde («Egemenlik Kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim biçimi, halkın kendi kaderini dolaysız belirlemesi esasına dayanır.») birlikte okunduğunda, millet iradesi ile meclis iradesinin seçim dönemi boyunca, özdeşleştirildiği apaçık ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlara göre, 1921 anayasasının temel kuruluş şeması içindeki ilişkiler hiyerarşisi şöyle özetlenebilir: Millet egemenliği - Yasama organı (özdeşlik ilişkisi); Yasama organı - Yürütme organı (vekalet ilişkisi); Yürütme organı - Yönetim organları (bağlılık ilişkisi). Kısası: Halk - parlamento - hükümet - bürokrasi.

1921 anayasasının 9. maddesinin 3. cümlesine göre İcra Vekilleri Heyeti Reisi'ni (başbakanı değil), vekiller heyeti kendi içinden seçerken, 1922 tarihli bir kanunla meclis bunu da doğrudan kendi seçer hale gelmiştir. Ancak bu değişiklik kısa ömürlü olacak, 1924 sistemine taşınmayacaktır. Yasamanın üstünlüğü anlayışının Birinci T.B.M.M. nin (1920 - 1923) çoğunluğuna ne derece egemen olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. 1923 tarihli bir başka kanun ile de «ortak görevlerden, Reis'in Vekiller ile birlikte sorumlu olduğu» kabul edilmiş, 1924 sistemindeki ortak sorumluluk ögesine doğru ilk adım atılmıştır.

1921 anayasasında yasama erkinin yürütme erkine üstünlüğü bu derece net konmuş olmasına karşın, 9. madde bazı sorunlar taşımaktadır. Her ne kadar «İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine başkan seçerler» ise de, «Büyük Millet Meclisi Reisi vekiller heyetinin de başkanıdır.» Ayrıca, Meclis Reisi «bu sıfatla, Meclis adına imza

koymaya ve Vekiller Heyeti kararlarını onaylamaya yetkilidir.» Gerçi kuvvetler birliği ve meclis hükümeti anlayışına göre, Yasama'nın Yürütme'ye üstünlüğünün bir kez daha doğrulanmış olmasında bir tutarsızlık yoktur ama, dikkati çeken nokta buradaki yetki toplulaşmasının yasama organının bütününde (mecliste) değil, yasama organının başında (şahısda) olmasıdır. Mustafa Kemal'in Ziya Gökalp'den aldığı «tabiatta dahi tevhidi kuvva vardır» (doğada bile kuvvetler birliği vardır) görüşündeki güç odağı, sözün aslındaki kurumsal anlamını yitirmiş, Yasama'nın da, Yürütme'nin de başı olan bu tek şahıs niteliği ile, bütününün ruhuna da lâfzına da aykırı olmasına rağmen, 1921 anayasasının 9. maddesine girebilmiştir. Bir bakıma, «kuvvetler birliği»nin bu tarzdaki tecellisi, «meclis hükümeti»nin de hükmünü kırmış olmaktadır. Çünkü meclis adına imza koyan ve bakanlar kurulunun kararlarını onaylayan bir «şef», genel olarak parlamenter meşruiyet-yasamanın üstünlüğü ilkesine de, özel olarak 1921'in «meclis hükümetçiliği»ne de sığmaz. Ancak «şef sistemleri» ile ve «yürütmenin üstünlüğü» ilkesi ile bağdaşır.

Teslim etmek gerekir ki, 1921 bu bakımdan, ama yalnızca bu bakımdan, «şahsa göre yapılmış» bir anayasa olmaktan kurtulamamıştır. Ama hemen hatırlamak da gerekir ki, Cumhuriyet Türkiyesi siyasal hayatının son derece ilginç ve önemli bir diyalektiği olarak, birinci ve ikinci Türkiye Büyük Millet Meclisleri'nin «parlamenter meşruiyetçi» anayasal kuramları ve çoğunlukları ile seçkinlerin diğer bir bölüğünün siyasal kültürüne egemen olan «şefçilik» ve «yürütmenin üstünlüğü» anlayışları arasında başlayıp sürüp giden çatışma, fiiliyatta zaman zaman, hatta sık sık, ikinciler lehine sonuçlanmışsa da, bu anlayışlar hiçbir cumhuriyet anayasasının sonuç belgesine ciddi biçimde girememiştir. (Ne var ki bu kuramsal anayasal gelenek, yeteri kadar vurgulanmamaktadır.) Nitekim sorumsuz devlet başkanı kurumunu kabul eden 1924 anayasasına «şefçilik» anlayışı 1921 dozuyla dahi girememiş, «yürütmenin üstünlüğü»ne varan ölçüde yetkilerle donatılmış bir devlet başkanı getiren hükümet teklifi meclis çoğunluğu tarafından geri çevrilmiştir. (1924 dahil, cumhuriyet anayasalarını tasarıları ve meclis görüşmeleri ile birlikte ayrıntılı ve bütünsel bir biçimde çözümlemeye bir başka çalışmamda gayret ediyorum.)

Yine 1923'deki bir anayasa değişikliği kanunu ile «Türkiye Dev-

leti'nin hükümet biçimi Cumhuriyet'tir» denmiş (Md. 1), 1921 anayasasının 1. maddesi ile yalnız fiilen değil hukuken de zaten getirilmiş bulunan cumhuriyet rejiminin adının resmen konması süreci tamamlanmıştır. Aynı kanunun 10, 11, 12. maddeleri ile de Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık kurumları yaratılarak, 1924 sisteminin temelleri geliştirilmiştir.

Yine 1923'de kabul edilen bir kanunla (Md. 1 ve 2) askerlikle milletvekilliğinin aynı kişide birleşemeyeceği anayasal bir hüküm statüsüne alınmış, yasama yetkisinin «iller halkınca seçilmiş üyeler» (1921 Md. 4) tarafından kullanılabileceğine ilişkin anayasa hükmü pekiştirilmiştir. Asker kişilerin T.B.M.M. üyesi olabilmeleri için istifa ve seçilme şartları getirilmiş, 1920 tarihli Nisabı Müzakere Kanunu'nun 4. maddesinin istisna ettiği asker kişilerin ise meclis görüşmelerine katılamamaları öngörülmüştür. Seçimle gelen bir yasama meclisinin üstünlüğü (parlamenter meşruiyet) ilkesinin gücü, kurtuluş savaşı yönetmiş kumandanlar için bile böyle bir hukukça sınırlama (limitasyon) ve de kumandanlar tarafından hukukça kendini sınırlama (oto-limitasyon) biçiminde yine kendini göstermiştir.

1924 ANAYASASI

İkinci T.B.M.M.'nin (1923 - 1927) kabul ettiği 1924 anayasası, parlamenter meşruiyet ilkesinin katı biçimi olan güçler birliği sistemi ile, bu ilkenin yumuşak biçimi olan güçler ayrılığı sistemi arasında bir sistem kurmuştur. Bu bakımdan 1924 sistemi, ne tam olarak bir «yumuşatılmış meclis hükümeti» sistemi ne de tam olarak bir «kabine sistemi», veya dar anlamda «parlamenter» sistemdir. Çünkü yürütme erki yasama erkinden, birinci türde olabileceğinden daha fazla ayrışmış; diğer yandan, ikinci türde olması gereken nitelikte ve ölçüde yetkilerle donatılmamıştır. 3. ve 4. maddeler, 1921'deki üstünlük ve özdeşlik ögelerini aynen yinelemiştir: «Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.» «T.B.M.M. milletin tek ve gerçek temsilcisi olup millet adına egemenlik hakkını kullanır.» 5. Maddede güçler birliği anlayışı tekrarlanmakla birlikte («Yasama yetkisi ve yürütme erkinin B.M.M.'nde gerçekleşip toplandığı»); bu, yürütme erkine ilişkin maddelerle birlikte okunduğunda biraz daha değişik bir yorum gerekmektedir.

6. madde parlamenter meşruiyetin en kesin bir ifadesini verir: «Meclis yasama yetkisini bizzat kullanır». Yani bu yetki devir veya

gasp edilemez. 7. madde, meclisin «yürütme erkini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun atayacağı bir Bakanlar Kurulu eliyle» kullanacağını ve meclisin «hükümeti her zaman denetleyebileceğini ve düşürebileceğini» belirtir. 8. madde ise «yargı hakkı»nın, «millet adına ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından» kullanılacağını öngörür. Üç erkin kuruluş, görev ve yetkilerini düzenleyen özel bölümlerden önceki Genel Hükümler'de yer alan bu üç madde (6, 7, 8), 1961 anayasasında da yineleneceği üzere (5, 6, 7 maddeler), güçleri gerçekten ayırmış; fakat, ve bu kez, 1961'den değişik olarak, «güçler ayrılığı» sayılabilecek ölçüde yürütmeyi yasamaya karşı yetkilerle donatmamıştır. 1924'e göre yasama yürütmeyi her zaman denetleyebilir ve düşürebilir; fakat «parlamenter sistem»in ayırıcı özelliği olan, yürütmenin yasamayı feshi yetkisi hükümete verilmemiştir. Tabii hemen eklemek gerekir ki, yasama ve yürütme için söz konusu olan bu yetki - karışması, 1924 sisteminde, yargı için geçerli değildir: Aşağıda göreceğimiz üzere, Yargı'nın ayrılığı ve bağımsızlığı 1924'de tamdır.

1924 anayasası sonuç belgesi, lafzı ve ruhuyla (tasarısı ve uygulanışı ayrı bir konudur) tam bir parlamenter üstünlük getirmiştir. «Kanun teklif etme hakkı Meclis üyelerine ve Bakanlar Kurulu»na, yani «millet tarafından seçilmiş milletvekillerine» aittir. (Md. 9 ve 15). «Milletvekilliği ile hükümet memurluğu bir kişide birleşemez» (Md. 23), yani yasa koyuculuk, milletçe seçilmiş temsilcilere aittir. «Kanun koymak, değiştirmek, yorumlamak, kaldırmak», vs. «görevleri T.B.M.M. ancak kendi yapar» (Md. 26). Yani yasama yetkisi devir veya gasp edilemez.

Yürütme organına gelince, Devlet Başkanı olan Cumhurbaşkanı, «meclis tartışma ve görüşmelerine katılamaz ve oy veremez» (Md. 32); «çıkaracağı kararlar, Başbakan ile ilgili Bakan tarafından imzalanır» (Md. 39). Kısacası, 1924 anayasasın göre, Cumhurbaşkanlığı «sorumsuz» ve «temsili» bir makamdır. 44 - 52. maddeler ise yürütme organının kuruluşunu ve görevlerini düzenlerken, önemli olarak, başbakanın ve bakanların meclis içinden seçilmesi esasını getirmiş ve 1921'den değişik olarak, «toplu sorumluluk» ilkesini koymakla yürütme gücünü, bu bakımdan, «kabine sistemi»ne yaklaştırmıştır.

Yürütme ile ilgili olarak, 1921 anayasasının 9. maddesindeki sorunlara benzeyen bazı sorunlar, 1924 anayasasının 32. maddesinde

de karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar 32. madde, diğer ilgili maddelerle konmuş olan sorumsuz ve temsilî cumhurbaşkanı makamıyla uyumlu olarak cumhurbaşkanı «cumhurbaşkanı kaldıkça.... meclis tartışma ve görüşmelerine katılamaz ve oy veremez» diyor ise de, aynı zamanda cumhurbaşkanının devletin başı sıfatıyla «özel törenlerde Meclis'e» ve —daha önemlisi— «gerekli gördükçe Bakanlar Kurulu'na» da başkanlık edeceği hükmünü getirmektedir. Bu durum bir bakıma 1921'in kalıntısı, diğer taraftan, yukarıda da işaret ettiğim üzere, 1924'ün tasarısına göre oldukça zayıf bir yetki genleşmesidir.

Md. 53 «Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri kanunla belirlenir» demiş; Md. 54 «Hakimler bütün davaların görülmesinde ve hükmedilmesinde bağımsızdırlar... her türlü müdahaleden uzaktırlar... Mahkemelerin kararlarını T.B.M.M. ve Bakanlar Kurulu hiçbir bakımdan değiştiremez, bozamaz, erteleyemez, infaz hükümlerine karşı çıkamazlar» diyerek mutlak bir yargı bağımsızlığı getirmiştir. Yargı erki, bırakın Yürütme'yi, Yasama'nın dahi denetim ve karışmasından korunmuştur. 1924 anayasası, yargının bağımsızlığını ve özerkliğini mahkemeler ve kararlar açısından güvence altına almakla kalmamış, hakim teminatına da özen göstermiştir. 55 ve 56. maddeler ile hakimlerin hakları, ödevleri, özlük haklar, atanmaları ve işten çıkarılmalarını da kanuna bağlamış; 57. madde ile de hakimlerin «kanunla gösterilen görevlerden başka genel veya özel hiçbir görev» alamayacaklarını belirtmiştir.

68 - 88. maddeler, tam bir liberal anlayışla «Türkler'in Kamu Hakları»nı saymıştır. (1924'ün bu bakımdan, liberal ve solidarist anlayışların bir karışımı olan 1961 anayasası ile karşılaştırılması bu yazımızın kapsamı dışında kalmaktadır). Son olarak şunu belirtelim ki, 1924 anayasasının 103. maddesi «Anayasanın hiç bir maddesi hiç bir sebep ve bahane ile ihmal ve tatil olunamaz. Hiç bir kanun Anayasa'ya aykırı olamaz» derken, hem «anayasanın üstünlüğü» ilkesini açıkça getirmekte ve 1961 anayasasının 8. maddesinin öncüsü olmakta, hem de «kanunlar hiyerarşisi» ilkesine altmış yıllık bir geçmiş kazandırmaktadır.

1961 ANAYASASI

1961 anayasası genellikle parlamenter meşruiyet (yasamanın üstünlüğü) ilkesinin yumuşak biçimi olan güçler ayrılığı sistemini getir-

miş gibi görülmesine ve diğer temel normlar açısından olduğu gibi bu bakımdan da 1921 - 1924 - 1961 sürecinin doğrusal gelişiminde bir son açılım olarak değerlendirilegelmesine karşın, 1961'deki Yasama-yürütme ilişkileri ile Yürütme'nin kadro ve yetkilerinin düzenlenişi titiz ve objektif bir biçimde incelendiğinde, bence ortaya biraz farklı ve nüanslı bir yorum gereği çıkmaktadır.

Doğrudur, 1961 anayasası özellikle yargının bağımsızlığı ve anayasanın üstünlüğü ilkeleri ile hak ve özgürlükler açısından kuramsal anayasa geleneğinde ileri bir aşamadır. Ancak bu meziyetler, 1961'in (1), (2), (3). ilkeler açısından, belki de bir ölçüde asıl niyetinin aksine, taşıdığı bazı zaafları görmemize engel olmamalıdır. Şöyle ki:

1961 anayasası, daha Genel Esaslar'la başlarken, 4. madde ile parlamenter üstünlüğü kayıt ve çekinceler altına almıştır; «Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir». Ancak hemen: «Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, **yetkili organlar eliyle kullanır.**» (abç) Burada, 1921 ve 1924'ün «TBMM'nin, milletin tek ve gerçek temsilcisi olduğu» ilkesi ve seçilmiş yasama meclisi ile halk iradesi arasındaki özdeşlik ve doğrudan temsil ve tam vekâlet ilişkisi varsayımı terkedilmekte; millet egemenliğinin kullanılmasına, meclisin yanısıra, başka «yetkili organlar» (seçilmemiş) ortak edilmektedir. Bu, anayasa hukuku açısından, «yasama yetkisinin devredilemiyeceği ve gaspedilemiyeceği» ilkesinden belli bir uzaklaşma teşkil ederken, 1961 anayasa koyucusunun seçilmiş parlamento çoğunluklarına karşı duyduğu güvensizlik, ürküntü ve seçkinci-vesayetçi zihniyetini de simgelemektedir. 1961 anayasa koyucusu, 1950-1960 dönemi hükümetlerinin, temsili demokrasinin ana dayanağı olan «çoğunluk» ilkesini, bu ilkenin tamamlayıcı parçası olan «azınlık haklarının çiğnenmemesi» ilkesini bozarak, gölgelemiş olmasını yersiz bir biçimde genellemiş; sorumluluğu belli bir siyasal iktidara yakıştıracağına bu temel ilkenin kendisini sorgulamıştır. Oysa «çoğunluk» ilkesi, 1961 anayasa-koyucusunun sandığı gibi içkin olarak «çoğunluk tiranlığı» demek değil, temsili demokrasinin baş varsayımıdır. Azınlık haklarını çiğneyen bir parti-hükümeti olayı yaşandığında, akla gelmesi gereken şey, çoğunluk ilkesinin ta kendisini reddetmek değil, hukuk devletinin diğer anayasal güvencelerini güçlendirmek olmalıydı. Sonuçta, bu yanlış genelleme ve nedensellik atfı, parlamenter üstünlüğün zayıflatılması oldu. 1961 sisteminde yasama-yürütme-yargı ilişkilerini ve bunların

kuruluş ve yetkilerini incelerken, karşımıza hep bu isabetsiz anlayışın izleri çıkacaktır - özellikle yasamanın güçsüzlüğünde ve yürütmenin güçlülüğünde.

1961'de yasamanın üstünlüğünün ve parlamenter meşruiyetin nasıl zayıflamış olduğunu başlıca iki noktada toplayabiliriz: a) Kurulan ikinci meclisin (Cumhuriyet Senatosu'nun) seçilme biçimi ve kompozisyonu: seçilebilme şartlarındaki kayıtlar ve tabii ve atanmış üyeler bakımından elitist ve kısmen korporatif niteliği (tasarıdaki 2/3 korporatif nitelikten büyük ölçüde arındırılmış da olsa), b) İkinci meclisin yasama erkinin kullanılmasında birinci meclisten (Millet Meclisi'nden) üstün durumda oluşu: özellikle 92. madde ile düzenleniş biçimiyle, kanunların görüşülmesinde ve kabulünde Senato'nun veto hakkı olan bir çeşit üst kamara gibi çalışarak tamamen seçilmiş bir meclis olan Millet Meclisi'nin kanun yapma görevlerini denetlemesi ve yavaşlatması. 92. maddenin ayrıntılarına girmeden diyebilirim ki: Bir; 20. yüzyılın genel eğilimi ikinci meclislerin yetkilerinin azaltılması ve ikincilleştirilmesi iken, 1961 anayasasında bunun tersi bir denge söz konusudur. İki: Meclislerin yasama görevlerindeki etkinlikleri bir bütün olarak düşünüldüğünde, bu mekanizma ve prosedürden hızlı kanun çıkması çok zordur. (Özellikle son birkaç yıldır işitilen «meclislerden kanun çıkmıyor» şikâyetinin —içerik olarak doğru veya yanlış— nedenleri arasında, cılız seçim çoğunluklarının, parlamento aritmetiklerinin, meclis iç tüzüğünün, partisel kilitlemelerin, v.s.nin yanısıra belki artık 92. maddeyi de görmeye başlayabilmek gerekmektedir.)

1961'de parlamenter meşruiyet'in ve yasamanın üstünlüğünün zayıflatılışının ikinci yüzü de yürütmenin düzenlenişidir. Sırayla:

Daha başlarken, cumhurbaşkanının TBMM'ce ve kendi üyelerinden seçileceği öngörülmüşse de (Md. 95), TBMM'nin ikinci kamarası olan Cumhuriyet Senatosu'nda tabii üyeler ve devlet başkanı kontenjanından atanan üyeler de bulunduğu için, 1961 anayasası teorik olarak halkın kendi oyu ile seçmediği, dolayısıyla temsilci ve vekil olmayan, kişilerin de cumhurbaşkanı olabilmesine cevaz vermiştir. (Nitekim uygulamada da 1961'den sonra Türkiye cumhurbaşkanlarının hepsi seçilmemiş asker kişiler olmuştur. İhtimal teamüle dönüşmüştür.)

Bu durumun bir uzantısı olmak üzere, 97. maddenin 1. fıkrası cumhurbaşkanını temsilî ve 98. madde de sorumsuz olarak tanımlamasına karşın, 97. maddenin 2. fıkrasının 1. cümleciği «Cumhurbaş-

kanı gerekli gördükçe Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder» dediği için, seçmence seçilmemiş bir kişinin aynı zamanda fiilen hükümete de başkanlık edebilmesi olasılığı yaratılmıştır. Oysa parlamenter demokraside esas, parti-hükümeti demek olan Bakanlar Kurulu'nun, parlamento çoğunluğuna sahip milletvekillerinden oluşmasıdır — başkanı dahil. (Böylesine beylik şeyleri sıkılmadan yineliyor olmamın nedeni, bazen en temel soruları sormuyor veya en bariz çarpıtmaları doğal görüyor olmamızdır.)

Devam edelim. Md. 102'de Başbakan'ın meclis içinden seçilmesi şartı var ise de, «TBMM üyeleri arasında» kontenjan ile gelenler de bulunduğuna göre, başbakanın yine seçilmemiş bir kişi olabilmesinin kapısı açılmış demektir. (12 Mart döneminin fiili iktidar tarafından «atanmış» başbakanları bir anayasal jest ile kontenjana alınmış olsalardı, bu, genel ilke olarak «anayasaya-aykırı» düşmek gerekirken, 1961 anayasasına göre «anayasa-dışı» bile olmazdı.)

Yine 102. madde, bu sefer daha da bariz ve kolaylaştırılmış bir biçimde, bakanların da seçilmemiş kişiler olabilmesine olanak tanımıştır: Bakanlar TBMM üyeleri arasından **veya** «milletvekili seçilme yeterliliğine sahip olanlar arasından» da seçilebilecektir. Bu da, tartışmasız olarak ve tarif itibarile, temsilî demokrasiye, seçmen iradesine ve parlamenter meşruiyete aykırıdır. Çünkü seçilmemiş kişileri devlet yönetiminde söz sahibi kılmaktadır. Kaldı ki bu durum, bakanlar kurulunun ortak sorumluluğunu koyan 105. madde ile de tutarsızdır. Otorite kaynağı ve dolayısıyla sorumluluk mercii farklı olan iki tip bakanın bulunacağı bir kabinede, işlerliği bir yana, ortak sorumluluk lafta kalmaya mahkûmdur.

Parlamenter sistemin, dar anlamında, ayırıcı özelliklerinden biri olan Yürütme'nin Yasama'yı feshi meselesi de 1961'de problematiktir. Genel ilke, varolan yasama meclisi ile çalışmayan bir parti-hükümetinin yeni çoğunluk aramak üzere onu feshedebilmesi iken, 1961 anayasası 108. madde ile bu yetkiyi çok dağıtmış; bu yetkinin birincil kullanıcısı kabine olmak gerekirken, ağırlığı Cumhurbaşkanına ve Meclis Başkanları'na vererek hem ilkenin hikmetinden uzaklaşmış hem de çok randımansız bir mekanizma getirmiştir. (89. ve 104. maddelerindeki gensoru ve güvenoyu prosedürlerine de bakınız.) Siyasal istikrar sağlasın diye yaratılan bu mekanizma, tam tersine parlamenter kilitlenmelere ve etkinliği kalmayan parti-hükümetlerine yol açmıştır.

Son olarak, bence 1961 anayasasının en önemli zaafına, Yürütme erkinin iç kuruluşuna geliyoruz. Hemen belirtmek isterim ki, parlamenter demokrasilerde etkin Yürütme (parti-hükümeti), bir taraftan kaynağı olan parlamenter meşruiyete (Yasama'nın üstünlüğüne), diğer taraftan organları olan Yönetim'in (sivil ve askeri bürokrasinin) kendisine tâbi olmasına dayanır. Yazının başında da şematik olarak ifade ettiğim üzere: Halk → Yasama → Yürütme → Yönetim.

Oysa 1961 anayasasında erkler-arası ilişkiler pek de böyle bir anlayışla düzenlenmemiştir. Bu sorunun tam bir toparlamasını biraz ileriye bırakarak, Yürütme'nin iç düzenlemesine geçmek istiyorum, ki bence ana sorunun en önemli göstergesidir. Başka bir deyişle, özellikle yasama-yürütme ilişkilerini belli bir yaklaşımla düzenleyen anlayış, bilinçli veya bilinçsiz, en açık bir biçimde yürütmenin kadrosunu belirlerken dile gelmektedir.

1961 anayasasının kendi madde numaralarına göre Yürütme'nin kadrosu şöyledir:

A. CUMHURBAŞKANI (95-101)
B. BAKANLAR KURULU (102-111)
   I-VII. Bakanlar Kurulu (102-109)
   VIII. Milli Savunma (110-111)
      a. Genel Kurmay Başkanlığı (110)
      b. Milli Güvenlik Kurulu (111)
C. İDARE (112-125)
   II. Merkezi İdare ve Mahalli İdare (115-116)
   IV. Özerk Kuruluşlar
      a. Üniversite (120)
      b. Radyo ve Televizyon ve Haber Ajansları (121)
   V. Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları (122)
D. İKTİSADİ VE MALİ HÜKÜMLER (126-131)
   II. Sayıştay (127)
   IV. Devlet Planlama Teşkilatı (129)

Şimdi iki soru sorulabilir: (1) Bu sistematiğin nesnel olarak temsil ettiği Yürütme iç kuruluşunda neler dikkati çekmektedir? (2) Bu sistematiğin ardındaki mantık nedir? Bu sistematik nasıl bir anlayışın ürünüdür? Sırayla:

(1a) Yürütme erki hayli dağıtılmıştır: Yürütme başlığı altında Cumhurbaşkanı ve asıl Bakanlar Kurulu ile birlikte, Yönetim organların-

dan (Milli Savunma, Merkezi ve Mahalli İdare) öteye, özerk kuruluşlar ve Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları gibi unsurlar da sayılmıştır. (Bu yetki dağılımından apayrı bir konu olan «özerklik» ilkesinin olumluluğu yazımın kapsamı dışındadır.) Bunu da, parlamentoya dayalı etkin hükümet ilkesinden uzaklaştıran «egemenliğin yetkili organlar eliyle kullanılması» anlayışının uzantısı olarak görmek mümkündür.

(1b) Yürütmenin aslî odağı olan Bakanlar Kurulu'na (parti-hükümetine) bağlı ve bağımlı olması gereken İdare'nin (Yönetim'in) askerî kanadı (askerî bürokrasi), Merkezî ve Mahallî İdare (sivil bürokrasi) ile birlikte C. IDARE başlığı altına konmak gerekirken, Bakanlar Kurulu ile birlikte B. BAKANLAR KURULU başlığı altında ve parti-hükümeti ile eş düzeyde zikredilmiştir. Liberal parlamenter demokrasilerin temel kuruluşunun ayırıcı özelliklerinden olan askerî otoritenin sivil otoriteye tâbî olması kuralından bu ayrılışın 1961'deki diğer izleri de, Md. 110'daki Genel Kurmay Başkanı'nın Millî Savunma Bakanı'na değil, doğrudan Başbakan'a karşı sorumlu olması ve Md. 111'deki Millî Güvenlik Kurulu'nun, yine eş düzeylilik varsayımıyla, parti-hükümeti ile askerî bürokrasi arasında irtibatı sağlayan bir ortak karar-alma kurumu olarak düşünülmüş olmasıdır. (MGK'nın, 1971-73 anayasa değişiklikleri ile başlayan, danışsal konumdan yarı-emredici konuma geçişi süreci bu yazının kapsamı dışındadır.)

Şimdi (1)'inci soruya geçmek istiyorum. 1961 anayasası, yapılış biçiminin yarattığı meşruiyet tereddütleri bir yana, içeriği bakımından da gerçekten münakaşalı bir belge olmuştur. Ancak bu münakaşayı partizan tekrarlardan ve tıkanıklıklardan arındırıp, ardındaki asıl nedenleri nesnel olarak ve bilinç düzeyinde formüle etmek mümkündür. Bunun için de bir taraftan hakça olmayan eleştiri ve hedef saptırmalarından, diğer taraftan eleştiri kabul etmeyen öz-savunmacılıktan kaçınmak gerekmektedir. 1961'in erdemleri yadsınmadan, kusurları söylenebilmelidir.

Münakaşa, özet olarak, iki ana nokta etrafında, Anayasa'nın birinci ve ikinci yarıları üzerinde süregelmiştir. Kabaca ifade edersek, bütün anayasalarda birinci yarı, dayanılan ve amaçlanan ilkeleri, yani bireysel ve kamusal hak, özgürlük ve ödevleri; ikinci yarı, bu ilkeleri koruyacak ve sağlayacak kurumları, yani temel siyasi kuruluşu, eski deyimiyle devletin esas teşkilatını içerir.

Türkiye'de birinci yarı üzerindeki münakaşa, özellikle 1971 - 1973 yıllarında yapılan radikal kısıtlamalarla belli bir ara-sonuca vardırılmış sayılabilir. Bugün bazıları bu alanda 1961'in ölçülerine dönülmesini arzularken, bazıları 1971-73 durumunu dahi yeterli bulmamaktadırlar. Bize göre, esas itibariyle solidarist korporatist prensiplerle liberal prensiplerin sıkıntılı bir karışımı olan 1961 Anayasası, bu alanda 1971-73 dozlarının dahi ilerisine götürüldüğü takdirde bu, o tarihte nokta nokta beliren faşizan korporatist çizgilerin kalınlaşması ve netleşmesi demek olurdu. Sorunu, liberal demokrat bir 1961 Anayasası ile sağ otoriter bir yeni düzenleme akımı arasındaki karşıtlık olarak koymak doğru değildi. Asıl karşıtlık, daha çoğulcu ve yumuşak ve sivil bürokrasiye önveren bir seçkinci vesayetçi prensip ile daha sert ve inhisarcı ve askeri bürokrasiye ağırlık vermek isteyen bir seçkinci otoriter prensip arasındaydı. Ancak, şu andaki konumuz bu değildir.

1961 Anayasası'nın ikinci yarısı ise benzer bir değişikliğe uğramamış veya uğratılamamıştı. Son yıllarda tekrar gündeme gelen birtakım anayasa değişikliği öneri ve tasarımlarının önünde duran hedef de bu ikinci yarıdan başka bir şey değildi. Bunların arkasındaki nesnel etmen ise birinci yarı ile ikinci yarı arasındaki bu değişim oransızlığının yarattığı tansiyondu.

1961 Anayasası'nın liberal parlamenter olduğu kadar solidarist korporatist bir zihniyet içinde düzenlediği yasama-yürütme-yargı ilişkileri kimine göre kuvvetli hükümet teşekkülünü ve icraatını önler mahiyettedir. **«Sandıktan çıkıp geliyoruz, fakat Ankara'da bize hükümet ettirmiyorlar»** şikayetinde en iyi ifadesini bulan bu tespitte büyük gerçek payı vardır. 1961 Anayasası, birçok yerinde görülen, uzlaşmazları bağdaşır sanan yaklaşımını burada da göstermiş, parlamenter meşruiyet veya **yasamanın üstünlüğü** ilkesini teorik olarak sorgulamamış, fakat parlamento çoğunluklarına karşı olan elitist ve bürokratik kuşkusu nedeniyle getirdiği kurumsal yapılar ve mekanizmalar ile bu prensibin hükmünü kendi eliyle iptal etmiştir. Bu ikircikli anayasa mühendisliğinin türevi olarak da bir taraftan —sanılanın aksine— gayet kuvvetli bir yürütme erki yaratmış, diğer taraftan —söylendiği gibi— oldukça zayıf bir yürütme erki ortaya çıkarmıştır. Ancak paradoks sadece görünüştedir. Şöyle ki:

Yürütme erki yasamaya karşı gerçekten zayıftır. Parlamenter sistemin ayırıcı özelliklerinden olan yürütmenin yasamayı feshi yetkisi kabineye verilmemiştir; bu imkân zaten sorumsuz olan devlet başka-

nına tanınmıştır, o da birçok sınırlamaya tabi olarak. Ancak bu tespit, yürütme erkini, parlamento çoğunluğuna dayanan **parti-hükümeti** anlamında aldığımız ölçüde doğrudur. Bunda da şaşılacak bir şey yoktur. İç mantığı itibariyle parlamento çoğunluğuna güvensizlik hissiyle hareket eden bir anayasa koyucunun, ondan çıkacak bir parti-hükümetine güven duymamış olması doğaldır. Başka bir deyişle, 1961 Anayasası'nın kuvvetli parti-hükümetini önleyen niteliğini onun, milli hakimiyetin temsilciliğini milletin seçilmiş parlamentosunda değil, memleketin seçilmemiş, fakat etkin bürokratik zümrelerinin ve resmî aydınlarının kurumsal şahıslarında gören zihniyetinde aramak gerekir. Bu da bizi, sorunun öbür yüzüne, yaratılan kuvvetli yürütme erki cephesine getiriyor:

1961 Anayasası yürütme erkine aslında, parti hükümetinin, yani Bakanlar Kurulu'nun yanısıra özerk kuruluşları, devlet bürokrasisini ve özellikle Milli Güvenlik Kurulu mekanizması ile askerî bürokrasiyi ortak etmiştir, ki bu kadrosu itibariyle belli belirsiz bir **yürütmenin üstünlüğü** prensibine doğru yol almış, **«parlamenter meşruiyeti»** zayıflatan ilk adımı bizzat atmıştır. (İkinci yarıyı hedef alan yeni anayasacılık hareketlerini, bir bakıma, bu fiili durumu hukukileştirme arayışı olarak görmekte fayda vardır.)

Kısacası, yürütme erkini **«parti-hükümeti»** olarak aldığımızda zayıftır; partiler parlamentosuna ve parti-hükümetine karşı bir **«devlet bürokrasisi»** olarak aldığımızda kuvvetlidir. Başka bir deyişle, yürütmenin **politika** kanadı zayıf ve fakat **idare** kanadı kuvvetlidir. Ama unutulmamalı ve artık açıkça itiraf edilmelidir ki 1961 sisteminde yasama da zayıftır ve birinci kanadın zayıflığı asıl buradan kaynaklanmaktadır.

1961 Anayasası'nı çıkaran CHP ağırlıklı Kurucu Meclis'e hakim olan yaklaşım kabaca şuydu: CHP parti-hükümeti olduğu zaman, idari, adli, askerî ve üniversiter bürokrasi ile olan geleneksel ittifakları sayesinde kuvvetli hükümet kuracak, DP-AP ve gayrısı parti-hükümeti olduğu takdirde yürütmenin bürokratik kanadı bunu frenleyecekti. Anayasaların ilkelerden ziyade şahıslara ve dar politik mülahazalara göre yapılmaması gerektiği kuralı bir kere daha doğrulandı: Zamanla geleneksel ittifaklar değişti ve doğrudan doğruya parti-hükümeti ile parlamenter partiler demokrasisi sorgulanmak noktasına gelindi.

Yine de teşhisi yanlış koymamak ve hedef şaşırmamak gerek. 1961'in sorunu, kuvvetler ayrılığını kuvvetler çatışmasına döndürmek

gibisinden şeyler değil, zayıf parlamentodan kaynaklanan zayıf hükümet ortaya çıkarmaktır. Hele 1961 sisteminde Yürütme ile Yargı'ya karşıtlık yakıştırmak kadar yapay bir yorum olamaz. Yürütmenin, Yasamanın olduğu kadar, Yargının da denetiminde bulunması hukuk devletinin başlıca güvenceleri arasındadır. Vebali, 1961'in getirdiği Yürütme'nin denetiminden bağımsız özerk bir Yargı'nın Yürütme'yi denetlemesi genel ilkesinde değil; bir ölçüde politize olmuş belli bir adlî ve idarî yargı bürokrasisinin özel davranışlarında aramak gerekirdi. Yukarıda başka bir bağlamda işaret ettiğim üzere, burada da somut bir kadronun özel sorumluluğunu, soyut demokratik ilkelerin kendilerine genellememek gerekirdi.

Kaldı ki 1961'in en olumlu yanlarından biri Yargı'nın Bağımsızlığı ve Anayasa'nın üstünlüğü ilkelerini 1924'ün de ilerisine götürmesidir. Özellikle mahkemelerin kararlarının Yasama'dan ve Yürütme'den bağımsızlığı (Md. 132); her konuda yargıçlık güvencesi (Md. 133 ve 134); Yüksek Mahkemelerin (Yargıtay, Danıştay), adlî ve idarî yargının en üst organları olarak mutlak özerklikleri ve yargı erkinin kendi içinden seçilmeleri (Md. 139 ve 140); hakimlerin özlük işlerinin ve denetiminin yine yargının kendi içinden oluşturduğu özerk Yüksek Hakimler Kurulu'nca kesin karara bağlanması (Md. 143 ve 144); Anayasa Mahkemesi'nin yasamayı denetlemesi ve kararlarının kesinliği (Md. 147 ve 152) gibi hükümler kuramsal anayasa geleneğimizde 1961'in yetkinleştirdiği ilkelerdir. (Bu konuda 1971-73 değişiklikleri ile başlayan geri gidişler yazımın kapsamı dışındadır.) Md. 7'deki «Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır,» ve Md. 8'deki «Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz. Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurllarıdır» normlarını kurumlaştırmaktadırlar. Böyle bir gelenek ise kolayca yadsınamaz.

KAYNAKÇA

GÖZÜBÜYÜK, Şeref ve Suna Kili. **Türk Anayasa Metinleri** Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 1957.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref ve Sezgin Zekai, **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri.** Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1957.

ÖZTÜRK, Kâzım. **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.** Ankara: İş Bankası Yayınları, 1966. 3 cilt

SOYSAL, Mümtaz. **Anayasa: Son Değişiklikler ve Eski Hükümler.** Ankara: Doğan Yayınevi, 1975.

NİCHOLAS KALDOR

İzzettin ÖNDER(*)

Macar asıllı Ingiliz iktisatçısı Nicholas Kaldor Cambridge Üniversitesi'nde profesördür. İktisat felsefesi itibariyle bağlı olduğu üniversiteyi yansıtan Kaldor, salt teorisyen olmaktan öte, uygulamacı veya, daha doğru bir ifade ile, danışman olarak da büyük bir üne sahiptir. Teorik iktisatçı olarak Kaldor, kendi adını verdiği büyüme ve dağılım modelleri sahibidir. Bu sahadaki temel eserleri, «Değer ve Bölüşüm Üzerine Yazılar», «Ekonomik İstikrar ve Büyüme Üzerine Yazılar» ve ayrıca iki cilt olarak yayınladığı «İktisat Politikası Üzerine Yazılar» ile «Ekonomik Teori Üzerine Yazılar ve Uygulamalı İktisat Üzerine Yazılar» adlı yayınlarından oluşmaktadır.

Kaldor hem İngiltere'de hem de diğer ülkelerde ekonomik komisyonlarda üye veya danışman olarak görev yapmıştır. 1947-1949 yılları arası Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu Araştırma ve Plânlama Bölümü'ne başkanlık etmiştir. 1951-1955 yılları arasında Ingiletre'de Kraliyet Vergi Komisyonu üyesi olarak çalışmıştır. Bir süre Lord Radcliffe'in, daha sonraları Lord Cohen'in başkanlığını yaptığı bu Komisyon'da Kaldor vergi iktidar ölçüsü olarak uygun «gelir» kavramı tanımı yapılamadığı ve özellikle bu konuda İngiliz iktisat ve maliyecilerinin Alman, İtalyan ve A.B.D. meslekdaşlarının gerisinde kaldığını iddia ederek, ünlü harcama vergisi önerisini getirmiştir.

Ancak, bu öneri Komisyon tarafından benimsenmeyince, öneri, 1955 yılında «Harcama Vergisi» adı altında bir kitap haline dönüştürülmüştür.

Kaldor'un İngiltere'deki danışmanlığı, Işçi Partisi döneminde Maliye Bakanlığı danışmanlığı ve genellikle İngiliz İşçi Partisi danışmanlığı şeklinde de sürmüştür.

Bütün bu danışmanlıklara, hatta Kaldor'un yurtdışı davetlerine yol açan ünü, esas itibariyle William Beveridge'in «Full Employment in a Free Society» adlı eserine yaptığı katkı ile oluşmuştur.

Nitekim, İkinci Dünya Harbini takibeden yıllarda, Keynesgil politika içinde, tasarruflarla anahtar endüstrilerin fon ihtiyacı arasındaki

(*) İ.Ü. İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi.

açığı saptayıp, bunların biribirine uydurulması metodları üzerinde zorlanan Fransız Plânlama Örgütü danışman olarak Kaldor'u çağırmıştır. Bunun üzerine Paris'te Commissariat Général du Plan'da 1947 yılı Mart-Mayıs arasında çalışan Kaldor «Fransa'nın Malî İstikrarı Üzerine Bir Plân» hazırlamıştır.

Kaldor'un uzun süreli danışmanlık yaptığı iki ülke Hindistan ve Seylân'dır. Her iki ülkeyi de bizzat inceleyen Kaldor, Hindistan için, 1956 yılında, genel bir vergi reformu yapılması, Seylân için ise, 1958 yılında, dolaysız vergilerde reform yapılması yönünde rapor hazırlamıştır. Her iki ülke için de harcama vergisi önerisinde bulunmuştur. Ancak, bizzat Kaldor'un da ifade ettiği gibi, bu ülkelerde girişilen deneyimler başarısız olmuştur.

Bunlar dışında İran, Venezüella ve İngiliz Ginesi için Kaldor muhtelif iktisadî ve malî raporlar hazırlamıştır.

Kaldor'un Türkiye ile ilgili önemli yanı, 1960 harekâtından sonra Devlet Plânlama Teşkilâtı'nın karşıt önerisi ile Türkiye'ye davet edilip, Türk Vergi Sistemi üzerine bir rapor istenmiş olmasıdır. Dönemin hükümeti, Türk Vergi Sistemi'ni ıslah çalışmalarına girişmiş, Vergi Reform Komisyonu adı ile bir komisyon oluşturmuştur. Bu arada Alman maliyecisi Günter Schmölders de bir rapor yazmak üzere Türkiye'ye davet edilmiştir. İşte bu isme karşıt olarak, Devlet Plânlama Teşkilâtı Müsteşarlığı da Nicholas Kaldor'un davetini hükümete önermiştir. Bunun üzerine Türkiye'ye gelen Kaldor, hazırlamış olduğu raporunu 2 Nisan 1962 tarihli bir mektupla devrin Başbakanı İsmet İnönü'ye vermiştir. Kaldor Raporu adı ile ünlü bu rapor, Başbakan İnönü'nün şahsî tasvibine rağmen, hükümetçe kabul edilmedi. Bunun üzerine Plânlama Teşkilâtının lider kadrosu toptan istifa etti.

Kaldor, Türkiye için hazırlamış olduğu bu raporu, 1962 yılında Milletlerarası İktisatçılar Derneği'nin Viyana'daki yıllık kongresinde tebliğ olarak da sunmuştur.

Beş ana bölümden oluşan Kaldor Raporu'nun temel felsefesi, Türkiye'de yatırımları ve hızlı sanayileşmeyi sınırlayan temel faktörün teşvik unsuru olmayıp, kaynak yetersizliği olduğudur. Söz konusu kaynak yetersizliğine Kaldor'un getirdiği çözüm, tarım sektörünü hızla etkin bir biçimde kullanmak ve monetize etmektir. Bunun yolu ise, geleneksel gelir vergilemesi sistemi yerine, yörelere ve toprağın cinsine göre belirlenmiş «potansiye verim esası»na göre salınan bir arazî

vergisi uygulamasıdır. Arazî vergisi, ilk anda, isminden anlaşılacağı şekilde bir servet vergisi değil, bir gelir vergisidir. Ancak bu «gelir», gerçek gelir değil, gerçekleştirilebilecek potansiyel gelirdir. Böylece belirlenen arazî vergisi, oran ayarlamaları ile, toprak mülkiyet dağılımına da yol açabilecekti.

Raporunda ayrı bir bölüm oluşturan arazî vergilemesi dışında, Türk Vergi Sistemi'ni temelde değiştirecek bir öneri getirmemiştir, Kaldor. Ancak, özellikle raporun ikinci ve üçüncü bölümlerinde gelir ve kurumlar vergilerinin muhtelif yönleri eleştirilmekte, Veraset ve İntikal Vergisi, Bina Vergisi için yenileştirici ve vergi yüklerini ağırlaştırıcı öneriler getirilmektedir. Raporda bunlara ilâveten, karayollarının finansmanı, ithalât rantlarının vergilendirilmesi ve kamu iktisadî teşebbüslerinin fiyat politikaları ile ilgili öneriler getirilmektedir. Raporun son bölümünde ise, Schmölders'in yazdığı raporla ilgili bazı görüşler ileri sürülmektedir.

Kaldor Raporu'nda ileri sürülen arazî vergisi, gerek felsefesi gerek uygulaması açılarından, yaygın kanaatin aksine, ne yeni bir fikirdir ne de piyasa sistemi dışı bir çözüm önerisidir. Vergilerin bazı koşullarda ekonomik faaliyetleri arttırabileceğini sistematik olarak ilk ileri süren iktisatçı Otto von Mering'dir. Von Mering vergilerin transformasyonu olayını «Vergilerin Yansıması ve Yerleşmesi» (1942) adlı eserinde incelemiştir. Hatta, transformasyon kavramı da Seligman'a aittir. Von Mering'den önce John R. McCulloch da daha 1845 yılında bu meselelere değinmişti. Gelirin marjinal faydası kavramını kullanan Otto von Mering tam anlamı ile Kaldor'un arazî vergisi tekniğini işlememekle birlikte, verginin mükellef üzerindeki etkileri açısından benzer felsefe görünümü vermektedir. O felsefe de şudur: vergiler bazı koşullarda mükelleflere çalışma yönünde teşvik sağlar.

Arazî vergisi fikri dünya maliye tarihine de Kaldor Raporu ile kazandırılmış değildir. Zira, Japonya'da 1868 devrimi ile başlayan Meiji Restorasyonu döneminin temel kamu gelir aracı arazî vergisidir. Böyle bir arazî vergisi vasıtası ile tarım sektörü, kalkınmanın finansmanını sağlayacak biçimde etkin olarak kullanılabilmiştir.

Japonya, Kaldor'un önerisine benzer bir arazî vergisi ile kapitalist sistem içinde kalkınmasını sürdüregelmiştir. Gerçekten Kaldor'un arazî vergisi önerisi, piyasa sistemi içinde kaynakları etkin kullanma ve fon yaratma aracıdır. Öneri ile amaçlanan, tarım sektörünü, veri

teknoloji varsayımı altında, etkin bir şekilde işleyip, sanayileşmeye fon sağlamaktır; diğer bir deyişle sistemi rasyonelleştirmek amaçlanmaktadır.

Sistem ile tutarlı ve rasyonel kararlar almak gereği raporda devamlı vurgulanmaktadır. Bunlardan sadece ikisini burada belirtmekte yarar var. Bunlardan birincisi, kamu iktisadî teşebbüslerinin fiyat politikaları ile ilgili olanıdır. Bu konuda rapordaki ifade —KIT fiyatlarının maliyetlerinin altında tutulması özel sektöre rant transferi demektir— çok ibret vericidir. Ne var ki, bu fikir de yeni ve çarpıcı değildir. Zira, aynı şeyi daha 1924'de Friedrich von Wieser ileri sürmektedir.

Sistemin rasyonelleştirilmesi yönünde Kaldor'un ileri sürdüğü bir ikinci fikir de, kira kontrollerinin hem işlemez hem de yararlı olmadığı görüşüdür.

Vasat herhangi bir iktisatçı açısından hiçbir çarpıcılığı olmayan bu fikirler, ne yazık ki 1980'ler Türkiye'sinde tartışılmakta ve, maalesef, aksi tezler sanki sistemi rasyonelleştirme araçları imiş gibi algılanmakta, hatta önerilmektedir. Kaldor Raporu çok daha önceleri kamuoyuna tam anlamı ile yansıtılmış olsa idi, bir dizi cüce fikirlerden arınıp, gerçek anlamda sistemi rasyonelleştirme koşulları üzerinde enerji harcamaya koyulmuş olabilirdik. Maamafih, zamanın neresinden dönülse kârdır!

TÜRK VERGİ SİSTEMİ ÜZERİNE RAPOR(1)

Nicholas KALDOR

I. KALKINMA POLİTİKASININ MALÎ YÖNLERİ

Vergileme sorunları, iktisadî kalkınma ile ilgili olarak, genellikle, biribirinden değişik ve çoğunlukla da çelişkili görüşler içeren iki ayrı açıdan tartışılır: bunlardan birincisi **teşvikler,** diğeri ise kaynaklar açısıdır. Yatırımların ve kalkınma hızının yetersiz kalmasının kâfi düzeyde teşvik sağlanmamasından kaynaklandığına inananlar, kamu gelir sistemi üzerindeki olumsuz etkilerine bakmadan, vergi sistemini muhtelif yeni vergi indirimleri sağlayacak şekilde, teşvikler açısından geliştirmeyi düşünürler. Yatırımların ve kalkınma hızının yetersiz kalmasının esas itibariyle kaynak yetersizliğinin bir sonucu olduğuna inananlar ise, teşvikleri kısıcı etkilerin artması pahasına da olsa, ilâve vergiler kanalı ile yatırım için gerekli kaynakları arttırmayı amaçlarlar.

Kanaatimce, ekonomik kalkınma aşamalarını yönlendiren faktörün teşvik unsurları olmayıp, kaynakların sınırlı olmasıdır ve ilâve teşvik unsurlarının yeni kaynak yaratması durumu (dışarıdan sermaye getiren yabancılara tanınan vergi indirimleri gibi) hariç olmak kaydı ile, teşvik tedbirleri hakkındaki düşüncelerin çoğu yetersizdir. Bu fikirden hareket ederek, bu raporda vergileme sorunlarına kaynaklar açısından yaklaşım yapılacaktır.

Türkiye'de ihtiyaçları karşılama açısından vergi gelirleri yetersizdir. Bu olgu, carî ihtiyaçların % 9'unun dış yardımlarla (karşılık fonlar), % 5'inin ise doğrudan açık finansmanla karşılanması ile kanıtlanmaktadır; bu düzey, millî gelir açısından Türkiye ile aynı kalkınma aşamasında bulunan ülkelerle karşılaştırıldığında düşük kalmaktadır; hızlandırılmış yatırım sürecinin bir parçası ve kalkınmayı oluşturma aracı olarak mevcut ekonomik faaliyetler genişletilmek isteniyorsa, yine bu düzey çok yetersiz kalır. Aşağıda da belirtileceği gibi, oldukça yaygın görüşün aksine, böyle bir genişletici politika vergiler

(1) Bu rapor, Türk Hükümeti Devlet Planlama Teşkilâtı daveti üzerine Nisan, 1962'de Ankara'da yazılmıştır.

yolu ile sağlanan ve ekonomide daha iyi bir dengenin oluşturulmasına katkıda bulunacak daha yüksek düzeyde gelire ihtiyaç gösterir. Vergileme hedefi olarak, Türkiye'nin 1961 yılı vergi gelirlerini 3500 milyon TL. arttırarak, 1963 yılında en az 10.000 milyon TL. vergi gelirine ulaşmayı amaçlaması gerektiği kanısındayım. Gelir ve kurumlar vergilerinde kısa sürede gerçekleştirilmesi düşünülen ve vergi gelirlerinde 500 milyon TL. kadar bir gelir kaybına yol açabilecek olan değişiklikler dikkate alınmazsa, mevcut vergileme sistemi ile bu ihtiyacın 2000 milyon TL.lık bir kısmının sağlanacağı kabul edilebilir. Görülüyor ki, devlet hiç olmazsa 2000 milyon TL.dan düşük olmayacak bir vergi geliri artışını hedef almalıdır.

Kaynakların Yeniden Dağılımı

Ulusal politikanın temel aracı, yıllık % 3 nüfus artışının ihtiyaçları dışında genel hayat standardında da önemli iyileşmelere yol açabilecek daha yüksek bir kalkınma hızının sağlanmasıdır. Bu duruma göre, yıllık kalkınma hızı % 7 olarak saptanmıştır. Bu kalkınma hızının gerçekleştirilebilmesi için milli hasılanın % 18'inin yatırımlara tahsis edilmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak için, gayri safi millî hasılanın carî tüketime ayrılan bölümünün en az % 3 oranında azaltılması gerekmektedir; bu, ancak —ve yalnızca— ilâve vergileme veya zorunlu mükellefiyetlerle sağlanabilir.

Adalet ve eşitlik düşünceleri açısından, gerekli bu kaynakların, esas itibariyle, lüzumsuz veya lüks tüketimin —meselâ, zengin sınıfların tüketimi— azaltılması yolu ile karşılanması gerekir ve bunun malî araçlarla (ithalât kontrolleri veya bina ruhsatları gibi diğer araçlar da sayılabilir) yapılması olanaklı olduğu oranda lüks tüketimi azaltmaya yönelik tedbirler öncelik kazanır. Ancak, zengin gruplar üzerine salınan ilâve vergilerin gerekli kaynakları tek başına sağlayamamalarının çok temel bir sebebi vardır. Artan yatırımlar istihdam artışı yaratır ve sonuçta ücretliler tarafından talep edilen mal ve hizmetlerin artışına yol açar. Bu tür malların içinde en önemlisi, yüksek gelir gruplarının harcamaları içinde ufak bir yer tuttuğu halde, ortalama bir emekçinin harcamalarının üçte ikisi veya daha fazlasını oluşturan gıda maddeleridir.

Ayrıca, iktisadî kalkınma süreci tarım dışında —ikinci (sekonder) ve üçüncü (tersiyer) sektörler diye anılan kesimlerde— giderek artan nüfusun istihdamına yol açtığından, aynı anda «tarımsal artık»

da (tarım sektörü içinde tüketilenden fazla üretilen tarımsal ürün) arttırılmadığı sürece dengeli kalkınma (enflâsyona yol açmadan) sağlanamaz. Böyle bir gelişmenin, genel ekonomik büyümenin bir parçası olarak otomatik bir şekilde gerçekleşmesi beklenemez. Ekonomideki teşvik unsurları, tarım sektörü üzerinde endüstri ve ticaret sektörlerinde olduğu gibi etkili değildir; gıda maddelerinde ortaya çıkan kıtlık üretim artışını arttırıcı yönde etki yapmaz —temel gıda maddeleri fiyatlarındaki artış, çiftçilerin zâti tüketimlerini arttıracağından ve / veya çalışma teşviklerini azaltacağından dolayı piyasada arzedilen miktarı kısabilir dahi. Ancak, gıda maddelerinin temel ihtiyaç maddeleri olması özelliğine bağlı olarak bu malların fiyatı— zaten diğer mallarınkine oranla çok fazla yükselemediğinden dolayı (böyle bir eğilim nadiren genel bir enflâsyona yol açabilir), diğer sektörlerin üretimine olan toplam talebi, temelde gıda maddeleri arzı belirler. Bundan dolayı, tarım sektörü dışındaki emek talebi artışı, sonuçta, çiftçilerin tarımsal ürün satışları artışı ile sınırlıdır, bunun tersi ise geçerli değildir.

II. TARIMIN VERGİLENDİRİLMESİ

Bu düşünceler ışığında hızlı sanayileşmeyi amaçlayan bir iktisadî plânın tarımda verimliliğin yükseltilmesi tedbirlerine birinci derecede öncelik vermesi gerektiği anlaşılır, çünkü tarımda verimliliğin artması sanayileşmenin ön-koşuludur. Yine aynı düşünceler ışığı altında, tarımın vergilendirilmesinin (şu veya bu şekilde) iktisadî kalkınmanın hızlandırılmasında önemli bir rolü olduğu sonucuna varılır, zira tarım sektörü üzerine salınan zorunlu yükümlülükler kanalı ile iktisadî kalkınma için gerekli «tasarruflar» genişletilebilir. Japonya veya Sovyet Rusya gibi sosyal kurumları ve koşulları farklı olan ülkeler dahi, iktisadî kalkınmalarının finansmanında tarımsal vergilemeye ağırlık vermişlerdir (Japonya'da arazî vergisi, Sovyet Rusya'da tarımsal ürünlerin zorunlu olarak ve düşük fiyattan satılması mecburiyeti).

Osmanlı İmparatorluğu zamanında kamu harcamalarının hemen tümü tarım sektörünce karşılanırdı. Bu yükün hafifletilmesi ve köylülüğün durumunun düzeltilmesi Devrimin önemli katkılarından biridir. Ancak, herhangi bir iradî politikadan daha çok, bir yandan İkinci Dünya Harbinin diğer yandan da enflâsyonun ortaya koyduğu sebeplere bağlı olarak, bu durum tamamiyle öbür uca kayarak, tarım sektörü

vergi dışı bırakılmıştır. Tarım sektörünün 17,6 milyar TL.lık net geliri (Devlet Plânlama Teşkilâtı tahminlerine göre), 41,3 milyar TL.lık dahili üretimin % 42,5'ini oluşturduğu halde, bu sektör tüm dolaysız vergilerin sadece % 0,8'ini, dolaylı vergilerin ise (piyasa mekanizması dışında oluşan, zati tüketimin yüksek olması nedeni ile) sektörün milli gelir içindeki payından daha düşük bir oranını sağlamaktadır. Dolaylı vergilerin yansıma yükünü tam bir kesinlikle sektörlere bölmek mümkün olmamakla beraber, bu vergilerin tarım sektörü üzerine düşen bölümü % 20-25'i geçmemektedir. Şu hale göre, dolaylı ve dolaysız vergileri bir arada ele alarak, tarım sektörünün toplam devlet gelirlerine katkısının 1/10 veya en fazla 1/8 oranını aşmadığı söylenebilir. Bütün vergi gelirleri bir arada ele alındığında, tarım dışı sektörlerin —sanayi, ticaret, hizmetler v.s.— vergi yükü % 20-25 civarında olduğu halde, tarım sektörü üzerindeki yük % 4-5 civarında bir paya sahiptir.(2)

Bu durum, yeni gelir vergisi uygulamaya koyulduğunda büyük çapta değiştirilmiş olmamakla birlikte, bir miktar iyileştirilmiş olacaktır. 150 milyon TL.lık vergi geliri tahmini (bazılarınca çok iyimser olarak görülmektedir) kabul edilse bile, bu miktar, tarımın payını dolaysız vergilerde % 5 oranında, bütün vergi gelirlerinde ise % 2,5'dan daha düşük oranda arttıracaktır.

---

(2) Tarımsal verginin düşük oranda varidat sağlaması, 1936'dan beri arazilerin yeniden değerlemesinin yapılmamış olması nedeni ile arazi vergisinin erozyona uğramasından kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki tablo, muhtelif tip arazinin (1) 1936 kadastro değerlemesine göre ve (2) Ankara Üniversitesi tarafından yapılmış 1960 yılı itibariyle piyasa değerlemesine göre bulunan kıymetlerini göstermektedir

Arazi Tipi	1936	1960	Yöre
Kıraç	3,00	287	—
Sulu	30,00	1081,6	—
Bahçe	15,00	2400	İzmir
Kıraç	2,00	136	Diyarbakır
Sulu	27,00	1044	Konya

Tablo, ülkenin muhtelif yörelerindeki muhtelif tip arazinin ortalama değer artışının 1936 ile 1960 yılları arasında 50 misli olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, 1961 yılındaki arazî vergisi geliri 24,2 milyon TL. veya 1936 değerinin sadece 2,7 katı idi. Arazi vergisinin toplam vergi gelirleri içndek payı 1936 yılında % 4 olduğu halde, bu oran 1960 yılında sadece % 0,3 cvarındadır.

Kanaatimce, özellikle Türkiye gibi bir ülkede, gelir vergisi, tarımı vergileme aracı olarak çok hantal ve etkin olmayan bir araçtır. İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri veya Fransa gibi çok ileri Batı ülkeleri dahi tarım kesimi üzerine gelir vergisi salmada başarılı olamamışlardır; sinirlendirici defter tutma ve kendilerine yabancı olan muhasebe kavramları içine itileceklerinden dolayı, çiftçiler böyle bir vergiye büyük çapta direnirler. Gerçekten de, temel zorluklardan bir tanesi, modern muhasebe sistemlerinin, carî harcamaları sermaye arttırımı kaleminden ayırmada tarım kesiminde, diğer kesimler kadar başarılı olamamasıdır. Bunun sonucunda, tarımsal üretim ve ürün değeri devamlı artıyor olduğu halde, çiftçilerin hesabında devamlı zarar gözüküyor olabilir. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinde çok iyi bilindiği gibi, ticarî faaliyetlerle meşgul olan bir kısım başarılı iş adamları, ticarî kazanç nedeni ile ortaya çıkan vergi borcundan, tarımsal kazançta oluşan fiktif zararlar yolu ile kurtulmak için bir çiftlik satın almanın yararlı bir iş olduğunu düşünmektedir.

Yeni Bir Arazî Vergisi Gereği

Bütün bu sebeplerden dolayı tarım sektörü üzerine salınacak yeni bir gelir vergisinin beklenen vergi gelirini sağlayacağını sanmıyorum. Bütün tahminler doğru çıksa dahi, tarımın dolaysız vergilendirilmesi, tüm tarımsal gelirin ancak yüzde birini biraz aşacak bir gelir sağlayabilir ki, bu rakam daha önce tartışılan görüşler açısından çok ufak bir değer ifade eder. Eğer gerçekten enflâsyona yol açmadan yatırımların ve sınaî üretimin arttırılması ve böylece ekonomik kalkınmaya tarım sektörünün gerçek bir katkı yapması düşünülüyorsa ve eğer bu sektörün resmî net üretim tahminleri gerçekleri yansıtıyorsa, sektörün dolaysız vergilere katkısı 100 milyon TL. değil, 1000 milyon TL. civarında olması gerekir. Hatta, 1000 milyon TL. gelir sağlanması durumunda dahi, net tarım gelirlerine oranla vergi yükü sadece % 5,7'ye ulaşmış olur, oysa ücretler, kârlar serbest meslek kazançları gibi bütün diğer gelirler üzerindeki dolaysız vergi yükü resmî tahminlere göre % 12,5 civarındadır.

Ne kadar mütevazî olursa olsun, böyle bir verginin oldukça yüksek düzeyde eğitilmiş bir kamuoyu gerektirdiğinin çok bilinçli olarak farkındayım. Ancak, Türkiye'de özellikle hızlı nüfus artışı da dikkate alınarak, basit bir tercih olmayıp, bir zaruret olarak ortaya çıkan kal-

kınma plânlarının gerçekleştirilmesi düşünülüyorsa, kamuoyu er veya geç böyle bir yükümlülüğün gerekliliğine inanacaktır. 1000 milyon TL. dolayında gelir sağlayan bir yükümlülük ise, ancak yeniden düzenlenmiş bir arazî vergisi şeklinde salınabilir. Burada önereceğim arazî vergisi ise, Osmanlı döneminde uygulanmış olan âşardan da, Cumhuriyet döneminde uygulanan arazî vergisinden de iki önemli açıdan farklıdır:

1. Vergi, ne arazinin piyasa değerine (mevcut arazî vergisinde olduğu gibi), ne de arazinin gayrî safî üretimine (eski âşarda olduğu gibi) oturtulacaktır; bunların yerine vergi, her bir yöredeki muhtelif tip arazinin millî muhasebe amacı ile tanımlanmış olan ortalama net tarımsal ürün değeri üzerine oturtulacaktır.

2. Bu vergi, sahibinin varlığını dikkate almadan doğrudan arazi üzerine salınmış bir vergi olmayıp bireysel çiftçinin arazi büyüklüğünü gözönünde bulunduran, artan oranlı bir yükümlülük olacaktır.

Böyle bir vergi, arazinin gerçek üretimi üzerine değil, potansiyel üretimi üzerine oturtulması açısından bazı eski vergilere benzemektedir. Burada «potansiyel üretim» ile kastedilen ortalama etkinlikle araziden elde edilebilecek üründür. Böylece, arazi tipine ve yöreye göre üretimi ortalama üretimden düşük olan verimsiz çiftçiler cezalandırılmış, buna mukabil etkin çalışanlar ise teşvik edilmiş olacaktır. Potansiyel ürün üzerine oturan böyle bir vergi, fiilî gelir veya kâr üzerine salınan vergiye oranla ekonomik etkileri itibariyle çok daha üstündür; ayrıca böyle bir vergiyi diğer sektörlere uygulamak fazla mümkün olmadığı halde, tarım sektörüne uygulamak (arazi ölçüme müsait bir kıstas oluşturduğundan dolayı), teknik olarak mümkündür. Vergi, etkin çalışan çiftçilere, arazilerini genişletmek ve üretimi arttırmak için büyük bir teşvik sağlar; aynı zamanda arazi verimsiz çalıştırılan ellerden verimli çalıştırılan ellere doğru kayarak, arazinin ortalama verimliliğinin en iyi yönetilen arazi verimliliği düzeyine çıkmasına yol açar. Böyle bir verginin salınması için önerebileceğim yöntem şudur:

1. Ülkenin 67 ili için veya gerekli olan durumlarda iller muhtelif bölgelere ayrılarak, her bir bölge için, millî muhasebe amacı ile tarımsal net üretim (farklı metodla vergilendirilmesi gerekli olan hayvancılık ve sütçülük hariç tutularak) tahmini yapılmalıdır (veya tüm ülke için mevcut olan tahmin, 67 il için veri bölgelere göre ayarlan-

malıdır). Net üretim tahmini, tek bir yıl esasına göre değil de, son beş yıl ortalamasına göre yapılmalıdır.

2. Her ilde fiilen ekilen veya büyük bir sermaye yatırımına ihtiyaç göstermeden ekilebilir hale getirilebilecek olan arazî hektar tahminleri yapılmalıdır; ve her yörenin net üretimi ekilebilir hektar miktarına bölünerek, herbir yöre için hektar başına «temel değer»ler bulunur.

3. Arazi vergisi idaresinin bu verginin uygulanmasından sorumlu yetkilileri bir komisyon gibi faaliyet göstererek, her bir yöredeki veri bir arazi parçasının, yöre için saptanmış «temel değer»e olan ilişkisini, ortalama değer «temel değer»den sapmayacak şekilde saptar. Bu değerleme esnasında, ürün esasına göre arazi değerlemesi yapılacak olan bahçecilik ve bağcılık dışında, bütün faktörler —ülkedeki kurak ve sulak topraklar oranı, toprağın kalitesi gibi— dikkate alınmalı, ancak fiilen üretilen ürün tipi ve değeri gözönünde bulundurulmamalıdır. Bu belirleme esnasında, «ekilebilir» arazi miktarı, ilk tahminlerden farklı çıkarsa, buna göre hektar başına «temel değer» yeniden ayarlanmalıdır. «Temel değer»e göre gerçek değerin tesbiti konusu, hiçbir tartışma ve keyfi değerlemeye yer vermeyecek şekilde, ilgili kanunlarda ilkeler şeklinde detaylı olarak tarif edilmelidir. Komisyonun çalışmaları «nokta sistemi» —yani, yıllık ortalama yağış, sulama, arazinin eğimi, arazinin su geçirme nitelikleri ve sair gibi bir takım «kalite» göstergeleri esasına göre hukukî tanımlaması yapılmış yüzdelerin toplanması ve çıkartılması (bu arada, arazinin belirli bir pazar yerine uzaklığının da dikkate alınıp alınmayacağı tartışılabilir)— diye adlandırılan metodla sürdürülmelidir.

4. Bu yaklaşımın değişik olan yönü, herbir yörenin —vergi geliri olarak değil de, üzerlerine değişik oranlarda vergi salınacak net üretim olarak— gerçekleştirmesi gerekli bir «hedefinin» saptanması ve böylece net üretimi, yörenin muhtelif arazilerinin potansiyel üretimlerine göre, kanunda belirlendiği üzere dağıtılmasının sağlanmasıdır.

5. Bir yöre için gerçek değerler üzerinden tarhiyat yapılıncaya kadar vergi, «temel değer» üzerinden salınmalıdır.

6. Bu sistemin en önemli üstünlüğü, herbir yöredeki arazi üzerine o ilin veya bölgenin ortalamasına göre ve arazinin değişmeyen özelliklerine dayalı olarak yapılacak tarhiyatın bir defada olması ve yöredeki ortalamalara göre herbir arazi için kesin oranlar saptana-

bilmesidir. Diğer taraftan, bu oranların irtibatlandırılacağı «temel değerler», yörenin son beş yıldaki ortalama net değerlerini yansıtacak şekilde her yıl yeniden ayarlanabilir. Böylece, her arazi parçası için yeniden değerleme yapmadan, her bir yöredeki ortalama tarımsal ürün fiyat ve üretim değişmelerine göre sistem devamlı olarak işler tutulabilir.

7. Bu esas üzerine uygulanacak olan tarife, çiftçi ailelerinin (yani aile reisi, eş ve gelir vergisine göre kabul edilebilecek çocuklar) sahip oldukları arazi büyüklüklerine ve yılda ortalama net ürünün % 6'sını sağlayacak şekilde artan oranlı olarak uygulanır. Açıklayıcı olarak aşağıdaki tarife verilebilir:

Aile Mülkiyet Büyüklüğü	Hektar başına yüzde değeri olarak hektar vergi oranı	Toplam Aile İçindeki Yüzdesi*	Sahip Olunan Toplam Arazi Yüzdesi*	Vergi olarak ödenen tarımsal ürün yüzdesi
0 - 2	Muaf	30,5	4,2	0
3 - 10	5	53,0	34,4	1,7
11 - 50	10	14,3	31,0	3,1
50'den fazla	15	1,5	21,8	3,3
			Toplam	8,1

* 1960 Tarım Sayımlarına göre mülkiyet dağılımı.

Arazi mülkiyet büyüklüklerine göre aile dağılım yüzdesinden, bunların % 30,1 oranının vergiden muaf olacağı ve geriye kalan kategori üzerinde de verginin, toplam tarımsal ürünün net değerinin ortalama % 8'i kadar bir yük taşıyacağı görülmektedir. Burada, arazi büyüklüğüne bağlı olarak ortalama arazi kalitesinin değişmeyeceği varsayılmaktadır. Gerçekte, büyük arazi maliklerinin en iyi arazileri ellerinde tutmaları daha olağandır. Bu durumda, sadece 10 hektardan daha büyük arazi sahipleri vergilendirilerek ve çiftçi ailelerinin % 83,5'u vergi dışı tutularak ve vergiyi sadece nisbî olarak büyük arazi sahibi olan çiftçi ailelerinin % 16,5'u üzerinde yoğunlaştırarak 1 000 milyon TL., yani tarımsal üretimin % 6'sına eşit bir vergi geliri sağlamak mümkündür; bu grup üzerinde bile vergi yükü, toprağın net

getirisinin % 15'ini geçmeyecektir. Tarımsal nüfusun zengin kesimi üzerinde yoğunlaşan bir arazi vergisi politik olarak daha fazla kabul edilebilir. Ancak bu verginin uygulanabilmesi için, arazi sahibinin vergiden istisna edilmiş bir malik olup olmadığına bakılmaksızın bütün arazilerin değerlemesinin yapılması gerekir.

Yukarıdaki örnekte, artan oranlılık derecesi, ilgili arazinin değeri veya kalitesi gözönüne alınmadan, hektar ölçüsüne göre yapılmıştır. Ancak, arazi vergisinde anlamlı bir artan oranlılık, artan oranlılık derecesinin sadece arazi büyüklüğüne değil, hektar başına arazi değerine de bağlanmasını gerektirir; zira eğer bu yapılmaz ise, sulu arazisi olan bir mükellef, aynı büyüklükte kıraç arazi sahibinden daha düşük oranda vergilendirilmiş olur.

Bunu uygulamanın en basit yolu, zirai toprak için yıllık ulusal değerler saptamak ve aile başına hektar olarak arazi büyüklüğü esasına dayalı kriteri, sahip olunan arazinin ulusal ortalamalar yardımı ile hesaplanmış olan toplam yıllık arazi değeri büyüklüğüne dönüştürmektir. Böylece, hektar başına yıllık ulusal ortalamanın 750 TL. (bu sonuç, 17,5 milyar TL. tahmin edilen net ulusal tarımsal ürün değerinin 24 milyon hektarlık ekilebilir arazi miktarına bölünmesi ile bulunmuştur) olduğu tahmin edilirse, yukarıdaki tarife şu şekli alır:

Aile Mülklerinin Toplam Yıllık Değeri	Vergi Oranı
1.500 TL.dan az	Muaf
7.500 TL.dan az	% 5
37.500 TL.dan az	% 10
37.500 TL.dan fazla	% 15

Böylece, arazisinin takdir edilmiş değeri ulusal ortalamaya eşit olan bir aile için uygulanacak olan tarife, daha önce hektar ölçeği esasına göre tesbit edilmiş olan tarife ile tamamen aynıdır; fakat arazinin gerçek değeri ortalama değerden düşük olduğu zaman, hem muafiyet sınırları hem de oran basamakları hektar esasında kabul edilmiş olan ölçülerden daha büyük arazilerde işlerlik kazanacağı halde, fiilî arazi değerinin ortalamanın üstünde olması halinde söz konusu sınır ve basamaklar hektar esasına göre, belirlenenlerden daha küçük arazilerde işlerlik kazanacaktır.

Bu ilkeler dahilinde salınacak bir verginin diğer bir üstünlüğü ise, toprak reformu için oldukça güçlü bir alet olabilmesidir; bu üstünlük, gerçekten büyük arazi sahiplerine, ilâve vergi tranşları uygulayarak, daha da arttırılabilir. Meselâ 200 hektardan yukarı arazi sahipleri için % 20, 500 hektardan yukarı arazi sahipleri için % 30 gibi uygulamalar yapılabilir. Ancak, bu tür cezalandırıcı sistemler uygulanmadan dahi, vergi tarifesi marjinal değil, efektif oranlar (global oranlar) şeklinde uygulanarak da birçok mal sahibi için arazilerini satmaları için önemli bir teşvik sağlanmış olabilir. Meselâ, 55 hektarlık arazisi olan bir mükellef için 5 hektarlık bölümü satıp, 50 hektarlık mülk sahipliğine geçmek çok avantajlı olur, çünkü son 5 hektarın vergi yükü yüzde 65 (15 + 250 / 5 = 65) olur. Hatta, 75 hektarlık arazisi olan da, son 25 hektarlık bölüm üzerindeki hektar başına yüzde 25 (= 15 + 250 / 25) vergi taşımak yerine, bu bölümü satmayı yeğleyebilir. Böylece daha fazla arazi satışa çıkartılır, arazi seyyaliyeti artar ve enerjik ve yetenekli çiftçiler eline daha fazla arazi geçmiş olur. Artan oranlı vergi, arazi mülkiyetinin daha eşit dağılımına yol açar.

Herbir yörenin net tarımsal ürünü hakkında güvenilir ve detaylı istatistiksel tahmin yapılmalıdır, zira sistemin işleyişi ve adaleti buna bağlıdır. Bu amaçla, Türkiye'nin tarımsal ve millî gelir istatistikleri alanında yüksek düzeyli eksperlerin hizmetlerinden yararlanmasını tavsiye ederim. (A.B.D. Tarım Dairesi ve A.B.D. Ticaret Dairesi İşletme Ekonomisi Bürosu muhtemelen bu sahadaki en iyi elemanlara sahiptir).

III. İŞLETME KÂRLARI VE SERMAYENİN VERGİLENDİRİLMESİ

Türk vergi sisteminin diğer bir bozukluğu ise, işletme kârlarının ve sermaye gelirlerinin yetersiz vergilendirilmesidir.

Ücretlilerden elde edilen gelir vergisi gelirleri ile gelir ve kurumlar vergilerinin işletmelerden ve serbest meslek kazançlarından sağlanan gelirleri karşılaştırıldığında, ticarî kazançlarda ve gayrimenkul gelirlerde önemli vergi kaçakları olduğu anlaşılır. 24.000 milyon TL.lık tarım dışı gelirlerin ancak 13 - 14.000 milyon kadarlık, yani % 55-60'lık bölümü, ücretlerden oluşmaktadır.(3) Buna mukabil, ücretlilerin (ge-

(3) 400.000 memurun yıllık maaşı 1500 milyon TL. tutar, ayrıca ortalama 15

lirleri nisbeten düşük olduğundan, efektif vergi mükellefiyetleri düşüktür), toplam gelir vergisi gelirleri içindeki payı % 60, toplam gelir ve kurumlar vergileri içindeki payı ise % 45'dir.

Vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığının diğer çarpıcı bir örneğini ise, yıllık sadece 12 milyon TL.lık gelir sağlayan veraset ve intikal vergisi oluşturmaktadır. Ulusal sermaye üzerine yapılan kaba bir tahmin, her yıl bir nesilden diğer nesile geçen servet tutarının 3000 milyon TL. olduğunu ortaya koymaktadır; bu durumda ortalama % 10 vergi uygulamasına gidilse 300 milyon TL.lık, yâni bugünkünün 25 katı bir gelir elde edilebilir.(4) Ufak esnaf ve serbest meslek sahiplerinin gelir vergisi sistemi içine etkin bir şekilde alınamaması sadece Türkiye'ye özgü bir olgu değildir; gelir vergisi uygulayan hemen bütün ülkeler aynı sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu boyuttaki vergi kayıplarının kısa süre içinde ortadan kaldırmasını düşünmek gerçekçi olmamakla beraber, durumu iyileştirmek için bazı önlemler alınabilir:

1 — Geçen yıl uygulamaya koyulan servet beyanları Maliye Bakanlığınca 1964 yılında kontrol edilmeye başlanınca belirli bir iyileşme umulabilir. Söz konusu servet beyanlarının gerçek servetleri ne dereceye kadar yansıttığı tabiatiyle bilinemez. Ancak, sermaye muameleleri hakkında daha yaygın bilgi topladıkça (ya mevcut damga resmi veya yeni bir kapital kazançları vergisi yolu ile), zaman içinde bu bildirimlerin doğruluğu sağlanabilir.

2 — Küçük tacirlerin vergilendirilmesine gelince, son yasada önerilen gayrisafi hasılattan (ciro) masraflar için sabit bir indirim yapıldıktan sonra vergi uygulamak esası yerine, aktiflerin net değerinden (gayrimenkul, işletme aktifleri, ticarî emtia v.s. dahil) bütün borçlar çıkartıldıktan sonra kalan miktar üzerine salınacak yıllık bir vergi bu grubu gelir vergisi ağına almakta daha etkili olur düşüncesindeyim. İşyerlerini sık sık denetleyerek, defterlerin incelenmesini gerektiren yaygın idarî bir mekanizma kurulmadıkça işletmelerin cirolarının tesbitinin işletme kârlarının tesbitinden çok daha kolay olmadığı kanaa-

---

TL. gündelikle çalışan 1,8 milyon ücretli bulunmakta. Böylece, toplam yıllık ücret tutarı 10.000 milyon TL'ya ulaşmaktadır.

(4) Toplam özel servet tutarı, bunun üçte ikisi veraset vergisine tabi ailelerin ellerinde olmak üzere, 100.000 milyon TL.'dan az olamaz. Bunun yirmibeşte birinin -bir neslin hayat süresi 25 yıl olarak alınarak- her yıl ölüm veya bağış yolu ile el değiştirdiği makul bir tahmin olur.

tindeyim. Diğer taraftan, tüccarın varlığı (ister işletme aktifi ister gayrimenkul şeklinde olsun) kolayca gizlenebilen bir şey değildir. Bundan dolayı, ufak tacirler için gelir üzerine oturmuş bir vergi yerine, varlıkları üzerine salınmış bir verginin daha olumlu dolaysız vergileme yöntemi olduğu savunulabilir.

3 — İsveç, İskandinav ülkeleri, bazı kıt'a Avrupası ülkeleri, Hindistan ve Seylân'da olduğu gibi gelir ve kârlar üzerine salınan vergilere bir tamamlayıcı olarak net varlıklar (veya net sermaye) üzerine salınan yıllık bir vergi hem adalet hem de vergi sisteminin etkinliği açılarından büyük avantaj sağlar. Adalet açısından bu sistem sadece gelir vergisine dayanan sistemden daha üstündür, zira geliri ve harcanabilir varlığı olan bir şahıs, aynı miktar ücret geliri olan fakat hiçbir varlığı bulunmayan diğer bir şahsa oranla daha fazla harcama gücüne sahiptir. Bu durumu, harcanabilir varlığın, bu varlığın sağladığı gelirinden ayrı değer ifade ettiğini ortaya koyarak kanıtlayabiliriz: 1.000.000 TL. değerinde varlığı olan ve ondan yılda 100.000 TL. gelir elde eden bir şahıs her halde, hiçbir varlığı olmayan, sadece yıllık 100.000 TL.lık geliri olan diğer bir şahsa oranla daha iyi durumdadır. Ayrıca, yıllık gelir beyanlarının servet değişiklikleri ile uyumlu halde yapılması gerekliliği, gelirin gizlenmesini zorlaştıracağından idarî bir üstünlük de sağlanmış olur. Aynı sonuca yıllık servet bildirimleri ile ulaşılabileceği doğrudur, ancak servet ile ilgili bir vergi olmadan bu bildirimlere tam olarak uyulacağı şüpheli görülmektedir. Servet üzerine bir vergi getirilmeden servet beyan sistemi getirilmiş olduğundan (hatta, bu beyanların ileride bir servet vergisine esas olacak şekilde kullanılmayacağına dair söz verilmiş olduğundan), servet sahibi bütün sınıflar üzerine yeni bir net servet vergisi salmanın bugünkü koşullarda oldukça zor olduğunu anlayabiliyorum.

4 — Sermaye kazançları vergisinin genişletilmemesi için de hiç bir sebep yoktur. Harcama gücü ve vergileme kapasitesi açılarından sermaye kazancı ile gelir türü kazançlar arasında hiçbir fark olmadığı gibi, sermaye kazançlarının vergiden istisna edilmesi, emek geliri sahipleri karşısında emlâk sahipleri lehine bir ayrıcalık yaratmış olur: hatta, işletme sahiplerine, vergilendirilebilir gelirlerini, muhtelif şekilde vergiden istisna edilmiş gelir şekline dönüştürme yolları açık olduğundan, sınırlı gelir tanımları içinde, aslında vergilendirilebilir bir gelir vergisiz hale dönüştürülebileceğinden adaletsizlik daha da ar-

tar. İdarî açıdan ise, yaygın bir sermaye kazançları vergisi, bütün sermaye muameleleri (sermaye mallarının alış-satışları esnasında) hakkında bilgi sağlayacağından, kârlar ve servet üzerinde önemli bir kontrol aracı oluşturur. Mevcut kanunlar çerçevesinde, ancak kısa dönemli gayrimenkul muameleleri Gelir Vergisi Kanununun yedinci gelir grubu altında vergiye tâbi olur. Son yıllara kadar, iktisap tarihinden itibaren iki yıl içinde elde edilen sermaye kazançları vergiye tâbi oluyordu, yeni uygulama ile dört yıla çıkartıldı ve 10.000 TL.lık istisna getirildi.(5) Adalet açısından böyle bir sınır koymanın hiçbir sebebi olmadığı gibi, gelir vergisinde (evli çift için) yıllık 1600 TL.lık istisna tanınmışken kapital kazançlarında böyle yüksek bir istisna sınırının hiçbir gerekçesi yoktur. Adil uygulama, kapital kazançlarını da, aktifin elde tutulma süresine bakılmadan, normal bir gelir gibi ele alınmasını gerektirir. Ancak, böyle bir uygulamanın gelir kavramını genişletmeyi gerektireceği ve çok aşırı bir uygulama olarak görüleceğini tahmin ediyorum. Bu itibarla şunu önerebilirim: dört yıl içinde elden çıkartılan gayrimenkuller doğrudan gelir vergisine alınmalı, dört yıldan sonra satılan gayrimenkullerden elde edilen gelir, elde tutulan dört yıldan fazla her yıl için % 10 azaltılarak vergilendirilmelidir. Böylece, sekiz yıl tutulduktan sonra satılan bir gayrimenkul üzerinden elde edilen kazancın sadece % 60'ı vergiye tabi olacak, 14 yıl ve daha fazla süre elde tutulan bir gayrimenkulün satışından elde edilen kâr ise hiçbir vergiye tâbi olmayacaktır. (Türkiye'de hisse senetleri üzerine yapılan yatırımlar nisbeten zayıf olduğundan, bu düzeyde hisse senedi ve tahvil muamelelerinden sağlanan kapital kazançlarının vergilendirilmesi fazla gerekli görülmemektedir).

5 — Serbest meslek kazançlarının vergilendirilmesine gelince, durumu iyileştirebilmek için iki metod (ikisi de muhtelif ülkelerde uygulanmıştır) vardır, ancak her ikisinin de başarı şansı şüphelidir. Bunlardan birincisi, bir başkası tarafından çalıştırılmayan, kendi hesabına serbest çalışan doktor, avukat, muhasebeci, mühendis gibi serbest meslek mensuplarına doğrudan çalışma müsaadesi vergisi salmaktır. Ikinci metod ise, doktor, avukat v.s. gibi serbest mesleklerin yıllık gerçek ortalama kazançlarını tahmin edip, meslekler üzerine global vergiler hesaplayarak, meslek teşekküllerinin, bu vergiyi kendi üyeleri arasında kendi metodlarına göre dağıtmasını sağlamaktır. Her

(5) Vergi Komisyonunun bu nokta üzerindeki görüşlerine aşağıda değinilecektir.

iki metod da ilâve gelir sağlamak açısından etkindir, ancak işletme kârlarının ve gayrimenkullerden elde edilen kazançların vergilendirilmesinde yaygın kaçakçılık ve kaçınma varken, sadece bir sınıf mükellefi sıkı önlemlerle takip etmenin anlamlı olduğundan kuşkuluyum.

IV. GELİR ARTIŞI SAĞLAMAK İÇİN DİĞER ÖNERİLER

Mevcut vergi sisteminin temel yapısında büyük değişiklikler yapmadan, muhtelif yollarla gelir arttırıcı ve aynı zamanda sistemi iyileştirici tedbirlerin alınabileceği kanaatindeyim. Bunları şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi

(a) Ancak son yıllarda % 10'un üzerine çıkartılmış olan kurumlar vergisi oranı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bir arada ele alındığında hâlâ çok düşük görülmektedir. Bu oran Amerika Birleşik Devletleri'nde % 52, İsrail'de % 58, Fransa'da % 50, Seylân'da ise % 45'dir. Bütün bu ülkelerdeki kurumlar vergisi, hissedarların temettüleri üzerine uygulanan gelir vergisine ilâveten uygulanmaktadır. Özellikle % 20 oranında yatırım indirimi, azalan bakiyeler usûlü ile amortisman ayırımı ve sermaye mallarının satışından sağlanan kârların üç yıl içinde yeniden yatırıma yöneltilmesi halinde hiçbir mükellefiyete tâbi olmaması gözönüne alınınca kurumlar vergisinin % 20'lik oranı fazla tatminkâr görülmemektedir. Söz konusu vergi indirimleri önemli gelir kaybına yol açmış olacağından, bu kaybı telâfi edebilmek için kurumlar vergisinin oranı, uluslararası standartlarda hâlâ düşük sayılabilecek % 40 oranına yükseltilmelidir.

(b) Diğer taraftan, sadece temettülerden değil de tüm kurum kazancından gelir vergisi stopajı yapmak, kurum kârının kurumda bırakılmasını cezalandırdığından olumlu görülmemektedir. Türkiye'de bu uygulamayı haklı gösteren gerekçe, kurumların aile-şirketi şeklinde organize olmaları ve kârların ortaklar arasında formel kâr dağıtım mekanizmaları dışında dağıtılabileceğidir. Bu doğru olabilir. Ancak, ekonomik genişleme amacına yönelik olarak çoğu kurumlar kâr dağıtmamak isteyeceğinden, hiç olmazsa, stopajın meselâ kârların üçte biri gibi belirli bir oranı ile sınırlandırılması halinde vergiden kaçınma tehlikesi halledilmiş olabilir; hatta kurumun yıllık sermaye harcamalarının, amortismanlar ile kurumlar vergisi ve uzun dönemli borç-

lar dışında arta kalan kurum kârının üçte ikisinin toplamını aştığı sürece bu oranın azaltılabileceği kabul edilebilir.

Diğer taraftan, dağıtılan kârlar üzerindeki gelir vergisi stopajı çok düşüktür ve bu hali ile ücretliler aleyhine gizli bir ayırım niteliği arzetmektedir. Mevcut gelir vergisi tarifesine göre % 20 oranına yıllık 20.000 TL.nın biraz üstünde bir gelirde ulaşılır ki, bu miktar Türkiye'de ortalama bir kurum hissedarının gelirinin çok altında kalmaktadır. Bir kurumun üç aile tarafından kurulmuş ve kârın sadece üçte birinin dağıtılmış olduğu varsayımı altında ve ortalama bir kurumun 400.000 TL. kâr ettiği düşünülürse, dağıtılan ortalama kâr 45.000 TL. civarında olur ki, bu miktara isabet eden vergi oranı % 30'dur. Bu durumda önerim şu olacaktır: stopaj oranı % 33 1/3 olarak saptanmalı ve bu oran, gerçek temettüler veya dağıtılabilir toplam kârın 1/3 miktarından hangisi büyükse ona uygulanmalıdır. Bu sistem uygulandığında, özel ve kamu kurumları arasındaki mevcut vergi ayırımı gerekçesi ortadan kalkmış (mevcut sistemde kamu kurumları % 35, özel kurumlar ise % 20 oranlarında kurumlar vergisine tâbidir) ve bütün kurumlara % 40 oranın uygulanması yerinde olacak kanaatindeyim.(6)

2. Veraset ve İntikal Vergisi

Bu verginin çok düşük gelir sağlaması kısmen düşük tarife uygulanmasına, kısmen vergi matrahının tesbiti yöntemine ve kısmen de vergi kaçakçılığına bağlıdır. Kaçakçılığı önlemek için mevcut veraset ve intikal vergisi (miras veya hibe alan kişiler üzerine salınan bir yükümlülüğü), miras bırakanın ölümü esnasında toplam varlıkları üzerine salınan bir servet vergisi ile birleştirilmelidir. Servet vergisi ile birlikte kullanılmaması halinde tek başına veraset ve intikal vergisinin verimsiz olduğu çoğu batı ülkeleri deneyimlerinde görülmüştür; zira servet vergisi tam olarak ödenmedikçe, mirasçının hak sahibi olamaması gibi hukukî önlemlerle bu verginin kaçırılması önlenebilmektedir. Mevcut veraset vergisi oranlarının çok düşük olması karşısında bu verginin üzerine eklenilecek olan ve 5 - 20.000 TL.da % 2'den başlayarak artan oranlı ve 1.000.000 TL.nın üstündeki servetlerde % 30'a kadar çıkan bir servet vergisi düşünülebilir. Böyle bir uygula-

(6) Gelir vergisinin tarımsal kazançlara ve küçük tacirlere uygulanması sorunu raporun baş kısmında ele alınmıştı, Vergi Reform Komisyonu'nun gelir vergisi tarifesi ile ilgili tekliflerine ileride değinilecektir.

ma sonucunda ortaya çıkacak kombine oranlar dahi, çoğu batı Avrupa ülkelerinde uygulanan veraset vergisi oranlarının çok altında kalacaktır.

Mevcut sistemin —çok özel bir sistem olduğunda hiç kuşku yok— en önemli mahzuru, bir işletmenin varlığı içinde olmayan bir gayrimenkulü carî piyasa değerine göre değil de, 1936'daki kadastro değerine göre değerlemesidir. 1936 değerleri ise, daha önce de değinmiş olduğum üzere, özellikle tarımsal arazi durumunda bugünkü değerlerinin ellide biri civarındadır. Diğer taraftan, maddî veya gayrî maddi tüm işletme varlıkları veraset ve intikal vergisi konusu oldukları zaman carî piyasa değerleri üzerinden işleme tâbi olurlar. Bu uygulama sadece adaletsizlik kaynağı olmakla kalmamakta, aynı zamanda verimli sahalarda kullanılan sermaye aleyhinde ve âtıl tutulan sermaye lehinde çok sakıncalı bir ayırım oluşturmaktadır. Riskli yatırımlara karşı teşvik sağlama sorunu açısından, söz konusu ayırımı ortadan kaldırmanın birinci derecede önemi vardır.

3. Karayolları Kullanım Vergisi

Karayolları sistemi üzerine çok ağır harcamalar yapılmış olmasına rağmen, karayolları araçlarının ruhsat resmi veya benzin üzerine salınan vergiler yolu ile sağlanan gelir o kadar azdır ki, karayolları üzerine yapılan ağır yatırımların bir getirisi olmak bir yana yolların bakımına dahi yetmemektedir. Optimal kaynak dağılımı açısından, bu uygulama ile, demiryollarına oranla karayolları ciddî bir biçimde desteklenmiş olmaktadır. İlâve gelir sağlama amacı dışında, sadece söz konusu bu ayırımı ortadan kaldırmak açısından da karayollarını kullananlar üzerine vergi salmak için çok ciddi bir ekonomik gerekçe mevcuttur.

Bunu yapmanın iki yolu vardır, ya karayolları araçları üzerine yıllık ruhsat resmi salınır veya benzin üzerine vergi salınır. Akaryakıt üzerine ağır vergi salmanın dezavantajı, tüketimin desteklenmesi gerektiği yerlerde de ısınma ve diğer kullanımlarla birlikte (sanayi ve ev işlerinde) cezalandırıcı rol oynamasıdır. Bu düşüncelerin ışığında, ticarî araçlar (kamyon ve otobüsler) üzerine mevcut ruhsat resmine ilâveten ve taşıdıkları yük ve yolcu kapasitelerine veya ağırlıklarına göre artan oranlı bir ruhsat resminin uygulanması gerektiği kanaatindeyim; veya böyle bir yükümlülüğü çok fazla ağırlaştırmadıkça ge-

rekli gelir sağlanamayacaksa, her iki yol da birlikte kullanılabilir. Her halde ağır yağlar dışında araba yakıtı üzerine daha ağır vergi alınabilir.

4. Bina Vergisi

Arazi vergisinde olduğu gibi, bina vergisi de, enflâsyon ve yeni binaların 10 yıl vergiden istisna edilmesi sebeplerine bağlı olarak büyük çapta erozyona uğramıştır. Bu nedenle sınaî, ticarî ve mesken olarak kullanılan tüm binaların derhal yeniden değerlemesinin yapılmasını teklif ederim. Kira kontrollerinin, binaların carî kira (kontrolsüz) değerleri doğrultusunda değerlenmelerini engelleyeceğini düşünmenin doğru olmadığı kanaatindeyim; kira kontrolünün mevcut olduğu durumlarda, artan verginin kiracıdan tahsiline yol açabilecek bir yetki, kontrol kalkıncaya kadar evsahibine tanınabilir; her halde kira kontrollerini (zaten fazla etkili olmadığından) kaldırmak için güçlü sebepler ileri sürülebilir.

Diğer taraftan, meskenler için tanınmış olan 10 yıllık vergisiz süre fazla haklı görülmemektedir. Burada, (diğer binalarda olduğu gibi) 3 yıllık genel bir vergisiz sürenin tanınmasını ve sadece belirli büyüklüğün üstüne çıkmayan ve genellikle düşük gelir grupları için yapılmış olan sosyal meskenlerin 10 yıllık istisnadan yararlandırılmasını teklif ederim. Diğer taraftan, bir çeşit ihracat teşvik unsuru olacağından ve turizmi arttırıp döviz sağlayabileceğinden yeni otel inşaatları 10 yıllık istisna hudutları içine alınabilir.

5. İthalat Lisans Resmi

Ödemeler dengesi problemleri nedeni ile birçok tüketim malının ithalatı geniş çapta kısıtlı olduğundan ve bu tahditlerin kısa sürede kalkmayacağı belli olduğuna göre, ithalâtçıların yaptıkları ithalât üzerinden büyük kârlar (ithal edilen malın maliyet bedeli ile dahildeki fiyatı arasındaki fark) elde etmelerine müsaade edilmesi büyük bir hatadır. İthalât tahditlerinden ortaya çıkan özel kârları kamu sektörüne aktarmanın birçok yolları vardır; ve bunlardan en uygununun, ithal edilen malın fiilî satış değeri ile ithalâtın serbest olması halinde sahip olacağı fiyatı arasındaki farka eşit bir ithalât lisans resmi uygulamasıdır. Bu fark, ithalât lisanslarının ithalâtçılar arasındaki satışlarda bulduğu değere eşittir. Bu lisansların piyasa değerinin tesbitinin zor olduğu mallarda, diğer lisans resimleri ile aynı oranda ad-valorem

lisans resmi uygulanması ve bu resmi, fiilî ithalât talepleri kota miktarına eşit oluncaya kadar ayarlanması uygun olur.

6. Devlet İşletmelerinde Fiyatlama Politikası

Geçmiş yıllardaki enflâsyon probleminin, geniş çapta, o dönemlerde uygulanmış olan kamu işletmeleri ürünleri fiyatlarının düşük tutulması ve böylece talebin ve dolayısiyle enflâsyonist baskıların arttırılması nedeni ile daha da büyük boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu tür fiyat kontrollerinin olmadığı durumda, fiyatlar efektif talebi mevcut arzı aşmayacak bir düzeyde tutmayı başarır; böylece işletmelerin kârları (ürün fiyatlarının üretim maliyetini aşan kısmı), bütün ekonomi açısından, tasarrufların yatırımlara eşit olduğu düzeyde tutulmuş olur. Ekonominin önemli bir sektöründe fiyatlar yapay olarak maliyetlerin altında tutulursa, ekonomideki yatırım-tasarruf dengesi, başka bir sektörde oluşacak yüksek kârlar yolu ile sağlanmış olur. Sonuçta, kontrolsüz sektörde fiyatlar yapay olarak yükselir ve fiyat sisteminin bozulmuş olması nedeni ile genel fiyat düzeyi de yükselir. Bunun anlamı şudur: kamu işletmeleri fiyatlarının maliyetlerin altında saptanması, özel sektörde aşırı kârların oluşmasına yol açar. Görülüyor ki, bu bir anlamda kamu sektöründen özel sektöre bir kâr transfer mekanizmasıdır.

Enflâsyondan kaçınma sorunu dışında, ekonomik etkinlik kuralı da, kamu iktisadî teşebbüsleri ürünleri fiyatlarının özel sektör fiyatlama kuralları içinde saptanmasını gerektirmektedir. Kamu iktisadî teşebbüslerinin ticarî kurallar dahilinde belirlenebilecek fiyatların altında fiyatlarla mal satmasının toplumsal bir işlev olduğunu sanmak bir hatadır; etkin kaynak dağılımı açısından aslında tam tersi geçerlidir. Bundan dolayı, kamu iktisadî teşebbüslerinin maliyet fiyatını dahi değil, fakat en kârlı fiyatı yani uzun dönemde en yüksek kâr sağlayan fiyatı uygulamaları kuralının işletilmesi kanaatindeyim.

Kamu iktisadî teşebbüsleri ürünlerinin nihaî tüketicilere gitmesi halinde, en kârlı fiyatın altında bir fiyat uygulanması, dolaylı verginin azaltılması anlamındadır. Kamu iktisadî teşebbüsleri ürünlerinin özel işletmelere satılması halinde ise, düşük fiyatlama, söz konusu işletmelere yapılan malî yardım niteliğindedir ve uygulanan politika bu bağlamda, sonuçları ve yansıması kontrol edilemeyen genel bir vergi indirimi niteliğindedir.

Bu itibarla, tekel olarak çalışan ve zarurî hizmet üreten işletmeler hariç olmak üzere Sanayi Bakanlığı tarafından kamu işletmeleri ürünlerine uygulanan fiyat tesbitinden vazgeçilmelidir. Böylece kamu gelirleri de arttırılmış olur.

V. VERGİ REFORM KOMİSYONU RAPORU ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Komisyon'un Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi ile ilgili Almanca raporunun sadece 30 sayfalık özetini gördüm. Ancak, Komisyona, bütün diğer düşünceler dışında, esas itibariyle vergi mükelleflerine —özellikle büyük mükelleflere— yeni vergi kolaylıkları sağlama endişesinin hakim olduğu görüşünü ifade etmeden geçemeyeceğim. Her ne kadar komisyona belirli bir amaç fonksiyonu verilmemiş gibi ise de, şu hususları Komisyon kendine ilke olarak benimsemiş görünmektedir: «optimum» vergi geliri sağlamak; vergileri ekonomik ve sosyal fonksiyonları yerine getirecek şekilde düzenlemek; vergi kanunlarında basitlik ve rasyonellik sağlamak; ve nihayet, vergi mükellefinin haklarını koruyacak şekilde demokratik ilkeler üzerinde vergi mevzuatı oluşturmak. Buna mukabil raporda, muhtelif ekonomik ve sosyal gruplar arasında vergi yükünün nasıl dağıtılacağı; veya devletin milli gelirin daha büyük bir bölümünü vergi geliri olarak elde etme zorunda olduğu; yahutta mevcut sistemin etkinliğini arttırarak vergiden kaçınma veya vergi kaçakçılığının nasıl halledileceği meselelerinden hiçbir bahis yok.

Komisyonun teklifi, gelir vergisinin tarım sektörü ve küçük ticaret sahibini kapsayacak şekilde genişletilmesi dışında, ne bu teklifler doğrultusunda geliştirilecek uygulama sonucunda ortaya çıkabilecek direkt, ne de yeni durumda mümkün hale gelebilecek yeni monipülâsyonlar ile uğranılacak endirekt gelir kaybını gözönüne almadan bir seri yeni vergi indirimi getirmektedir. Kanaatimce, Komisyonun teklifi bir bütün olarak uygulansa, mevcut Türk Gelir ve Kurumlar Vergisi sisteminin herhangi bir şekilde iyileştirilmesi değil, tam tersine, kötüleştirilmesi söz konusu olur.

Sanki Türkiye'nin bol miktarda atıl kaynakları var ve bunların aktif hale getirilmesi iş hayatına yeterli teşvikler sağlanmasına bağlı imiş gibi, teklif edilen vergi indirimlerinin çoğu, bu önlemlerin ekonomik kalkınma ve ekonomik büyümeyi hızlandırma etkileri mantığı üze-

rine oturtulmuştur. Oysa, gerçek odur ki, enflâsyon, yıllık resmi faiz haddi % 10-12, piyasa faiz haddi ise % 25 olacak şekilde çok sıkı para ve kredi politikası uygulaması ile belirli düzeyde tutulabilir. Eğer Komisyonun temel yaklaşımı geçerli olsa ve yatırımlar yeterli teşvik veya mali kaynakların olmaması sebebine bağlı bulunsa idi, vergi indiriminden önce para politikasının gevşetilmesinin doğru olacağı hiç tereddütsüz ileri sürülebilir. Komisyon üyelerinin, mevcut durumda, gevşek kredi politikasının ciddî enflâsyon tehlikesi yaratacağını reddedeceğini sanmıyorum. Ancak Komisyon, yatırım indirimi ve amortismanlarla ilgili tekliflerinin, en azından diğer vergilerde telâfi edici yükseltmeler yapılmadıkça, enflâsyonist etkiler yapacağından habersiz gibi görünmektedir. Söz konusu teklifler sonucunda ortaya çıkacak gelir kaybının miktarı ve bu kayıpların nasıl karşılanacağı hakkında Komisyon hiçbir açıklama getirmemektedir.

Yeni yatırımları uyaracak elemanlar olarak yeni yatırımlara sağlanan malî yardımlar ve azalan bakiyeler metoduna göre amortisman ayırma yöntemleri lehine, hiç kuşkusuz, bazı şeyler ileri sürülebilir. Ancak, raporda, kurumlar için % 60, özel işletmeler için ise % 30 oranında yatırım indirimi şeklinde formüle edilmiş olan önerilerin ilk haliyle bu indirimlerin 250.000 TL.lık miktarı aşan yatırımlara tanınması halinde bile, vergilendirilebilir kârı 500.000.000 TL. kadar azaltabileceğine hiç değinilmiyor. İndirimlerin en son aşamada tasvip edilip kanunlaştığı oranlar yukarıda verilenlerin yarısı kadardır; bu durumda dahi yatırım indiriminin yol açacağı gelir kaybı 150 - 200.000.000 TL. civarında olabilir. Aynı şekilde, azalan bakiyeli amortisman yöntemi ile —böylece oranlar iki katına çıkmış olacak— uğranılacak vergi kaybı ise, 100.000.000 TL.na ulaşabilir.

Yatırım indirimlerinin 250.000 TL.nın üzerindeki yatırımlara tanınmasının hiçbir gerekçesi olmamakla beraber, bu önlem, hem antisosyal hem de ekonomik olarak anlamsız bir ayırım ortaya çıkartmış olacaktır. Türkiye'nin mevcut durumuna göre büyük işletmelerin veya büyük yatırımların mutlaka daha etkin olabileceğini ileri sürmek için hiçbir sebep yoktur. İktisadi kalkınmanın teşvik edilmesi amaçlandığında, daha hızlı büyüyebileceği halde finansman zorlukları ile karşılaşan ufak işletmelerin teşviki daha etkin görülmektedir; ve bu tür işletmelerin büyümelerinde malî sıkıntılar önemli engel oluştur-

duğundan, Komisyon tarafından teklif edilen yatırım indirimi aslında bu işletmelere yapılmalıdır.(7)

Aynı tür eleştiriler, Komisyonun gelir vergisi oranlarının düşürülmesi yönündeki önerileri için de yapılabilir. 5.000 - 20.000 TL. arasındaki ücret gelirleri üzerindeki vergi yükü uluslararası standartlarla yüksek olduğundan, bu hadler arasına düşen gelirlerin vergi yükünü azaltmak için haklı gerekçeler ileri sürülebilir. Ancak özellikle bu gelir düzeyinde Komisyonun yaptığı öneriler çok ufaktır — 5.000 TL.lık gelirin vergi oranı % 8,5'dan 7,8'e, 10.000 TL.lık gelirin vergi oranı % 14,2'den 13,2'ye, 20.000 TL.lık gelirin vergi oranı ise % 21,3'den 18,7'ye düşürülmesi önerilmektedir. Buna mukabil yüksek gelir dilimlerinde (bu gelir dilimlerindeki mevcut oranlar, uluslararası standartlar açısından düşüktür) önerilen vergi indirimi ise çok yüksektir; 75.000 TL.lık gelirin vergi oranı % 36,5'dan 29,5'e, 300.000 TL.lık gelirin vergi oranı % 52,9'dan 44,7'ye, 500.000 TL.lık gelirin vergi oranı ise % 59,8'den 49,3'e düşürülmektedir. Diğer taraftan, Komisyonun önerilerinin kodifiye edildiği tasarıda, gelir vergisinde mükelleflere tanınan indirim yarı yarıya azalmıştır (önceki yasada öngörülenlere göre). Bu oranlar dahi çok düşüktür (benim bildiğim ülkelerde uygulanan oranların çok altındadır). Önceki yasa ile mukayeseli olarak, asgarî indirim, bekâr mükellef için 1800 TL.dan 810 TL.ya, eş için 1080 TL.dan 540 TL.ya, çocuk için ise 720 TL.dan 144 TL.ya indirilmiştir. Bu miktarların ne kadar düşük olduğu hakkında bir fikir verebilmek için İngiltere'ye baktığımızda, bekâr mükellefin yılda 3.000 TL. eşin 3000 TL. her bir çocuğun ise 2500 TL. asgarî indirimden yararlandığını görürüz. Komisyonun önerdiği oran indirimlerinin sebep olacağı gelir kaybı, resmî açıklamalara göre 280 milyon TL. olarak hesaplanmaktadır.

---

(7) Komisyon, teklif ettikleri tür yatırım indiriminin son zamanlarda Amerika Birleşik Devletlerinde uygulandığını belirtmektedir. Ancak iki ülke arasında Komisyonun gözden kaçırdığı önemli bir farklılık vardır. Amerika Birleşik Devletlerinde tasarruf yetersizliği söz konusu olmayıp, yatırım oranları kârlı yatırım imkânlarının azlığı sebebi ile sınırlanmaktadır. Türkiyede ise, kârlı yatırım imkânları azlığı söz konusu olmayıp (aksi taktirde piyasa faiz haddi bu kadar yüksek olmazdı), enflasyon yaratmadan yatırımların artışını tahdit edecek biçimde bir tasarruf yetersizliği vardır. Tek başına yatırım artışı sağlayabilecek olan tasarruf artışı yaratmak için tüketimin kısılması gerekmektedir, bu ise vergilerin hafifletilmesini değil, arttırılmasını gerektirmektedir.

Komisyonun önerileri arasında yer almış olmakla birlikte, henüz kabul edilip kanunlaşmamış olan iki noktaya daha değinmek istiyorum. Bunlardan birincisi, vergileme açısından gayrimenkullerin elde tutulma süresi ile ilgilidir. Bu süre, son duruma göre 4 yıla çıkartılmış ve 10.000 TL.lık istisna hükmü getirilmiştir. Komisyon, 10.000 TL.lık istisnaya itiraz etmemekte, ancak sürenin tekrar 2 yıla indirilmesini önermektedir. Hem adalet hem de vergi sisteminin etkinliği açısından, yapılması gerekli olan, hem süreyi uzatmak, hem de istisna hududunu daraltmak ve zamanla tamamiyle kaldırmaktır.

Komisyon önerileri ile ilgili ikinci nokta ise, aile toplaması ile ilgili olanıdır. Alman sisteminden alınmış olan mevcut uygulamaya göre, aile reisinin, eşin ve çocukların gelirleri toplanarak beyan edilir. Bu ilke bana yegâne âdil olan gibi görünüyor, zira bir aile içinde gelirler gerçekten bir araya getirilir ve aile fertleri arasında ihtiyaçlara göre dağıtılır. Ticari gelir veya gayrimenkul sermaye iradı elde eden mükellefler durumunda aile toplaması esası çok önemli olmaktadır, çünkü bu ilkenin uygulanmaması halinde, söz konusu mükellefler gelirlerini kendileri ve çocukları arasında bölerek vergi yüklerini hafifletme olanakları bulacakları için aynı geliri ücret olarak elde edenler aleyhine ayırım yapılmış olur. Bu ilke ile ilgili olarak komisyon, toplama ilkesinin tamamiyle kaldırılmasını, aile bireylerinin ayrı ayrı vergilendirilmesini önermektedir. Bu «reform» görüşü ise, yeni Anayasa'da yer almış olan insan hakları ilkelerine dayanılarak savunulmaktadır.([8]) Anayasada yer almış olan insan hakları kavramının, zengin kişilerin vergiden kaçınma haklarını da içerdiği durumda —ki fazla kabul edilebilir bir yorum değildir— ancak böyle bir savunma desteği haklı görülebilir.

(8) Önerilerine destek olarak, bazı batı ülkelerinde (A.B.D. ve Almanya gibi) yapılan son değişiklikler hatırlatılmaktadır. Ancak, batı ülkelerinde gerçekleştirilen her vergi değişikliğinin sistem içinde gerçek anlamda iyileştirme anlamına geldiğini düşünmek bir hatadır. Vergi kanunlarının «gevşetilmesi» yönündeki devamlı baskılar her ülkede olduğu gibi Batı ülkelerinde de söz konusudur.

OSMANLI İKRAMİYELİ DEVLET BORÇLARI, RUMELİ DEMİRYOLLARI VE DUYUNU UMUMİYE
(Mizancı Murat'ın Duyunu Umumiye Komiserliği Hatıraları)

Haydar KAZGAN(*)

Giriş

Gazeteci, yüksek bürokrat ve aydın kişi olarak Abdülhamit II devrinin en önemli simalarından biri olan Mehmet Murat veya çıkardığı gazetenin adı ile «Mizancı Murat» Meskenet cehalet teşkil eder mi? adlı yapıtından(1) alınmış ekte sunacağımız metinde görüleceği gibi, Düyunu Umumiye'de hükümet komiseri iken başından geçen önemli bir olayı açıklamaya çalışmıştır. Mizancı Murat'ın bu açıklamalarına onun şahsiyeti hakkında o günlerden başlıyarak bugüne kadar ileri sürülen iyi veya kötü fikirler, methiyeler ve iftiralar arasında inanmak zor da olsa, konunun ilginç yanları bizi bu meseleyi kurcalamaya sevketti.

Mizancı Murat adı geçen yapıtının 173-211. sayfalarında «Lo Türk» ve «Memurini Osmani» başlıkları altında Avrupa finans tarihine «Lots Turcs» adı ile geçen ikramiyeli Osmanlı Borçları üzerinde Duyunu Umumiye yöneticileri ve ortaklarının çevirmek istedikleri büyük bir oyuna nasıl mani olduğunu hikâye etmektedir. Bu konu başka yapıtlarla da ele alındığından(2) Rumeli Demiryollarının finansmanı

(*) İ.T.Ü Öğretim Üyesi.

(1) Mehmet Murat «Meskenet cehalet teşkil eder mi?» İstanbul 1329. Osmanlı devlet borçları hakkında Türk kaynaklarına inerek şimdiye kadar devamlı olarak yabancı kaynaklara başvurularak yapılan değerlendirmeleri bir daha gözden geçirmeye bir örnek vermek amacındayız. Bu yazı böyle bir amaca yöneliktir.
Ekte sunduğumuz ve yukarda adı geçen yapıt sahibi Murat Bey 1891-1895 tarihleri arasında Duyunu Umumiye'de Osmanlı hükümetini temsilen komiserlik yapmıştır. İlk komser Sait Bey oldu, daha sonra 1882-1891 arasında sonradan Maliye Nazırı olan Nazif Bey, Murat Bey'den sonra da Şefik Bey komiserlik görevlerini ifa etmişlerdir.

(2) Charles Morawitz «Les Finances de la Turquie» Paris 1902 A. Du Velay «Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie» Paris 1903. Bu iki yapıt ele aldığımız «Lots Turcs» konusunda Murat Bey'in iddiaları arasında

için girişilmiş olan bu ikramiyeli borç ile bu borçların ikramiye, faiz ve ana paralarının kendisine Muharrem Kararnamesi (1881) ile devredilmiş olan bir kısım devlet gelirleri karşılığında ödemeyi taahhüt eden Duyunu Umumiye'nin Mizancı Murat'ın iddia ettiği gibi, Osmanlı Devletine büyük zarar verecek olan bir işlemini daha bitaraf bir şekilde ele alabilmek mümkündür.

Fakat «Los Turcs» diye anılan bu Osmanlı borç türünün mekanizmasını iyice açıklamadan Murat Efendinin iddialarını anlamak ve yargılamak olanak dışıdır. Adı geçen yapıttaki açıklamalar yapıtın basıldığı 1329 (1913) yılında konuyu bilen büyük bir kitle mevcut olduğu için, yeterli olabilirdi. Çünkü bütün Abdülhamit devri boyunca İstanbul, İzmir, Trabzon gibi kentlerde nüfusun önemli bir kısmı «hava oyunları» denilen borsa oyunlarına şu veya bu şekilde bulaşmış ve hatta nice islam-türk aile ocakları bu illet yüzünden sönüp gitmişti. Fakat konuyu bugünkü kuşaklara aktarabilmek için bu borsa oyunlarında en önemli rolü oynayan **Lots Turcs** hakkında ayrıntılı açıklama yapmak gereklidir.

1 — **Primli Osmanlı Borçları.** (Lots Turcs)

Rumeli Demiryollarının yapımı için banker Müteahhit Baron Hirsh'ı ile 1869 yılında yapılan anlaşmanın finansmanı için her biri 400 Frank nominal değeri olan 792 milyon Frank tutarında 1.980.000 adet tahvil ihraç edilmişti. Bu tahvillerin özelliği aşağıda türünü açıklayacağımız primli olması idi. Diğer bir özelliği de uzun bir müddet Paris, Berlin, Frankfurt, Amsterdam, Brüksel, Viyana, Trieste ve İstanbul borsalarında muamele görmesi ve spekülatif borsa oyunlarına olanak vermesidir.

Tahvillerin faizi % 3 idi ve amortismanı 1870 den başlıyarak 1975'e kadar uzanan bir devre içinde yani yüzbeş sene içinde ödenecekti. Amortisman, yani ana paranın geri ödenmesi her yıl Şubat, Nisan, Haziran, Ağustos, Ekim ve Aralık aylarının başında çekilecek kuralar ile gerçekleştirilecekti. Fakat, bilindiği üzere 6 Ekim 1975 ta-

---

Duyunu Umumiye politikasına paralel düşünceleri ile bitaraflıklarına şüphe düşürdükleri akla gelebilir. Böyle bir yargıyı ihtiyatla karşılamak gerekirse de Murat Bey'in iddialarını da az çok hesaba katmak zorunda olduğumuzu belirtmek isteriz.

rihinde çıkarılan bir kararname ile(3) bütün Osmanlı borçlarını faiz ve ana para ödemeleri durdurulmuştu. Bu karar alacaklıların Osmanlı devleti ile 20 Aralık 1881'de yaptıkları anlaşma ile yürürlüğe giren meşhur Muharrem Kararnamesi gereğince bir kısım devlet gelirlerinin, alacaklıları temsil eden ve adına «Duyunu Umumiye» denilen bir kuruma bırakılması ve bu kurumun borçların konsolidasyonu ile ana para ve faizlerin her tür borca varidatının bir kısmını ayırmak şeklinde ödemesi kararlaştırılmıştı. Bu şekilde **Lots Turcs** adı ile anılan tahvil borçlarının 1875-1881 yılları arasında ne ana para ne faiz ne de primi ödenmişti. Aslında bu tahviller iki şekilde amorti edilecekti. Birinci şekil normal amortisman planına göre yapılacak ana para ödemesi idi ve nominal değer üzerinden yürütülecekti. Gerçekte Duyunu Umumiyenin bu tahviller için ayırdığı tahsisat uzun müddet aynı kalacağı düşünüldüğünden, kurayı kazanan tahvillerin sayısı, nisbî olarak, yıllar geçip de faiz yükü azaldığı zaman artmış olacaktı. İkinci şekil ikramiyeli amortisman idi. Her yıl yukarda belirttiğimiz aylarda çekilen kuralarla birinci grupta en yüksek ikramiye bir tahvile 600.000 Frank ikinci grupta ise 300.000 Frank olmak üzere yılda 100 tahvile ikramiye isabet ediyordu. Bu ikramiyelerin en düşük tutarı 28.000 Frank idi. İkramiye tablosu düşük ikramiye kazanacak tahvillerin çoğunluğu teşkil etmesi gibi belirli piyango usullerine uygun idi. Kurada ikramiyeli veya ikramiyesiz amortisman hakkını kazananlar kura yılına göre bir de sermaye kazancı sağlıyorlardı. Şöyle ki tahviller 400 Frank nominal değeri taşıdıkları halde, 58 Frank'a ihraç edildikleri için, ilk yıllarda amortisman hakkını alanlar aradaki fark kadar bir sermaye kazancı sağlıyorlardı.

Muharrem Kararnamesi ile Duyunu Umumiye, ele geçirdiği devlet gelirleri ile bütün Osmanlı borçları için kotalar ayırmış ve her kotanın beşde dördü faizlerin, beşde biri de ana paraların geri ödenmesine tahsisi kararlaştırılmıştır. Fakat bu kaide bu ikramiyeli tahviller için geçerli kılınmamış ve diğer borçların amortismanı belirli bir ra-

(3) Aslında 6 Ekim 1875 tarihli kararnamenin birinci maddesine göre bütün iç ve dış borçların faiz ve amortisman payları yarıya indirilmişse de 8/20 Aralık 1881 (1299) tarihli Muharrem Kararnamesine kadar geçen zaman içinde bu madde ile 2. maddedeki borçların yarısının faiz ve amortismanlarının yarısının bir yarısı nakden, diğer yarısının da % 5 faizli yeni tahviller ile, her yıl nakden ödenmesi kararı pazarlıklar ve anlaşmazlıkların sürüp gitmesi yüzünden uygulanamamıştır.

kama ulaşıncaya kadar adı geçen tahvillere faiz ödenmemesi kararı alınmıştır. Böylece primli tahvillerin geliri tahvilin tamamen ödenmiş olması halinde piyasa değeri ile nominal değeri arasındaki farkla tahdit edilmiştir. Aslında bu tahvil sahiplerinin büyük zararına ve dolayısile de Hazinenin menfaatine olan bu karar, Duyunu Umumiyece uygulanacak borçların tasfiyesi ve idaresi yönetmeliğinin ilgili maddesinin yanlış tefsiri ile daha da ağırlaştığı iddiasının ortaya atılmasına sebeb olmuştur. Şöyle ki, adı geçen tahviller için Duyunu Umumiye hasılatının % 13,46'sı tahsis edilmişken bunun ancak beşde dördü kullanılmış, diğer beşde biri ise diğer borçların finansmanına tahsis edilmiştir.

Duyunu Umumiye bu ikramiyeli tahviller için 14 aylık bir devreyi kapsayan ilk uygulamasında bu borca 182.379 Osmanlı lirası ayırmış bunun % 25'ini yani 45.594 lirasını son beş yılda kuralarda kazanan tahvillere % 20 bir tazminat verilmesine ayırmış geri kalanını da aynı yılda kurada çıkan tahvillere % 58 üzerinden yani 400 franklık bir tahvile 232 frank ödemek planını uygulamaya tahsis etmiştir. Ayrıca ilerdeki dört yılda ödemeleri hep % 58 üzerinden yapabilmek için de bir ihtiyat ayırmıştır. Altıncı hesap yılında aynı oran muhafaza edilmiş, fakat 2.783 liralık(4) bir açık ortaya çıkmıştı. Fakat bu önemsiz rakam daha evvelki seneler ihtiyatı ile hemen kapatılabilmişti. Nitekim bu 1888-89 hesap yılında ödemelerin askıya alındığı beş yıllık devrede kurada çıkan tahviller tamamen ödenmiş duruma düştüğünden bu maksatla ayrılmış olan fonlar tamamen serbest duruma düşmüştü. Bunun üzerine Duyunu Umumiye idaresi Osmanlı hükümetinden % 58 oranındaki ana para ödemelerine devamı ve geriye kalan para ile de piyasadan aynı tahvilleri satınalma suretile toplamak için irade buyurulmasını talep etmişti. Gerçekte piyasadan toplanan ve bu şekli ile hükümete hiçbir maliyet yüklemeyen tahviller için talep edilen işlemin yapılmasına hükümet derhal izin verdi. Duyunu Umumiye konseyi 1888-89 yaptığı bir açıklama ile % 58 üzerinden ana para iadesinin 1912 yılına kadar süreceği ve itfa edilen tahvillere ait yüzdebir oranındaki itfa yıllıkları birikiminin bu yıla kadar meydana getireceği fonların tamamen tahvillerin ana paralarının ödenmesine tahsis edileceği şeklinde idi. Bu arada % 58 ile itfa edilen tahvillere ait olup da ödenmediği için biriken yüzdebirler aynı tahvil sahipleri

(4) C. Morawitz, adı geçen yapıt, s. 249-250

hesabına primli ve amortismanlı tahvil alınacak fakat bunlar tedavüle çıkarılmayacaktı.

Derken 18 ile 30 Nisan 1890 tarihleri arasında Osmanlı Bankası, Duyunu Umumiye Konseyi ve Osmanlı hükümeti öncelikli obligasyonların konversiyonu konusunda bir mukavele aktettiler. Bu mukaveleye göre imtiyazlı obligasyonların konversiyonundan (faiz hadlerinin düşürülmesi) sağlanacak yıllık tasarruf (ki bu yılda 145.000 lira tutuyordu) A, B, C ve D serilerine ait tahvillerin her yıl belirli bir miktarının satın alınmasına tahsis edilecekti. Buna karşılık bu konversiyonla ortaya çıkan fazla gelirden konumuz olan tahvillere hiçbir pay düşmüyordu.

Yukarda açıkladığımız üzere Duyunu Umumiye'nin adı geçen tahvil hasılat fazlasının bir kısmı ile aynı tahvil sahipleri hesabına olmak üzere ilerde faiz hadlerinin arttırılması gereğine bağlı olarak piyasadan aynı tahvilleri satın alıp bir portföy kurma kararı da vardı. İşte fırtınayı bu iki karar koparmıştı. Konversiyonun sağladığı tasarruftan adı geçen tahvillerin faydalandırılmaması ve Duyunu Umumiye'nin bu tahvillerin itfa ve faizleri için tahsis ettiği paranın her yıl bir bakiye arzetmesi ve bu bakiyenin tahvil sahipleri lehine değil hükümetin lehine kullanılmak istenmesi tahvil sendikalarını birleşip harekete getirmeye sevketmişti. İşte ekte sunduğumuz Murat beyin komiserlik anıları bu paylaşmayı konu etmektedir.

Tahvil sendikaları Duyunu Umumiye'nin Caillard ve Murat bey tarafından adları sık sık duyurulan yüksek kademe erkânı itfa fonunun % 58'e göre değil % 75'e göre ayrılmasını ve bunun için de itfaların artması ile arta kalan, yani Duyunu Umumiyece bu konuda yapılmış olan tahsisden artan paraların bu yeni yüzdenin finansmanında kullanılmasını istiyorlardı. Tabii ki sendikalarla bu konuda büyük bir menfaat birliği içinde idiler. İtfa yüzdelerinin % 75'e çıkması tahvillerin piyasa değerini yükselteceği için bu kararı verecek olan Duyunu Umumiye Konseyi yetkililerinin bu haberi önceden duyurmadan kendi namlarına olmasa bile başkalarına piyasadan adı geçen tahvilleri satın almakla büyük menfaatler sağlayacakları belli idi. Hatta Murat Bey'in iddia ettiği gibi bu satın alma işi için bir gizli sendika bile kurulmuş olabilir. Zira o yıllarda Osmanlı Tahvilatı üzerinde borsalar çok iş yapıyorlardı ve başta da Lots Turcs gelmekte idi.

2 — İkramiyeli Osmanlı tahvilleri (Lots Turcs) ve Murat Bey'in girişimi

Duyunu Umumiye komiserliği zamanında Murat Bey'in anılarında konu ettiği olay işte bu **Lots Turcs**'ün Duyunu Umumiyede biriken tahsisatının kullanılması ile ilgilidir. Bu konuyu ele almış olan Charles Morawitz Duyunu Umumiyenin bu fazlayı kullanmada yetkili olduğu fakat bazı dedikodulara muhatap olmamak için hükümete muvafakat maksadile başvurulduğunu yazmaktadır. Duyunu Umumiyenin 13 Mart 1893 tarihli toplantısında Avusturya Macaristan sendikasının bu tahviller için her yıl ayrılacak paranın saptanması ve itfaların nominal değerin % 75'i üzerinden yapılması planı teklifini görüşerek böyle bir planın aşağıdaki dört faydayı arzedeceği kanisına varmıştır.

1 — Yüksek bir itfa oranı saptamak yerinde olduğu kadar bunun uzunca bir müddet istikrarlı bir rakam halinde muhafaza edilmesi de borçların yönetimi bakımından olumlu sayılabilir.

2 — Bu yüksek ve istikrarlı ödemenin gerçekleşebilmesi için ihtiyatlar teşkili ve Muharrem Kararnamesine göre bu borca tahsis edilen yıllık Duyunu Umumiye gelirlerinin tamamının kullanılmasına müsaade verilmesi.

3 — Munzam itfa kuraları uygulamak suretile bu tahvillerin daha fazla sayıda itfa edilmeleri borçları hafifleteceği için, hem Osmanlı hükümetinin yararına hem de itfanın çabuklaştırılmış olması sebebile bu tahvillerin sahiplerine de fayda sağlayacaktır.

4 — Adı geçen borcun yüzde yüz oranında tamamen itfa edilmesi bir an evvel gerçekleşince Duyunu Umumiyenin bu borcun itfası için ayırdığı gelir payları bu defa diğer borçların itfasına aktarılacağı için Osmanlı borçlarının tümünde faiz yükü azalmış olacaktır.

Bu şekilde faydaları sıralanan plan Komiser Murat Bey'e takdim edilerek durumu hükümete arzetmesi istenmiştir. Fakat Murat Bey'in hikâye ettiği gibi Osmanlı hükümeti bakımından itfanın % 58 yerine % 75'den yapılması dolayısile ortaya çıkacak fazla ödemenin aynı hükümet namına piyasadan aynı tahvilleri satın almaya tahsis edilmesi daha avantajlı gibi görünmektedir. Gerçekte itfaların yüzde oranının yükseltilmesi o günlerde nominal değeri 400 Frank olan bu tahvillerin 110 Frank civarında dolaşan piyasa değerini yükseltecekti. Bu sebeple Murat Bey'in böyle bir değer yükselmesini hazırlayan

Duyunu Umumiye yöneticilerinin Avrupa bankerleri ile anlaşarak yükselme haberini kimseye duyurmadan piyasadan adı geçen tahvilleri toplattırmaları sayesinde şahsi çıkar sağlamaları ihtimali vardı. Zaten Duyunu Umumiye yöneticilerinin Murat Bey'in de iddia ettiği gibi bazıları hariç borsa işleri ile ilgileri daima olmuştur. Hele şu meşhur Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgar Vincent'ın(5) da bu işe karışmasından da anlaşılıyor ki, bu plan bir bakıma şahsi çıkarlara hizmet etmek üzere hazırlanmıştı.

Osmanlı ikramiyeli tahvillerinin (Lots Turcs) itfa oranlarının arttırılmasının mı yoksa oluşan fazla tahsis fonu ile piyasadan bu tahvillerin satın alınmasının mı tahvil sahipleri bakımından avantajlı olduğu konusunda kesin bir şey o zaman da söylenememiştir. Zira birçok kimse bu tahvilleri piyangolu olduğu için satın almış ve bu sebeble aşağı yukarı her Osmanlı ailesinde bir iki tahvil bulunduğu gibi, bütün Avrupa'da da bu tahviller bir nevi piyango gibi binlerce alıcı bulmuştur. O devirde Osmanlı devletinin başındaki belalardan biri de yabancı piyangolar ve piyangolu tahviller idi. Yabancılar imparatorluk hudutları içinde bu piyangoları serbestçe halka satabiliyor, fakat halk keşidelerin iyi bir takipçisi durumuna getirilemediği için, aracı borsacıların insafına bırakılmış oluyordu. Yangınlar, savaşlar, isyanlar, malların müsaderesi, göçler gibi devamlı seyreder hale gelen olaylar da bu piyango biletlerinin veya piyangolu tahvillerin zayi olmasına sebep oluyordu. Nitekim 1900 yıllarında Lots Turcs konusunda yapılan bir araştırmaya göre(6) o zamana kadar çekilmiş yani kurayı kazanmış 90.000.000 ikramiyeli itfadan 4.118 yani % 4'ü paralarını almak için o yıla kadar müracaat etmemişlerdi. Bu ikramiyelerin karşılığı aralarında biri 600.000, ikisi 300.000'er ve üçü de 60.000'er frank olmak üzere 3.581.0 frank tutmakta idi. Bu 600.000 ve 300.000'er franklık ikramiyeler belki İstanbul'da sık sık çıkan yangınlarda yanıp kül olan tahvillere aitti. Diğer taraftan, bu tahvillerin zamanla büyük bir kısmının hava oyunları aracı olarak, yani borsa oyunları ve spekülatif faaliyetlerde kullanılmak üzere, banka ve bankerlere karşılık olarak veya borsada hava oyunu için deposito edilmesinin, ikramiye sahip-

(5) Sir Edgar Vincent o devirde Osmanlı Bankası'nın İstanbul Genel Müdürü idi. Bu zat müdürlüğü esnasında Transwal altın madenlerini işletmek amacı ile bir anonim şirket kurarak Osmanlı İmparatorluğunda da hisse senetlerini piyasaya sürmüş ve kısa bir müddet sonra şirket iflas etmiştir.

(6) C. Morawitz, adı geçen yapıt, s. 256-257

lerinin ortaya çıkmamasına sebeb olarak gösterilmektedir. Bu kimseler için önemli olan hava oyunu veya borsa spekülasyonu olduğundan, kendilerine ait olan tahvillere ikramiye çıkıp çıkmadığını pek araştırmadıkları; banka memurları ve bankerler ise, bunlara ait bordroları tanzim ederken teker teker ikramiye çıkışlarını kontrol etmedikleri için bu gibi sonuçların kaçınılmaz olduğunu iddia edenler de vardır.

ESERİ EBUL FARUK MÜCAHEDEYİ MİLLİDEN MİZANI KADİM TEŞKİL ETTİ Mİ?

Duyunu Umumiye Komiserliği Devreleri/**Mizancı Murat**

Matbuayı Hamdi, İstanbul 1329 (1913), Sayfa 174-208

LO Türk (Lots Turcs)

Rumeli Demiryolları hisse senedatı Avrupa piyasalarında Lo Türk (Lcts Turcs) namı ile pek maruftur. Çünkü ikraz ve istikrazlar içinde şerait ve kayıdatı bu kadar fahiş bir muamele pek nadir görülmüştür.

Devlet borçlarının tasfiyesine bir çare bulmak üzere gelen alacaklılar murahhas heyeti, Duyunu Umumiyeyi cedideye şimdilik yüzde bir faiz vermeğe karar vermişlerdi. Demiryolu hissedarlarına da yüzde bir faiz nisbetinde bir meblağ tahsis etmiş, fakat bu tahsisat adı geçen hisselere faiz suretinde tevzi edilmemiş, kur'aların ikramiyelerinin ve ana paraların ödenmesi ile iktifa etmek suretinde idi. Bu hisselerin istisnası yalnız bununla kalmamış, sair istikrazların tatili tediyatını temin esnasında muattal kalıp, birikmiş olan faizlerini kararlaştırılan bir nisbet dahilinde ana paranın aslına ilave etmişlerdi. Demiryollarının, tatili tediyat esnasındaki faizlerini hesaba katmamış, yalnız kuradan çıkan hisselerin yüzde şu kadarı nisbetinde verilmek üzere bir miktar meblağ ayırmış idi. Yani gelen murahhaslar insaf etmişler, Demiryolu hisselerinin esasen % 3 olan faizlerini açıktan iç etmişler, kur'a bedelatının kısmen tediyesini kâfi görmüşler idi.

Tatili tediyat esnasında kur'adan çıkan hisselere mahsus tediyat için belirli bir meblağ ayırmışlardı. Murahhaslar heyeti, müruru zamanla adı geçen tediyatın arkası alınıp, bu belirli meblağ karşılıksız kalınca, o meblağın nereye ilave olunmak lâzım geleceğini düşünememişler, yahut nizamnameye ithalini unutmuşlar, işte çıbanın başını bu nokta teşkil etmişti.

Gerçekte yedi sekiz sene zarfında tatili tediyat esnasında kur'adan çıkıp öylece kalmış olan kur'a ve ana para bedelatı tamamen tediye olunmuş, arkası alınmış, bu tediyat için tahsis olunmuş olan senevi yirmibin lira kadar meblağ karşılıksız kalmıştır.

Duyunu Umumiye meclisi vaktile bu meblağın sureti tahsisini ele alarak müzakere etmiş, erbabının reylerini almış, bir hal yolu bulmuş,

hükümete arz etmiş, hükümet dahi bir hayli tereddütten sonra, bu hal yolunu kabul etmiş, tasdiki âliye arz ile iradesini tahsil etmiş, Duyunu Umumiye idaresine tebliğ etmiştir.

Bu suretle bu karar alacaklılar sendikalarının, Duyunu Umumiye meclisinin, Babıalinin kabul ve tasdiklerinden geçmiş, iradeyi seniye ile tahkim olunmuş, Duyunu Umumiye Nizamnameyi Esasiyesine özel bir ek olarak derc olunmuştur.

Esasen bu tedbir pek yerinde, pek olumlu idi. Olmasa bile Hükümeti Seniye tarafından icad olunmamış, dain (alacaklı) vekillerinin özel istek ve taleplerine muvafakat şeklinde kabul edilmiş idi. Her halde hükümetçe mucibi mesuliyet ve mahcubiyet olamazdı.

Halbuki tedbiri mezkürdan dolayı Hükümeti Seniye pek büyük kâr edecekti. Çünkü senede 20.000 liraya baliğ olan adı geçen para ile piyasadan bir hayli hisseler kaldırılacak, bu suretle esasen hükümetin borcu azalacak idi. Bundan başka piyasadan kaldırılıp iptal edilecek adı geçen hisselerin numaraları kuraya dahil bulunacak, onlara isabet edecek kuralardan dahi ayrıca istifade olunacak idi. Yani hisse senetlerinin satın alınmasına mahsus olan sermaye kar topu gibi yuvarlanıp büyüyecekti.

Ben Duyunu Umumiyeye geldiğim vakitte bu sayede hasıl olan hisse mubayaatı 50.000 hisseyi geçmişti. Her çekilişte on hisseden ziyadeye ikramiye ve ana para olarak kurra isabet ediyordu.

Bu defa kurulan dolabın başlıca marifeti, Hükümeti Seniyenin menfaatine pek muvafık olarak tesis edilen şu «tedbiri nizamî»yi bozmak esasına müstenit idi.

Fikirlerince, vaktile karşılıksız kalan meblağ, hisse satın alınmasına tahsis olunmamalı idi. Kur'adan çıkanların yüzdesi arttırılmalı, yüz yerine elli sekiz olarak vaki olan tediyata ilave olunmalı idi. Eğer o cihete gidilmiş olsaydı adı geçen tediyat yüzde elli sekiz yerine yüzde seksen olarak tasfiye olunabilecek idi. Fakat bu tediyat muvakkat olabilirdi ve ilerde tenzil edecek idi. Bu ise hükümsüz ve süreksiz bir tedbir idi. Bundan başka, bu ana kadar ellisekizden almış olanların şikâyetini muhakkak davet edecek, yeni müşkilata kapı açılmış olacaktı. Lakin kârcılarımız oraları düşünmeye hacet görmüyorlardı.

Bu dolabı Hükümeti Seniye'nin kendi kâr ve menfaatini gözden uzaklaştıran sersemliğine istinaden çevirebileceklerini kuvvetle ümit

ediyorlardı. Bu ümitlerini de esasen kendisine, bu kadar yararlı olan tedbiri sabıkın kabulüne hükümet tarafından birçok tereddütler ortaya çıkmasına bina ediyorlardı. Gerçekten adı geçen tedbiri kabul için hükümet pek çok tereddüt etmiş, senelerce işi sürüklemişti.

Bu ümit ve emniyet kendilerine, işe şimdiden olmuş pişmiş nazarı ile baktırmış, kendilerini gayet fazla kârların arkasına düşürmüştü.

Başta Osmanlı Bankası ve Duyunu Umumiye erkânı bulunduğu halde, Viyana bankerlerinden Mösyö Moraviç, Paris bankerlerinden Birje, Bardak v.s... birleşmişler, mahsus bir sendika teşkil etmişler, alabildiklerine demiryolu hisselerini satın almaya koyulmuşlardı. Satınalma merkezi Viyana, İstanbul, Paris, Berlin piyasaları idi. Satın almaya başladıkları vakit demiryolu hisseleri yetmiş frank ile seksen frank arasında idi. Planlanan tedbir gerçekleşince herbir hissenin en az yüzseksen franka kadar çıkacağı kuvvetle muhtemel idi. Bunun için sendika tereddütsüz yüzelli franktan aşağı olarak nerede ve ne vakit hisse bulursa, şüpheyi davet etmemek için icap eden ihtiyatı gözetmek suretile alacaktı.

Ben Duyunu Umumiyeye geldiğim vakit demiryolu hisseleri yüz franka henüz çıkmamıştı. Demek oluyor ki, sendika yetmiş frank ile yüz frank arasında bir bedel ile birkaçyüzbin hisseyi kapatmış idi. Mesela herbiri üzerinden seksener franga alınmış ikiyüzbin hisse tasavvur ediniz. Tasarlanan tedbir kabul olunur ve mevkii icraya konur, farzediniz bu halde satın alınan hisselerin herbiri en az yüzseksener franga çıkmış bulunacak, bu sayede sendika hisse başına yüzer Fransız lirasından, 20 milyon liralık bir kâra vaziyet etmiş olacak.

İşin içyüzü bu idi. Lakin çelebiler hiçbir vakitte iç yüzlerini açığa vurmazlar, görünürde pek haklı ve makbul bir dava ile ortaya çıkmak isterler. Bu kabilden olarak «Agop Paşa'nın Maliye Nezaretinde vaki olan tahvilatı mümtazenin tasfiyesi muamelesinden hasıl olan fazla meblağdan Demiryolları hisselerine bir şey ayırmadığı için hamiller şikâyet ediyorlar. Bunlara birşey yapılmak lâzımdır. Onları susturacak birşey şimdilik bizim hatırımıza gelmiyor. Fakat bu babda en fazla alakadar bulunan Viyana dainleri sendikası sair sendikalarla muhabereye giriştik, bir teklif dermeyan edeceğini haber aldık. Tedbiri bilmemekle beraber hüsnü kabulle Hükümeti Seniye kendi itibarına hizmet etmiş olacağını şimdiden iddia edebiliriz» gibi sözde ha-

yırlı görünen nasihati serd için vaki olan fırsatı elden kaçırmamaya başladılar.

Gerçekte Almanya gazetelerinde bir iki şikâyet görülmüştü. Almanya dainleri vekilinden Şakler'in, şunun bunun attığı kemikler sayesinde kavgalarını çıkarır, piyasa finolarından olduğunu haber almıştım. Almanya dainlerinin ruhu bulunan Mösyö Plahiruhdr banka ve Duyunu Umumiye takımı tarafından kâr dolabına ithal edilmemiş ve bunun için o da bizim çelebilerin aleyhine düşmüş imiş!

Bu sıralarda Kraliçe Almanya dainlerinin vekili ve Mösyö Plahrudr'un adamı idi. Onun neşriyatında benim de müdahilim vardı. Aleyhimdeki şiddete karşı sukut edemiyerek vaktile pot kırmaklığım bundan neşet etmişti. Lakin o vakit dolap henüz kurulmamış, Duyunu Umumiye idaresi Mösyö Obare'nin sayesinde namuskârane hareketten henüz inhiraf etmemişti. Fakat Mösyö Meri'yi de henüz iyice tanımamış olduğum için, yegane malumat kaynağım Almanya dainleri vekilinden ibaretti.

Nihayet Viyana sendikasının bilcümle dainler sendikalarının kabul ve yargılarına iktiran eden teklifi Duyunu Umumiyeye geldi, resmen meclisin müzakeresine vazolundu.

Böyle bir teklifin vücudundan haberdar olmadığımı imaen belli ettim. Zaten meclis azasına bu babda birşey söylememiştim. Kıraatı bitti. Şakler'i bertaraf etmek için pek münasip ve haklı bir teklif bulunduğu öğrenildi.

Müzakereye koyulmadan evvel komiserin beyanı mütalaa etmeğe hakkı rüçhanı vardır. Bundan bilistifade:

Ben — Meclis hakkında ortaya çıkan şikâyetlere mani olmak, dolayısile Hükümeti Seniyeye ait olmak lazım gelir. Bunun için onlara nihayet verecek olan bir teklifin iyi niyet ile tetkikine olanak verileceği aşikârdır. Daha ziyade vukuf ile Hükümeti Seniyeye işbu teklifi arz ve faydalarını izah edebilmek üzere bu defa tadili talep edilen tedbiri sabıkın ne gibi ahval içinde ve kimin talebi ve tavsiyesi ile vaki olacağını bilmek isterim. Müsaadenizle mazbatanın o kararının yazılı olduğu fıkrası bir kerre okunsun. — dedim.

Okundu. Dainlerin menfaatlerine en uygun bir tedbir muhak olduğu iddiası ile vaktile meclis tarafından dainlerin sendikalarına teklif edildiği, sendikalar tarafından kabul ve terviç olunduktan sonra meclis talebile Hükümeti Seniyeye arz olunduğu, Şurayı Devlet ve

Meclisi Vükeladan geçerek bilat sethizan iradeyi seniye ile tahkim edildiği gibi, komiserliğin resmi tezkeresi ile meclise tebliğ olunduğu, meclis tarafından bu münasebetle Hükümeti Seniyeye arzı teşekkürat kılındığı münderiç idi.

Ben — Şundan anlaşılıyor ki adı geçen tedbir Hükümeti Seniyenin arzu ve talebi ile vaki olmuştur. Meclisi valalarına karşı bir cemile makamında kabul olunmuştur. Fazla olarak, karar Duyunu Umumiye nizamnamesi esasiyesini tahtı karara almış olan bilcümle alakadarların kabul ve tasdiklerine müzahir olarak mezkûr nizamnamenin bir bendi mahsusu derecesinde kuvvet kesbetmiş, nizamnameye ilave edilmiştir. Demektir ki, teklif vaki kanuni ve nizami bir hali hazırı tadil edecek bir tekliftir. Hükümeti Seniyenin Meclisi valaları tarafından vaki olan bilcümle mucip teklifler gibi, işbu teklifi dahi tetkik ve münasip gördüğü takdirde kabul ve tasdike gideceği aşikârdır. Lakin kendi mali itibarı düşünceleri hesabile bir kerre kabul ile nizam şekline girmiş olan işlerde meslek muhafazakârının da sabit olduğunu göstermek isteyeceği tabiidir. Bunun için tadili talep edilen hallin bugün bir hal nizamı olduğu, hükümeti Seniyenin talep ve isteği ile ihdas edilmediği, şimdiki teklifin dahi Hükümeti Seniyenin talep ve malumatı haricinde olarak sendikalar tarafından tensip edilmekte olduğu kaydının mazbataya tercihini talep ederim.

Meclis azasının o güne gelinceye kadar bu mesele hakkında külliyen bihaber olduğuma kani oldukları unutulmasın. Bu itikad sayesinde ifademin muhtevi olduğu ehemmiyet fevkalade dikkatlerini celb etmedi.

Kayar — Böyle bir kaydın dercini mutlaka istiyor musunuz?

Ben — Tabii değil mi? Aksi halde calibi şikâyet olan güya nizami değilmiş, yahut Hükümeti Seniyenin tecavüzkârane müdahalesile husule gelmiş gibi bir zehaba meydan vermekle muaheze olunabilirim.

Zaten bu gibi boş ince ihtiyatlarım malûmları idi. Onlardan biri adliyle derc etmeğe karar verdiler.

Halbuki benim tekmil muhalefet planım şu kayda müstenit olacaktı. Mücadelenin ilk katvesindeki bu muvaffakiyetim muzafferiyet ümitlerini arttırdı. Yalnız bizim kapıların patavatsız sersemliklerinden başka korkulacak bir cihet görmüyordum.

Hali hazırın ipkası ile şimdiki teklif gereğince tadilat icrası arasında müstakbel itibarı ile ne gibi bir fark olabileceğini Mösyö Meriye

hesap ettirdim. Teklifi hazırı kabul ve tasdik etmekle Hükümeti Seniye 3,5 milyon liralık bir ziyana uğrayacak, devletin şan ve istiklaline bir nevi tecavüz olmaktan hali kalmayan Duyunu Umumiye idaresinin memleketimizde otuz seneye varan bir fazla müddet ipkasına rıza gösterilmiş olacak. Bunlar sarahaten tebeyyün etti.

Meclis teklifinin laf ettiğim tezkerede onun kabulü katiyyen caiz olmadığını izah ettim. İtirazi kaydımı bildiren mazbata fıkrasını da laf ettirdim. Bununla iktifa etmedim. Gayet mufassal bir layiha suretinde tekmil meseleyi izah eyledim. Layihayı amirin bulunan Maliye Nazırı Nazif Paşaya bizzat takdim ettim.

Layihayı ben huzurunda iken dikkatle okudu. Layiha münderecatını olumlu buldu ve beni tebrik etti. Bu olumluluğun ve tebriğin yarın aksi karar ihdasına mani olamayacağını biliyordum. Haddinden fazla ehemmiyet vermedim. Yani elime teslim edilmiş fazla bir silahı mücahede makamında kabul ettim. Bu mücahedenin şiddetli olacağını tahmin ediyordum. Çünkü öbür tarafta büyük şahsi menfaatler vardı. İsrar ve birçok fedakârlıklar bile ihtiyar edecekleri açık idi. Bizim tarafta ise hakkı sarih vardı. Lakin kapumuzun bilhassa ecnebi oyununda hakkı sarihden istifadeye iktidar gösteremediklerine nazaran, tarafların kuvvet oranları henüz meşkük demekti.

Hele frenklerin kurdukları kâr dolabı hakkında kimseye şakşaka edemedim. Çünkü böyle bir hareket alakadarlara ifşa edilmek uygunsuzluğundan başka, hisseyi menfaat talebi ile, bazı bizim külahçıların müttefik sıfatı ile düşman ordusuna geçmelerine kapı açmak mahzurunu da getirecekti. Bunun için meydandaki hakkı sarihi, menfaati azimeye, muhalefet ve sebat etsek bile, usulü cariyeye riayet gibi umuru maliyede itibarın artmasına yardım edecek bir muhafazakârlıkta bulunmuş olacağımıza iddiamı istinat ettim. Müdafaaya karar verdim.

Maliye nazırından tereddüt görünce bizim çelebiler Sadrıazam Cevat Paşa'ya düşmüşler. Cevat Paşa'nın da o günlerde kendisine ihsan olunmuş, nafi surette elinden defetmek tasasına düştüğü bir maden işi vardı. Kendisine birçok kolaylık göstermek üzere dostane tavassut edeceklerini vaad ile hüsnü teveccühünü kazanmışlardı. Eldeki teklif ve talep pek çok muhaşenatı (faydaları) içerdiği için ve ancak bu sayede «devletin itibarını sektedar eden şikâyatın önü alı-

nabileceğini» de iddia ettiler. Cevat Paşa'nın acemiliğinden bilistifade kandırdılar.

Bunu haber alınca Maliye Nazırına verdiğim layihanın iki suretini aldırdım. «Filan tarihle Hazineyi Celileye takdim olunan açıklamalı layihanın suretidir» diyerek birini kapıda Sadrıazama, diğerini mabeyinci Arif bey vasıtası ile Hakipayı Aliyeye takdim ettim. Cevat Paşa layihayı okudu. Bazı izahat istedi. Verdim. Birşey demedi. Yalnız Avrupa'daki şikâyetlerin başka türlü önü alınamayacağı iddiası ile heriflerin pek ziyade israr ettiklerini söyledi. Şikâyetlere bizim sebebiyet vermediğimizi izah ettim. Lehinde veya aleyhinde bulunduğunu göstermeksizin «Bakalım Nazır Paşa ile birlikte müzakere ederiz» diyerek lakırdıya hitam verdi.

Bir müddet sonra Maliye Nazırı Nazif Paşa'nın vaki teklifi destekleyen bir tekid yazısını Babıaliye gönderdiğini haber aldım! Kemali taaccüp ve teessüfle hazineye koştum. Erkânı maliyeden mürekkep bir komisyon içinde kendisini buldum. Kulağına yavaş söylemek şartı ile hayretimi arzettim. Layihamı evvelce kabul ettiğini hatırlattım. Lakin kendisinin Mösyö Kayar ve Birje ile bu babda müzakere ettiğini, onların haklı olduklarını hükmettiğini alenen söyledi. Ben yine yavaş olarak hiçbir veçhile onların haklı olmayacaklarını iddia ettim. O yine çehren müdafaaya kıyam edince, mübahesemiz bütün hazır bulunanlara mal oldu.

Kemali şiddet ve hararetle bir saatten ziyade süren mübahesenin neticesinde Nazır Paşa müdafaadan aciz kalarak pek ziyade mahçup oldu. Hazır bulunan nezaret erkânı da sıkıldılar. Nazırdan en sonra öğrendiğim şey dahi zaten öteki idi, kendiliğinden icra etmeyip Sadrıazamın emri üzerine yazmış olduğu iddiası idi ki, en ziyade canımı sıkan dahi bu idi.

Şimdi ne yapmalı? Ben komiser iken bunun kabul ve tervicine mümanaat etmeyi vazife edindim. Hini iktizada istifa ile namusumu kurtarmak üzere kıyamı bile düşündüm. Devlet memurininin hayrı yalnız kendi nefsini lekeden kurtarmak değil, müzir bir tedbirin netaiçi vehimesinden memleketi kurtarmaktır. Bu arada elden geleni geri çevirmemeğe karar verdim.

Adı geçen teklifin meclisi hassanın kabulüne hazır olduğunu işitince, mabeyine koştum. Bu teklifin bütün mazarratlarını taadat ettim. Kabul etmekle birşey kazanmayacağımızı, hatta talep edenlerin

bile bizi cehaletle itham edeceklerini, eğlenmelerine vesile olacağımızı söyledim. Bunun, dainlerin menfaatine hizmet etmek arzusunun semeresi olmadığını, mecrut filan ve falan gibi birkaç mertebenin menfaati için çevrilmiş bir dolap olduğunu birinci defa olarak izah ettim. Arif bey onları nasıl arzettiğini bilemem. Oldukça yolunda arzetmiş olmamalı ki mezkûr tekliften bahsi arz tezkeresi gelince, «tetkik olunmak ve bir layiha suretinde mütalaatı takdim edilmek üzere» melfufatı ile (ekleri ile) beraber Hazineyi Hassa Nazırı Mikail Paşaya verildiğini makamı tebşirde haber aldım.

Sonradan anlaşıldığı üzere Mikail Paşa benim mütalaatımın aynını yazıp vermiş. Hatta birbirimizle görüşüp teatiyi efkâr ettiğimizde, yani Mikail Paşanın bana danışmak gibi bir «kabahati de» bulunduğuna Padişah hükmetmiş. Mikail Paşadan izahat istenilmiş. Halbuki görüşmedik, konuşmadık.

Bunun üzerine Padişah beni celbetti. Memnuniyeti şahanesini beyan ettirdi.

Bu memnuniyeti şahane başka bir takım kıymetli iltifatlar ve terfii rütbe meyanında tebliğ olunmuş idi. Bu müzir teklifin kabul olunmayacağı ümidi öteki iltifatların hükümlerini imha etti. Artık memnunluğumun haddi yoktu.

Arz tezkeresi «bazı cihetlere itiraz olunuyor, bir daha tetkik olunsun» mütalaası ile Babıaliye iade olundu. Cevat Paşa bu manidar emri anlamamazlığa geldi. Yahut hakikaten anlamayarak birkaç hafta sonra tekrar arz etti. Yine bir bahane ile Babıaliye iade olundu.

«Arzdan çıkmadı» dedirtmek istemiyorlardı. Bilcümle umur hakkında zamanımızda cari olan usul ve muamele bu olduğunu biliyorum. Bunun için rahatım yerinde idi.

Cevat Paşa buna benim mani olmakta olduğumu haber alır. Fazla olarak teveccüh ve itimadını celp etmiş olan Kayar ve Birje dahi hakkımda birçok istinatlarda bulunurlar. İstinatlarının en mühimi hırçın olmak hasebile vazifeyi asliyem olan itilafa hizmet edeceğim yerde, bilakis Duyunu Umumiyede maniyi itilaf ve baysı ihtilaf makamına kaim olduğumu söylerler. Aslında bu istinat pek haksız idi. Lakin mücahelemizin en şiddetli zamanında bulunduğumuz cihetle zahiren iddialarına münasip bulunuyordu. Cevat Paşanın kendilerine olan itimadı gibi ara yerde emniyeti mütekabile bulunursa artık benim orada «müzırlığımı» tasdik etmek kolay olur.

Hasılı iş Sadrıazam tarafından şifaen hakipayı şahaneye şikâyet ettirmek raddesine kadar varır. Lakin vasıtayı maaruzat ittihaz olunan baş mabeyinci bu maaruzatın bir faydası olmayacağını, Hünkârın bana ziyadece teveccüh ve itimadı olduğunu, hatta daha yakında Duyunu Umumiyedeki gayret ve faaliyetimden dolayı mazharı iltifat olduğumu haber verir. Bunun üzerine Sadrıazam, Padişaha beni şikâyet etmekten vazgeçer. Bilakis, Mösyö Kayar'ı görünce:

— Sizin komiserin dili biraz uzuncadır. Sözü fazla aksediyor. Onu biraz kesmenin çaresine baksanız. Başka türlü bu işin arkasını alamayacağız.

Diyerek beni sulhe davet etmek tavsiyesinde bulunur. Bu sulh muharip bulunan Kayar ve Birje tarafından vaki olmadı. Zaten bu dolabın asıl erkânı onlar değildi. İstanbul itibarı ile banka direktörü Sör Edgar Vincent idi.

Sulh teklifine ettiğim işbu muamelem Banka Direktörü ile bizim fetile icra edildi. Yani, namım garpte namuslu bir nam makamında makbul etmiş.

Devleti Aliyenin evrakı nakdiyesini yüksek tutmak üzere teşkil etmiş olan sendikaya beni de ithal etmek münasip imiş. Lakin sendikaya dahil olmak için iktidarı maliyesini ispat etmek lazımmış. Benim ise fakir olduğum bankaca malum imiş. Benim namıma olarak banka mezkûr meblağı teslim etmeğe hazır imiş. Her senenin hesabında en aşağı ikibinbeşyüz lira kadar bir meblağ temettü edileceği sabitmiş. Şayet lazım ise bu senenin temettüne mahsuben şimdiden o para alınabilecekmiş... bunları bankanın direktörü namına Panciri söylüyordu.

Banka direktörü bir mukabeleyi lüzuma gördü ki sadıkane hizmet etmek tavsiyesi ile beni memur eden için medarı fahir olmaya layık idi. Lakin keyfiyetin ifşası birkaç cihetle işime gelmezdi. Sukut ettim. Yalnız Sör Edgar'a hitaben acı bir mektup yazdım, memleketimizi Avrupa zannetmek, her memuru «komisyona» müstait addetmek hatasını tokat şeklinde yüzüne çarptım.

Sulh teklifine ettiğim iş bu muamelem Banka Direktörü ile bizim çelebileri çıldırttı. Ama yine de beni çiğneyip muratlarına erişmeye karar verdiler. Miktarını tahkik edemediğim bir meblağı külli ile mabeyin erkânını elde ettiler.

Bunlar «Işbu teklif müzir olabilir. Lakin frenklerin bunu kabul ettirmek için pek ısrar ettiklerine bakılırsa ademi kabulü halinde zi-

yadece güceneceklerdir. Halbuki hemen her gün onların noktayı hazineye hizmetlerine ve sairelerine ihtiyacımız oluyor. Red ettiğimiz halde münasebetleri keserek yardımlarını kesecek olurlar ise, mazallah daha büyük ve müteaddit muzerretlere kapu açılır» derler.

Garibi de şu sözler makamı itizarda Sultan Abdülhamit tarafından bana ifşa edilmiştir.

Bu şahsi girişimimin tesiri matlubu hasıl etti. Zatı Şahane kabul etmeğe razı oldu. Lakin zatî nezaket ve makamın ulviyeti hasebile iptida benim gönlümü hoş etmek lutfuna kıyam etti.

Bekir bey vasıtası ile celb ettirdi. Propagandacıların mütalaat müfsidelerini kendilerini kendi mütalaatı şahanesi makamında serd etti. Bu münasebetle benim hizmet ve hareketim bir daha takdir ve bunun için mükâfatı şahane mukarrer olduğunu tebşir ettirdi. Bundan sonra «Efendimiz kabul edeceklerinden bu babda israr etmemenizi tavsiye buyurdular» dedi!

Başım sersemledi. Belki de ne yaptığımı iyice ihata edemeyerek dedim ki:

— Hakipayı şahanelerine yüz sürrüm (yüzlerce tebrikler) Duyunu umumiye komiserliğini ihsan buyurdukları vakit kendilerine ve mülkü devletlerine sadıkane hizmet edeceğimi taadat etmiş idim. Latifi hak ile şimdiye kadar muvaffak oldum. Delili de ezcümle şu tenzelkerane iltifattır. Bundan sonrası için yine Allahın lutfuna ve makamı hilafetin ulviyet ve muadeletine sığınarak sadakattan inhiraf etmemeye azim edeceğim. Bu babda edebileceğim sadakat dahi şu olacaktır:

Efendimiz bu işi kabul ve tasdik buyururlar. Babıaliye gönderirler. Babıali dahi Maliyeye, Maliye de Duyunu Umumiye Komiserliğine tebliğ edeceklerdir. Eğer kulunun Duyunu Umumiye Komiseri iken böyle bir emir gelirse Maliye Nazırının tezkeresi ile eklerini işbu rezaletnameyi ecnebilerden mürekkep bir meclise tebliğ edecek, başka bir komiser tedarik ediniz, mealinde bir istifanameyi terfikan iade etmemek elimden gelmez.

Bendeniz bunu yapacağım. Hatta şimdi Efendimiz yapmayacaksın diyerek irade buyururlarsa yine yapmağa sadakaten mecburum. Buna meydan vermemek efendimizce matlup ise şimdi beni azletsinler. Diğer bir komser göndersinler.

Bekir bey şaşırdı, beni teskin etmek istedi. Ben daha beter

israr ettim. Arz için içeriye gitti. İki saatten evvel avdet etmedi. Gelirken yüzünün gülmekte olduğu gözlerime ilişti.

Bekir bey Efendimiz mahsusen selam buyurdular. Gözlerinizden öpüyorlar. «müsterih olsun. Kabul etmeyeceğim» dediler. «Bunu kendisinin metanetini tecrübe için böyle yaptım» buyuruyorlar.

Artık dünyalar benim oldu. Arabaya binip Beşiktaş'dan Galata'ya doğru gelirken bendeki sevinç hudutsuzdu.

Galata Borsasına yaklaşırken hatırıma geldi ki «şimdi isteseydim büyük bir servet kazanabilirim. Şuradaki Mösyö Berjolezi'yi çağırıp bana satabildikleri kadar Demiryolu hisselerini sat desem, herifin hemen Allaha olan itimadı kadar bana itimadı var, istediğimi yapardı. Cumartesi günü belki birkaç milyon Frank sahibi olurum.

Bu hatırıma gelen şey maddeten doğru idi. Cümle alem kabul iradesinin akşama sabaha çıkacağına şüphe etmiyorlardı. Sabahleyin başkâtip kabul edildiğini Birje'ye söylemiş mürüvveciler (propagandacılar) da bankaya Duyunu Umumiyeye tebşir nameler, hatta Viyanaya, Parise telgrafnameler göndermişlerdi.

Herkes piyasada almağa kıyam etmişti. Demiryolu hisseleri 152 Frangı tecavüz etmişti. Ademi kabul havadisi ilk hamlede yüz yirmiye olsun indirecekti. Bu hisse başına birbuçuk liralık kâr demektir. Havadan satılacak yüzbin hisse 150.000 lira kâr ettirecekti. Halbuki o günlerde almak rağbeti umumi idi, suhûletle birkaç mislinin iştirasına müsait idi.

Bu tafsilat ömrümde hava oyunları ile ilgilenmek, yahut mezkûr hatıranın icrası muhtemel icrasından bir lahza olsun addettiğimin neticesi değildi. Hatırıma gelince icrası halindeki netayici düşündüm. Esasen öyle şeylere katiyyen muhalif idim. Fazla olarak şunun bunun zararına müsteniden bir takım kâr dolaplarını kurmak isteyen heriflerle mücadele ediyordum. Öyle bir hareket mücadelemi adi rekabet dolabı mertebesine tenzil etmiş olacaktı. Halbuki o dakikalarda mücadelenin şerefi andımda hayatımın bedeli olmaktan bile fazla idi.

O gün pazartesi ve meclis günü idi. Dairedeki odama gelince Almanya dainleri vekilinin birkaç defa beni sual ettiğini söylediler. Odasına uğradım. Beni büyük memnunlukla karşıladı.

Mösyö Lando — Bugün iradenin çıktığını katiyyen temin ediyorlar. Hatta şimdi Mösyö Mişel malûmat almak üzere Babıaliye

gitti. İrade ile geleceğine intizar ediyorlar. Ben ise kabul olunmayacağını kendi müvekkillerim ile hükümetime bildirmiş idim. Pek müşkil bir mevkide kalmış olacağım.

Ben — Piyasacıların bir dolabı olmalı.

Lando — Yok, yok! Öyle değil. Cidden bu defa bekliyorlar.

Ben — Bekledikleri şey benim hükümetimin tasdiki ise, ben ona ihtimal verememem. Başka bir şey ise onu bilemem. Sözüm birdir. Bir seneden beri az mı temin ettiler? Yine benim sözümden fazla birşey oldu mu?

Lando — Vallahi bilmem. Lakin bugün beni telaşa düşürdüler.

Şu muhaverenin hikmetini anlatmak için bazı izahat vermeliyim.

Viyana sendikasının teklifi mecliste kıraatı üzerine beyan ettiğim kaydı itiraziyem sair azasının pek de nazarı dikkatini celp etmediği halde, Doktor Lindo'nun ehemmiyetle telakki ettiğini birkaç gün sonra kendisinden öğrenmiştim. Fikrimi yoklamak istedi. Bunun üzerine kendisi açılarak beni de mecbur etti. O dolabın Berlin sendikası ve kendi müvekkili hassı bulunan Mösyö Blançirotr'un haricinde kurulmuş olmasından dolayı kendisi mugayır imiş. Blançirotr'un rizası haricinde kendisinin de hareket edemeyeceği belli idi. Şayet Hükümeti Seniye tarafından teklifin kabul edilmeyeceğinden Blançirotr emin olursa dalaverecilere dersi ibret olmak üzere bir darbe vurmağa tereddüt etmeyecekmiş.

Ben dahi hükümetin ne gibi harekette bulunacağını katiyyen bilmemekle beraber, teklifin müzir tarafları dolayısiyle kabul edilmesinin mümkün olmadığını, hele komiser sıfatı ile benim hiçbir vakitte onu kabul ile tebliğ etmeğe muvafakat etmiyeceğimi beyan ettim.

Sözüm pek büyük tesir hasıl etti. Elimi sıkarak teşekkür etti. «İcabı hal böyle gösteriyor» dedi. Lando, Bismark'ın yetiştirdiği ince bir diplomat idi.

O günlerde kabul edilmeyeceğini kendi sendikasına yazmış. Daima dahi o fikirde bulunurdu. Belki de bu sayede sendika birçok paralar bile kazanmıştır. Lakin işin içinde en garip olan cihet doktor Lando'nun daima kapalıca Kayar ve Birje ile eğlenmesi idi.

İradesi çıkacağı hakkında havadis teksir edince, meclisle müzakereden evvel ince bir istihza ile sualler yağdırır, bir takım manalar çıkarmağa kıyam eder, bana da sorup haberim olmadığını işi-

tince, zahiren benim bivukufluğuma hayret etmek ister gibi davranıp onları iğnelerdi.

Kayar ve Birje dahi muahaze ve istihzalarından pek ziyade bizar idiler. Dişlerini gıcırdatırlardı. Lakin zahiren sözler terbiye dairesinden çıkmadığı için kesmeye vesile bulamazlardı.

Saraydan teminat alarak geldiğim o gün dahi benim sözlerimden Lindo'nun telaşı sukûnet buldu. Meclis açılır açılmaz bermutad istihzaya başladı.

Lindo — Acaba iradeyi gösterdiler mi?

Kayar — (Can sıkıntısını ketum edemezsiniz) — Mişel efendi henüz avdet etmedi, nerede ise gelir getirir.

Lindo — Canım bu gibi tebligata memur bulunan komiser beyefendi birşey demiyor. Kendisine demin sordum. Hayretini gizlemeksizin haberi olmadığını söyledi. Hattâ ben israr edince, bu gelecek iradenin belki kendi hükümetinden olmayıp başka bir membadan gelmesi mümkün olduğunu beyan ederek benim ile eğlendi. Ben gücenerek bunu söylemiyorum. Zira serbestçe fikrini beyan etmek en doğal haktır. Doğru söylediği için ben daha müteşekkirim. Lakin teminatınıza binaen Mösyö Blançirotr'a konu ile ilgili bir mektup yazmaya başladım. Komiser beyin sözü üzerine natamam bıraktım. Postaya da ancak iki saat var. İkmal etmek üzere buraya kadar getirdim.

Birje — Dostum, mektubu ikmal edip kemali emniyet ile postaya verebilirsiniz. Zira iki saat evvel sarayda idim. İradenin Babıaliye gönderilmek üzere yazılmakta olduğunu haber verdiler. Artık şüphe ve tereddüte mahal yoktur.

Lindo — Lakin buna komiser beyefendi ne diyecek acaba?

Ben — Ben dahi reis efendinin sözüne iştirak edip mektubunuzu postaya teslim etmenizi tavsiye ederim. Zira ikmalini iradenin gelmesine talik etmek hususunda israr edecek olursanız gelecek haftanın postasına bile yetiştirmemek ihtimaline kendinizi maruz bırakmış olursunuz.

Birje — Komiser beyefendinin bununla sözüme itimat etmediğini göstermek istemiştir!

Ben — Haşa! Hatırımdan öyle şey geçmedi. Yalnız iradeyi seniye şerefdar olsa bile sermakamda tutularak amedi (seremoni) odasına, mektubî kalemine, yazılmaya, tebyize, imzaya uğradıktan son-

ra Hazineye gitmek, Hazinede aynı muameleye uğradıktan sonra bize, bizden aynı suretle size, sonra tercümeye, müzakere pusulasına... böyle şeylerin bazen aylarca sürüklendiğini siz de gördünüz.

Birje — Öyle ama bu başka. Beklediğimizi bildikleri için istisna kabilinden olarak bize tebliğ edileceğini «Son Altes» vaadettiler.

Ben — İnşallah!

Lindo — Ben Türkleri ve usul ve adabını çok severim. Yalnız birşeylerini sevmem. O da komiser beyin söylediği veçhile söylenen «İnşallah» sözüdür.

Akibet Mişel Efendiyi beklemekten usanıp müzakereye başladık. Yarım saat sonra odacı bir zarf getirdi, reise verdi. Kemali telaşla reis zarfı açtı. Göz gezdirdi. Bir nuhu hiddet ve telaşla Mösyö Kayar'a birşey anlatmaya başladı.

Lindo — İnşallah hayırlı haber var.

Berje — Şaşılacak şey! Mişel efendi iradenin gelmediğini beyan ediyor. Bu ise artık hiçbir hüsnü tevil kabul edemez.

Ben — Pek o kadar telaşa mahal olmamalı. Çünkü gelmiş olsa bile gelmedi demeleri ihtimali düşünülebilir.

Lindo — Vay «Ekselans!» Şimdi siz dahi geleceğini ümit edenler meyanına geçip beni yalnız bırakıyorsunuz!

Ben — Yok, öyle değil. Ben yalnız ihtimalata has mütalaa ediyorum. Reis efendi pek kuvvetli söylediklerinden benim haberim olmaksızın öyle birşey olmak ihtimalini yavaş yavaş teslim etmeğe başladım.

Mösyö Kayar ile Birje'nin ve onlarla beraber bilcümle alakadarların kanlarını zehirleyen hallerden nümune olarak birini aynen nakil ettim. Hemen her içtimada doktor Lindo böyle haltlar ihtiyarından geri durmazdı.

Yeniden kathi ümit ettiler. Demiryolu hisseleri yine düştü.

*

Mahmut Paşa, Girit'ten avdet ile Bütçe Komisyonu reisi oldu. Herkes «Kestiği kestik» zannediyordu. Bizim çelebiler nüfuz ve iktidarına güvenerek ona yanaştılar. Mahmut Paşa peşin olarak 10.000 lira istemiş. Verilmesi halinde mutlaka yapacağını söylemiş. Lakin bu yolda pek çok paralar kaptırmış olan çelebiler peşinen razı olmamışlar. İrade istihsalinde vereceklerini vaadetmişler. Mahmut Pa-

şa da peşin olarak almayınca işe girişmeyeceğini katiyyen söylemiş. Nihayet iki bin lirasını peşin bakiyesini iradenin çıkmasından sonra verilmek üzere ittifak hasıl olmuş.

Mahmut Paşa'nın himmeti ile iradenin istihsal olunacağı dairece şayia oldu. Doktor Lando'nun istihzalarına taze bir silahı tecavüz verilmiş oldu. Bir gün kapıya giderken kapucu, Mahmut Paşa'nın beni sorduğunu haber verdi. Masanın başında da «Atufetlu Beyefendi hazretlerine» yazılmış bir zarf ile içinde kurşun kalem ile gayet tevazü ve iltifatı muhtevi bir davetname buldum. Yıldızda heyet köşkünde içtima etmekte bulunan Bütçe komisyonuna davet olunuyordum. İhtimaldir ki biraz geç davranmış oldum. Çünkü köprü başında davete gelen bir hünkâr çavuşuna rast geldim.

Çit köşkünde Mahmut Paşa tarafından fevkalâde taazzim ve kapıya kadar istikbal ile karşılandım. Pek şahsıma iltifatlarla karşılandım. Sonradan da bütçenin muvazenesi matlubu humayun imiş, bazı tedabir ile tevazun etmeğe muvaffak olmakta imişler; yalnız Banka ve Duyunu Umumiye ve Reji gibi bazı muhalli müesseselerin inzimamı muavenetleri lâzım imiş. O muavenet ise bazı teklifleri kabul olunmak şartile kabil imiş. Hatta bu babda şöyle bir iradeyi seniye de aldık, kolu ile bir iradeyi de elime uzattı.

İradeyi okuduktan sonra içimden güldüm. Çünkü hikmetini yeniden anladım. Mahmut Paşa anlıyamamış. Anlayamaması da tabii idi. Çünkü geçmiş ahvalden haberdar değildi. Meali irade şu idi:

«Duyunu Umumiye Komiseri Murat Bey celb edilerek bu meselenin beraberce müzakere olunması ve onun rey ve mütalaası bir tarafa yazılarak komisyonun cevap ve mütalaası dahi karşısına tahrir ve iki taraftan bila imza takdim edilmesi müktezayı iradeyi...»

Anlaşılan pek ziyade iltizamlı bir surette arz olunmuş, zatı şahane Mahmut Paşayı kendisi kırmak istemiyerek gayretinin tadili vazifesini bana havale etmek istemiş, içimden «Pek ala» dedim. Pek de renk vermiyerek bir iki mütalaa serdinden sonra:

Ben — Burada ifadeleri zaptetmek uzun olur. Müsaade buyurulursa İradeyi Seniyeye tevfikan bendeniz mütalaatımı yazıp takdim edeyim. Komisyonu âlileri dahi kendi fikir ve mütalaalarını ona göre yazarak icabını icra etmiş olur. Şayet bir cihet noksan kalırsa mütalaatı acizanem nazarı dikkatten geçirildikten sonra ikmalini emir buyurursunuz.

Memnunen muvafakat olundu. İki gün sonra yine Çit köşkünde birleşmeye karar verdik. Yine kapılara kadar Paşa tarafından teşhih olundum. Paşanın vahi ümitlere düştüğü aşikârdı. Renk vermemek bir muazzeblik ile ben dahi gafletini temdit etmiş oldum. Mahmut Paşa'dan başka biri olsa, yani yerinde şayanı hürmet bir zat, bulunsa, bunu irtikâp etmeyeceğim aşikârdı.

Tayin olunan gün ve saatte yine birleştik. Mahut teklifi kabul etmek fikrinin uygun görülmek bile caiz olmadığını ispata gayret etmiş, şimdiye kadar aleyhinde yazılan mütalaaları cümlesinden daha sarih ve daha yerinde bir mütalaaname yazıp getirmiştim. Bu kadar itina dahi Mahmut Paşa'nın ellerini yağlayıp terviçden aciz bırakmak kasdinin semeresi idi. Çünkü İradeyi Seniye mucibince mütalaalar karşılıklı olacaktı.

Bu defa dahi Mahmut Paşa kemali taazzim ve iltifatla karşıladı. Sol tarafında oturmakta olan Sadettin Paşayı kaldırdı, beni yerine oturttu, kemali zevk ve iştiha ile mütalaanameyi cehren okumaya başladı...

Şu numayişleri anlamak için benim aleyhimde komisyondan geçeni bilmek lazımdır.

Frenkler beni yegane mani makamında göstermişler. Mahmut Paşa taazzim ve taltif ile beni boğup eymeğe razı etmeyi azmetmiş. Hükümetini ihata edemediği İradeyi Seniyeyi de istediği tarafa celbimi ikmal edecek bir silah makamında bana göstermiş, ben ise zaten tertibatın ip uçlarını yeniden keşfettim. Birinci mülakatta pek renk vermiyerek bana yaklaşmak isteklerini beslemiştim. Ben gittikten sonra Mahmut Paşa «Bu maniayı bertaraf ettik» demiş. Köyde komşu olmak hasebile ve kısmen bu mesele hakkındaki efkârımı bilen Adliye muhasebecisi Nazif Bey pek de acele etmemesini tavsiye eder. Mahmut Paşa kemali emniyet ve istihza ile cevap verir.

Mütalaanamemi öyle numayişkârane kıraatına başlaması Nazif Bey'e karşı «görüyorsunuz ben nasıl sizden iyi işimi ve adamımı bilirim» demek imiş.

Mahmut Paşa edindiği tavrı mahsus ile ancak bir buçuk satırlık yeri kıraat etti. İlersini okudukça rengi sararmaktan, sesi titremekten geri kalmadı. Cehren kıraatından vazgeçmedi. Komisyonda kabir sukutu hasıl oldu. Herkes kabahatli gibi önüne bakmakta idi.

Uzunca olan mütalaanamemin kıraatini bitirdikten sonra damdan düşer gibi bir münasebetsizlik ile:

Mahmut Paşa — Haniya bunun içinde bir meblağın hükümete ait olduğunun ispatı?

Diyerek mütalaanameyi tahkir ile masanın üzerine bıraktı.

Ben — Duyunu Umumiyenin idare ettiği bilcümle meblağ, devletin varidatıdır. Lakin bu suali devletinize bir münasebet bulamadım.

Mahmut Paşa — Haniya demiyormudunuz ki bu meblağın Hükümeti Seniyeye ait olduğu Duyunu Umumiye tarafından dahi vaktile tasdik olunmuştur.

Ben — Bendeniz öyle bir iddiada bulunmadım. Bulunanın karşısında bulunsam şimdi efendimize verdiğim cevabı veririm.

Paşa şaşırdı. Galiba vaktile karşılıksız kalmış olan istediği surette sarfetmek üzere Hükümeti Seniyeye kalmış bir meblağ olduğunu, o meblağı hükümet mubayaaya tahsis etmekle kimsenin hakkına tecavüz etmemiş bulunduğunu birisi iddia etmiş. Paşa telaşdan beni zan ile mütalaatıma cevap olarak ancak onu bulabilmiş.

Halbuki benim iddiam ondan pek yüksek idi. Nice Duyunu Umumiye nizamnamesini teşkil eden ittilaf esası ile meblayı mezkûrun mubayaata tahsisini içeren karar yanında asla fark yoktu. Çünkü aynı alakadarların, aynı makamatın kabul ve tasdikinden geçmiş kanun mertebesine varmıştı.

Mahmut Paşa inat ve israr edip sözü uzatmak istedi. Lakin meydan vermedim:

Ben — Efendimiz. Maksat, devletimizi vakit geçirmek üzere münazaa etmek ise bendeniz münazaaya da hazırım. Lakin münazaayı münaze diye yazmamalıyız. Yoksa müzakeremiz esassız ve manâsız şeylerle ifsat etmek, bahusus bu makama yakışmaz.

Zaten tabiatım bu gibi müsademelere haşin bir tutuma maildir. Bu sözleri pek tecavüzkârane söylediğimi biliyorum. Mahmut Paşa buna karşı şiddetini arttıracağına bilakis sukunetini iade ile dedi ki:

— Siz teşrif buyurunuz. Biz müzakere edelim de icap ederse davet ederiz.

Davet etmiyeceklerinden emin olarak avdet ettim. İş dahi öylece kaldı. Mahmut Paşa irade mucibince karşılıklı mütalaalar ile beraber arz edeceği yerde benden asla bahsetmeksizin luzumu kabulünü isteyen bir lahiya ile ufak muhtıra takdim eder. Lakin bir ses çıkmaz. En sonra bu maddenin muallakta kalması komisyonun hareketini sektedar ediyor iddiası ile ya şöyle ya böyle bir karara himmet buyurulması için müracaat ve israr eder. Zatı Şahane böyle karışık bir işi

halledip tarafından birini şikâyete sevketmek istemiyordu. Zaten bu gibi askıda kalan işlerde Padişahın güttüğü siyaset bir bahane ile kapıya iade etmek orada gömdürmektir. Mahmut Paşa'nın ısrarı üzerine madde «Bir daha tetkik olunmak üzere» Babıaliye iade olundu. Birbuçuk sene zarfında bilmem kaçıncı müzakeresi olacaktı.

Bunu haber alınca teklifin külliyen define mucip olacak bir tedbir aradım ve buldum.

Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa'nın eskiden bana teveccühü ve itimadı vardı. O vesile ile meselenin hülasasını tahriren yazdım. Kendisini gördüm. Şimdiye kadar bu işin böylece uzamasının esbabını da belki biraz tarafgirane izah ettim:

Ben — Padişah bunu kabul etmiyor. Çünkü sendikaların ve bankaların şikâyetlerinden yakınıyor. Bunun Babıalice red veya tevkif edilmesini iltizam ediyor. Zaten emsalleri de kendisince malumdur. Lakin Cevat Paşa bunu anlamıyor. Bunca defadır tekrar arz etmek suretile Padişahımızın canını sıkıyor. Maruzatı acizanemin yeniden tetkiki tensip buyurulursa Meclisi Hassa da beyanı mütalaaya medar olur. Mutalaatı devletleri dahi mahzuru ali buyurulursa mahsusiyeti celb eder. Hatta kulunuz bu işin ucunda sadaret fermanını hissediyorum desem caizdir.

Rifat Paşa dikkatle mütalaa edeceğini vaad etti. Etmiş, hatta öyle güzel tetkik etmiş ki iş Meclisi Hassaya gelince cidden muaheze etmiş. Cevat Paşa'nın ibram ve ısrarına bakmaksızın aleyhine rey vermiştir. Bunu gören Zeki Paşa dahi Rıfat Paşa'daki malumatı ve rey beyan etmek hususundaki metaneti baladan vaki olan ilhama hamletmiş reyine iştirak eylemiştir. Bu suretle iki reye karşı ekseriyet ile kabul ve tasdik olunarak yine arz olunmuş. Lâkin ertesi günü «Şimdiye kadar Meclisi Hassanın maruzatı ittifakı ara ile vaki olurken ekseriyet ve ekalliyet reylerini tefrikan arz edilmesi zarı meleksimat cenap veli nimet ağzamı efendimiz hazretlerinin nazarı dikkatlerini celb ederek memleketin menfaati hangi tarafta olacağı açıklanarak ondan ittifak hasıl olduktan sonra arz edilmesi şeref senuh ve sadur buyurulan iradeyi...» iradesile iade olundu.

Avusturya sendikasının teklifi bu suretle mezara girdi. Rıfat Paşa'nın sadareti dahi tabut üzerine bir demir kilit örmüş oldu.

Memurini Osmaniye

Umuru vakıadan bahisle Rumeli Demiryolları hissedarları nami-

na olarak gazetelerde bir şikâyet kapısı açılmıştı. Asıl maksat hükümeti iğfal etmek ve bu sayede naili meram olmaktı. Dolapçıların eseri marifeti bulunan bu komedya hemen bir dram rengini aldı. İcad edenleri bile bir hayli rahatsız etti. Yani şikâyet ciddileşti.

Mezkûr hissedarların vaktile sair duyuna nisbeten mahrum bırakılması dainler tarafından vekillerinin ihanet etmelerine hamlolundu. Bundan dolayı aleyhlerinde mahkeme müracaatı ile davalar açıldı, hükümler sadır oldu.

Bu hükümler mucibince hüküm çıkan memlekette emlakleri varsa müsadere ve şayet dain vekilleri o memlekete uğrayacak olursa bizzat kendileri haciz ve tevkif olunabilecek idi.

Bundan telaşlar, istişareler şaşkınlıklar tevellüt etti. Bir gün meclisde Frankfurt mahkemesinin ilâmından bahsolunur iken dedim ki:

Ben — Mesela Frankfurt gazetesi devletin aleyhinde tecavüz ve iftirada bulunur, İstanbul ceza ve cinayet mahkemesi gazete aleyhinde bir hüküm verirse icra olunur mu? Yahut, hükmü vakiyi icra etmemesi ile Frankfurt icra dairesi itham edilirse hükmü olur mu?

Kayar — Helbette hükmü olmaz. Bir idare ve hükümet ve mahkeme ahır devletin muhakemine tabi olamaz.

Ben — O halde, ne gibi bir fark bulup sizin aleyhinize bir Almanya mahkemesi hüküm verebilir?

Şüphesiz sizlerden herbiriniz, memleketiniz itibarile, birer muteber zevatsınız. Fakat Dersaadette ve bilhassa şu dairenin içinde bulundukça, menfur olan imtiyazı şahsiyeniz kaybolur. Müşterek bir kuvveyi resmiye teşkil etmiş bulunuyorsunuz. O kuvveyi resmiye ise Osmanlı idaresini teşkil eden kuvveyi asliyenin bir cüzüdür. Bunun için nice calibi şikâyet olan hal ve hareketiniz İngilizli Mösyö Kayar, Fransızlı Mösyö Birje ve saire tarafından kendi nam ve şanlarına ihtiyar olunmuş haller değildir. Her halde iradeyi Osmaniyenin bir şubesi bulunan bu meclisi resmiyenin mukarreratı resmiyesinden ibarettir. O halde nasıl oluyor ki bir Almanya mahkemesinin hükmü diğer bir devletin meclisi idaresinden birine tatbik olunmak üzere muteber zan olunuyor? Bu fikir pek vahimdir. Frankfurt mahkemesi kararının bence hiç hükmü yoktur. Şu dairenin içinde bulunduğumuz ve iş ile meşgul olduğumuz müddetce ben Memurini Osmaniye sıfatından başka sizde bir sıfatı asla göremem.

Sözler tesiri matlubu hasıl etti. Hukuk müşavirini celb edip istihza ettiler. Müşavir Mösyö Ispandoni manidar surette beyanı mütalaa için mühlet istedi. Ben hikmetini keşfettim. Benim yanımda itirazlarını ifşa etmek istememiş. Fikrimce kendilerine resmen Memurini Osmaniye tanımak ile hürriyeti hareketlerini tahdit etmiş olacakları hatırası varmış. Lâkin Frankfurt mahkemesinin hükmü uykularını kaçırdığı için, hükümetin gafletinden bilistifade hürriyeti hareketlerini tekrar iade edebileceklerine istinaden benim hazırlamış olduğum boyunduruğu takındılar. Yani Duyunu Umumiye Meclisi Devleti Alinin bir idareyi şubesi olduğu gibi, azası dahi Osmanlı memurları bulunduklarından, Frankfurt mahkemesi canibinden haklarında vaki olan tecavüze karşı lâzım gelen protestonamenin yazılmasına himmet buyurulması iltiması ile Hariciye Nezaretine tebligat icra etmesini bamazbata komiserlikten istediler. Bunun neticesi olarak meclis azaları istedikleri vakit sormaksızın İstanbul'u terk etmeyip maslahat zımmında memleketlerine gittikleri vakit resmen hükümete malumat verip şifahen izin almağa mecbur oldular.

Şu suretle Demiryolu hisseleri meselesinin bilcümle teferruatı komiserliğin muzafferiyeti ile nihayet buldu.

Şu muzafferiyetin elde edilmesi Osmanlı gayret ve himmeti itibarile pek ibreti amirdir. Diğer taraftan devairi devletin de «hiç»liklerini mübeyyindir. Yegane zaferim Sultan Hamid'in vehiminden kaynaklanmıştı. Babıali ve hazine ise menafiyi osmaniyeye tecavüz eden sendika ile müttefik idiler!..

ZORUNLU VE SON BİR AÇIKLAMA(*)

Mesut GÜLMEZ(**)

Dr. M. Şehmus Güzel'in, **Toplum ve Bilim**'in 12'nci sayısında çıkan yazımın(1) başlığından, anmadığım kitabına değin eleştirmedik hiçbir nokta bırakmayan yanıtı(2) konusundaki görüşlerimi son kez açıklayacağım. Bu amaçla, önce bilimsel tartışma düzeyi konusundaki düşüncemi belirtecek ve tartışmaya yol açan olayı biraz daha ayrıntılı olarak **Toplum ve Bilim** okuyucularının önüne getirerek, kararı kendilerine bırakacağım. Yazımın geciktiği ve zamansız kaçtığı konusu ile «Amerika'yı keşfettiğim» iddiası üzerinde durduktan sonra da, sorunun özü ile ilgili görüşlerimi belirtip, Dr. Güzel'in sözünü ettiği yanılgılarıma değineceğim.

Bilimsel Tartışma Üslubu ve Düzeyi

— «Bazı 'yorumlar' şarap gibidir; yıllandıkça iyileşirler» (s. 158).

— «Gülmez, yasaları bulan ve ortaya çıkaran kişi olma özelliğine gölge düştüğü kaygısıyla rahatsızlık duymaktadır» (s. 159).

— «Gülmez, ...'uykusuz geçirdiği birkaç gecenin' ertesinde...» (s. 159, 6 sayılı dipnot).

— «... ve maalesef 'Amerika'nın önceden keşfedildiğini' belirtmek zorundayım» (s. 160).

— «Bay Gülmez lütfen karar veriniz!» (s. 165).

— «Gülmez'in yorum yapmasına sevindim. Ama bunu daha soğukkanlı yapmasını... beklerdim» (s. 166).

Dr. Güzel'in yazısından yaptığım yukarıdaki aktarmalar, sorunu hangi üslupla tartıştığını ve dolayısıyla tartışmaya çağırdığını gös-

(*) Sayın Zafer Toprak'ın görüş ve eleştirileri konusundaki düşüncelerimi ayrıca belirteceğim.

(**) TODAIE Öğretim Üyesi.

(1) Mesut Gülmez, «Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev», **Toplum ve Bilim,** 12, Kış 1980, s. 50-64.

(2) M. Şehmus Güzel, «Bir Yanıt», **Toplum ve Bilim,** 13, Bahar 1981, s. 157-168.

termeye yeter sanırım. Bu üslubu bir kez daha **Toplum ve Bilim** okuyucularının önüne getirdiğim için beni bağışlamalarını dilerim. Hemen belirteyim ki, ben böyle bir üslup içinde tartışmayacağım ve kendisini bu üslubu ile başbaşa ve «muhatapsız» bırakacağım. Çünkü amacım, gerek ilk, gerekse bu son yazımda, sorunları kimi köşe yazarlarının üslubu ile tartışmak ve bundan bazı yararlar ummak değildir. Bilimsel tartışmanın bir «düzey»inin bulunması gerektiğine içtenlikle inanıyorum ve bu inancıma bağlı kalacağım. Görüşlerimde yanılgılar ve eleştirilebilecek kimi noktalar bulunsa da, bilimsel düzeyde ve çerçevede tartışıldığı sürece, bunların bile Türk Sosyal Politika ve İş Hukuku açısından bazı katkıları olabileceğine inanıyorum. Bu nedenle, tartışmanın «polemik»e dönüşmesinden özenle kaçınacağım. Gerçekleri açıklamak amacıyla, yukarıda aktardığım ifadelerden bazılarını yinelemek ve kullanmak zorunda kalırsam, bağışlanmamı dilerim.

Olayın Ayrıntısı

Dr. Güzel'le tartışmamıza yol açan olaya, ilk yazımda kısaca değinmiştim. Nesnel ve sağlıklı bir değerlendirme yapılabilmesi için, olayın ayrıntısına girmenin kaçınılmaz olduğunu sanıyorum.

İlk yazımda, «arkadaşım Dr. Şehmus Güzel, üç yıl önce bu yasanın geçici ve kesin metinlerinin daktilo edilmiş birer örneğini kendisine verdiğim Doç. Dr. Alpaslan Işıklı'dan almış, daha doğrusu kendisi için fotokopilerini çıkartmış ve buna dayanarak bir yazı yazmıştır» dedim. Dr. Güzel ise, söz konusu «metinlerin daktilo edilmiş birer örneğini A. Işıklı'dan değil, kürsümüzdeki başka bir arkadaştan **almış ve okumuştum**»([3]) diyor.([4]) Gerçekten de, Fakülte'de karşılaştığımız bir

(3) Altını ben çiziyorum.

(4) Dr. Güzel, Işıklı'nın olayla hiçbir ilgisi bulunmadığını yazıyor. Bu noktada küçük bir ek açıklama yapmak zorundayım. Olayın, adını ikinci kez andığım için beni bağışlamasını dilediğim Işıklı ile ilgisi şöyledir: Işıklı'ya Tatil-i Eşgal Yasası'nın grevi yasaklamadığından söz ettiğimde ve bu konuda literatürdeki yaygın yanılgıya değindiğimde, yasa metinlerinden kendisine birer örnek vermemi rica etti ve ben de kabul ettim. Daha sonra da, yasanın 1908 ve 1909 metinlerinin daktilo edilmiş birer örneğini, Dr. Pars Esin ile kendisine gönderdim. Esin bu metinleri Işıklı'ya iletmiş, ancak Işıklı yurt dışına çıkmadan önce yasa metinlerini Esin'e geri vererek, kendisinde durmasını istemiştir. İşte Dr. Güzel, bu aşamada daktilo edilmiş yasa metinlerini Esin'den almış, okumuş ve fotokopilerini çıkartmıştır.

gün, Dr. Güzel bana bundan açık yüreklilikle söz etmiş ve dahası, bu metinlerin kendisi için birer fotokopisini çıkarttığını da söylemişti. Ayrıca, söz konusu metinleri anlamakta güçlük çektiğini belirttikten sonra, bunları sadeleştirmemi istemiş ve derslerinde yararlanmak niyetinde olduğunu da açıklamıştı. Ben de kendisine özetle: «Tatil-i Eşgal Yasası'nın grev yasağı içerip içermediği konusunda SBF'ce çıkarılacak **Seha L. Meray'a Armağan** için bir yazı yazdım ve yazımın sonuna her iki metnin aslını ekledim. Sadeleştirmeyi yazımın yayımlanmasından sonra yapmayı uygun buluyorum. Derslerinde bu metinlerden yararlanabilirsin. Bunun bir sakıncası yok. Yeter ki, yazımın çıkmasından önce yayımlanacak herhangi bir yazı konusu olmasın» demiş ve andığım yazımda bu yasa ile ilgili herşeyi incelemediğimi de belirtmiştim. Nitekim Dr. Güzel de, söz konusu metinlerden benim onayımla derslerinde yararlandığını belirterek, bu konuşmamızı anımsamakta ve doğrulamaktadır.

Ne var ki olay, bundan sonra yukarıda andığım konuşma dışında gelişmiştir. Gerçekten de, bu görüşmemizden uzunca bir süre sonra, Dr. Güzel'in **İş Yaşamı'**ndaki yazısıyla karşılaştım. Yanıtında belirttiği gibi, bu yasalara ilişkin bir yazı yazma düşüncesi **daha sonra,** yani benim daktilo edilmiş metinleri okuduktan ve dersinde yararlandıktan sonra doğmuş. Ve benim «Osmanlıca'daki yetkinliği(me) güvenme(sine) karşın yasaların orijinallerini» araştırmaya koyulmuş... Bundan sonraki gelişmeler, yani orijinal metinlerin araştırılması, «tam bulamadık derken bir rastlantı sonucu» bulunması ve eski yazı konusundaki yetkinliğinden kuşku duymadığım Sayın Özerdim'e okutturulması, tartışmaya yol açan olay açısından kanımca pek fazla önemli değildir. Bir kez yazı yazmaya karar verdikten sonra, «yasa metinleri ayrı ayrı Takvimi Vakayi'lerde yayınlanıp ayrı ayrı Düstur'larda toplan(madığına)» göre, elbette ki bunları bulmak hiç de güç olmayacaktı. Nitekim, böyle de olmuştur. Bu yüzden, kimin «iyi niyet kurallarını çiğnediğini(n)» ve kimin «davranışı(nın) tek sözcükle ayıp» olduğunun takdirini okuyuculara bırakıyorum.

Ayrıca, Dr. Güzel'e şu soruyu sormadan geçemeyeceğim: **İş Yaşamı**'ndaki yazısında ve kitabında, 1909 yasasının orijinal metinlerini yeni harflerle veren ve kendi deyimiyle «Amerika'yı önceden keşfeden» kaynaklardan neden yararlanmadı ve hiç olmazsa, neden bunlara göndermede bulunmadı? Yoksa, 1909 yasasının asıl metninin yeni

harflerle bu kaynaklarda yayımlandığını sonradan mı öğrendi?(5) Her nasılsa, her araştırmacı gibi, Dr. Güzel'in de belli bir anda tüm kaynakları tanımasını beklemek gerçekten haksızlık olur. Ancak, eski harfleri okumayı bilmeyen bir kişinin, öncelikle yeni harflerle yazılmış kaynakları taraması ve bunlardan yararlanması olağan değil midir? Üstelik, ne **Sicilli Kavanin,** ne de Gümüş'ün yapıtı ulaşılması güç kaynaklardır. Ve eğer yukarıda andığım görüşmemizde ve hatta daha sonraki tartışmamızda, 1909 yasasının bu kaynaklarda bulunduğunu bana söylemiş olsaydı, kuşkusuz diyecek hiçbir şeyim olmazdı ve dolayısıyla «yasaların kaynakları(nın) da bir kişinin, yani Gülmez'in, tekelinde değildi(r)» diye yazmasının bir anlam ve dayanağı olurdu.

Bana kalırsa, gerçekte Dr. Güzel'in 1909 yasasının tam metnini elde etmesi için ne eski yazıyı, ne de Osmanlıca'yı bilmesine gereksinmesi vardı. Çünkü, doktorasını Fransa'da yapan Dr. Güzel'in(6) bu ülkede yayımlanan aşağıdaki kaynağı tanıması yeterli idi. Bu takdirde, benden çok önce 1909 yasasının Fransızcaya çevrilmiş tam metnini tanımak olanağını bulmuş olacaktı. A. BILIOTTI ve Ahmet SEDAD tarafından Fransızca'ya çevrilen Osmanlı yasalarını içeren aşağıdaki kitapda, Tatil-i Eşgal Yasası CXVI ncı «Texte» olarak ve **«Loi Sur Les Grèves»** başlığı ile 275 ve 278 inci sayfalarda yayınlanmıştır:

> A. BILIOTTI - Ahmed SEDAD, **Législation Ottomane Depuis Le Rétablissement de la Constitution 24 Djemazi-ul-ahir 1326-10 Juillet 1324/1908,** Recueil des Lois, Décrets, Réglements, Conventions, Actes Internationaux etc... de l'Impire Ottomane, Tome Premier, du 24 Djemazi-ul-ahir 1326-10 Juillet 1324/1908 au 1er Zilcadé 1327-1er Novembre 1325/1909, Jouve et Cie, Imprimeurs-Editeurs, 15 rue Racine, Paris, 1912.

Yazımın Gecikmesi

Dr. Güzel'e göre, yazım gecikmiş, «hatta biraz da zamansız kaç-(mıştır).»

---

(5) Bu merakımı gidermek için Dr. Güzel'in doktora tezine de bir göz atmak istedim, ancak bulamadım.

(6) Dr. Güzel'in tezinin başlığı şöyledir: «Le Mouvement Ouvrler et les Grèves en Turquie: de l'Empire Ottomane à Nos Jours» (Türkiye'de İşçi Hareketi ve Grevler: Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze).

Hemen belirteyim ki, Dr. Güzel'in **İş Yaşamı**'ndaki yazısını gördükten sonra, aynı dergide bir yazı yazmayı düşündüm. Düşüncemi, derginin yazı kurulunda bulunan yetkililerinden birine açtım. Bu yetkili, memnunlukla yayımlayacaklarını ve yazımı beklediklerini belirtti. Ben de yazımın büyük bir bölümünün hazır olduğunu, bir iki nokta için bazı araştırmalar yapmam gerektiğini, derginin izleyen sayılarından birine yetiştirebileceğimi söyledim. Yazıyı yazmama yol açan olay nedeniyle, öbür yazıların hazır olmasından sonra yazımı benden istemelerinin uygun olacağını bildirdim. Ve bu isteğimi anlayışla karşılayan ilgiliden ve dergi yazı kurulundan gelecek haberi beklemeye başladım. Hatta bir ara bu haberin gecikmesi üzerine derginin bürosuna da uğrayıp, yukarıda söylediklerimi yineledim. Ben bu bekleyiş içinde iken, araya yaz tatili girdi ve dönüşte de dergiyi çıkaran derneğin çalışmaları durduruldu. Bunun üzerine, yazımı uzunca bir süreden beri çıkamayan **Toplum ve Bilim**'e göndermeyi düşündüm ve öyle de yaptım.

Görülüyor ki, yazımın gecikmesi benimle ilgili nedenlerden değil, bir yandan yayın yaşamının, öbür yandan da siyasal yaşamın sürüklendiği bunalımlardan ileri gelmiştir. Öyleyse bunun eleştiri konusu yapılması doğru değildir.([7])

Amerika'nın Keşfi

Dr. Güzel, «yasa metinlerini ilk ortaya çıkaranın kendi(m) olduğu(mu) sandığı(m) için «hoşnutsuzluk» ve «rahatsızlık» duyduğumu yazıyor ve bunun anlamsız olduğunu belirterek, sıraladığı on iki kaynakla «Amerika'nın önceden keşfedildiğini» kanıtlamaya çalışıyor.

Önce şunu belirteyim ki, **Toplum ve Bilim**'deki ilk yazıma değin yalnızca birini göremediğim([8]) bu kaynaklardan sadece üçünde 1909 yasasının tam metni verilmiş,([9]) birinde 1908 yasasının metni kısaltı-

(7) Dr. Güzel'in buna benzer yerinde olmayan bir başka eleştirisi, kitabı ile ilgilidir (M. Şehmus Güzel, **Grev,** Grevin Yapısal ve İşlevsel Açıdan İrdelenmesine Katkı, Bilimsel Yayımcılık, Ankara, 1980). Çünkü, imzalayıp göndermesinden önce satın aldığım kitabından hiç söz etmeyişimi «manidar» bulmaktadır. **İş Yaşamı**'nda yayımlanan yazısı, tartıştığımız olay ve sorunlarla ilgili olmayan bazı küçük değişiklikler dışında, kitabında aynen ve daha sonra yayımlandığına göre, kitabından söz etmeme gerek yoktu. Doğrusu, bu konudaki suskunluğumun «manidar» sayılmasının nedenini anlayamıyorum.

larak ve yer yer sadeleştirilerek aktarılmış,[10] ikisinde de 1909 yasasının çeşitli maddelerine değinilerek öngörülen uzlaşma sistemi kısaca açıklanmıştır.[11] Öbür beş kaynakta ise, yasanın sendika ve grev hakları konusundaki kurallarına bir iki cümle ile değinilmekle yetinilmiştir. Bu nedenle, Gümüş'ün yapıtı dışında, söz konusu kaynakların hiçbirinde, Tatil-i Eşgal Yasası Türk Sosyal Politika ve İş Hukuku tarihinde taşıdığı önemle orantılı olarak, ayrıntılı biçimde incelenmiş değildir.

Bu saplamayı yaptıktan sonra, yasa metinlerinin ilk kez tarafımdan ortaya çıkarıldığı iddiasına değinmek istiyorum. Dr. Güzel, bununla ilgili olarak şöyle yazmış: «İşin ilginç tarafı, Gülmez'in yazısında ... Gümüş'e göndermede bulunmasına karşın TEK'nun tam metninin söz konusu yapıtta aynen yayımlandığından kesin bir dille söz etmemesidir. Neden böyle davrandığını anlamak zordur.» (s. 161). Oysa, 1909 yasasının metni için göndermede bulunduğum iki kaynağı belirttikten sonra, aynen şöyle yazmışım: «Ekleyelim ki, **1909 yasasının metnine** Oya Sencer'in[12] ve **M. Fatih Gümüş'ün yapıtlarında da yer verilmiştir»** (s. 52, 6 sayılı dipnot). Eğer bu anlatım biçimi, Tatil-i Eşgal Yasası'nın metninin Gümüş'ün yapıtında bulunduğu «dolambaçlı» bir dille belirtiyorsa, gerek yazarının, gerekse okuyucuların beni bağışlamalarını dilerim. Bu konuda şunu da eklemeliyim ki, 1909 yasasının tam metninin yeni harflerle yayımlandığı Karakoç Sarkis'in **Sicilli Kavanin**'inden, **Seha L. Meray'a Armağan** için 1978 Mayıs'ında

(8) Halim Alyot'un **Türkiye'de Zabıta** adlı yapıtı.

(9) Karakoç Sarkis'in **Direktif** ve **TC Sicilli Kavanini** ile M. Fatih Gümüş'ün **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma** adlı yapıtı.

(10) Oya Sencer'in **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı** adlı yapıtı.

(11) Samet Ağaoğlu ve Selahattin Hüdaioğlu'nun **Türkiye'de İş Hukuku**, **İş Hukuku Tarihi** adlı ortak yapıtı ile Sedat Toydemir'in «Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu» adlı yazısı.

(12) Bu arada, Dr. Güzel'in nedense gözünden kaçan bir yanılgımı düzeltmek isterim. Sencer'in yapıtında, yayımlandığı **Takvim-i Vakayi**'nin tarih ve sayısı da belirtilerek ve «Tatil-i eşgal kanunu layihası» başlığı altında (doğrusu şöyle: Tatil-i Eşgal Hakkında Kanun Layihası) verilen metin (s. 198-200), 1909 yasasına ilişkin değildir. Sencer tarafından «yer yer sadeleştiri (lerek)», ancak «ifadeye dokunulma (dan)» (s. 200, 1 sayılı dipnot) ve kanımca bazı kısaltmalar da yapılarak verilen bu metin, 1908 yasasına ilişkindir. Bu nedenle de, Dr. Güzel'in düşündüğü gibi, söz konusu yapıttaki «bu metin Meclis-i Umumi'ye sunulan yasa tasarısı», yani 1909 yasası ile ilgili tasarı metni olamaz.

yazdığım yazımda söz etmiş ve bu kaynakta yasanın «Tatil'i İşgal Kanunu» olarak anılmasını eleştirmiştim.(13)

Amerika'yı keşfedici bir tutum içinde bulunmadığım, yalnız yasayı ortaya çıkarma konusunda değil, anılan yasanın grev yasağı getirmediği konusunda da görülebilir. Çünkü **Toplum ve Bilim**'deki yazımda, Sosyal Politika ve İş Hukuku kaynakçasının en eski tarihli iki kitabında,(14) 1909 yasasının grev yasası getirmediğinin açıkça belirtilmediğine değinmiş ve buna karşın bu konudaki yanılgının sürüp gittiğine dikkati çekmiştim. Üstelik, aynı noktaya **Seha L. Meray'a Armağan**'daki yazımda da değinmiş ve Tatil-i Eşgal Yasası'nın, sendika hakkı konusundaki tutumunun tersine grev hakkını kesin olarak yasaklamadığını belirten yazarlardan örnekler vermiştim.(15)

Sözün özü, Tatil-i Eşgal Yasası'nın ne metninin ilk kez ortaya çıkarılması, ne de grevi yasaklamaması konularında «Amerika'yı keşfetme» çaba ve iddiası içindeyim. Dolayısıyla, bundan yoksun kaldığım için herhangi bir «rahatsızlık» duymam ya da «hoşnutsuz» olmam söz konusu değildir. Ama bu olaydan üzüntü duydum ve «uykusuz geçirdiği(m) birkaç gece» oldu. Çünkü Dr. Güzel, bir meslektaş olmanın ötesinde, benim için bir dosttu.

Kimi Sözcük Yanılgıları

İlk yazımda, Dr. Güzel'in sadeleştirerek verdiği 1909 yasasının metninde «kimi sözcük yanılgılarından» söz etmiş, ancak bunların neler olduğunu belirtmeye gerek görmemiştim. Çünkü temel amacım, yazısında görebildiğim önemli-önemsiz, küçük-büyük her noktayı eleştirmek değildi ve bu türden yanılgılara düşülmesini bir ölçüde olağan karşılıyordum. Ancak Dr. Güzel, «yasa metinlerindeki 'kimi sözcük yanılgılarım' nelerdi acaba» diye sorduğuna göre, şimdi bunlara değinmem gerekiyor.(16) Bunu yaparken, söz konusu yazısını **İş Yaşa-**

(13) Mesut Gülmez, «Tatil-i Eşgal Yasası Üzerine Bir Not», **Seha L. Meray'a Armağan,** Cilt I, AÜSBF Yayını, Ankara, 1981, s. 107, 10 sayılı dipnot ve **s. 115.**

(14) Samet Ağaoğlu-Selahattin Hüdaioğlu, **a.g.e.,** ve Bülent Nuri Esen, **Türk İş Hukuku,** AÜHF Yayını, Ankara, 1944.

(15) Mesut Gülmez, **a.g.m.,** s. 111, 21 sayılı dipnot.

(16) Dr. Güzel, «bu soruma yanıt vermesi ya da bu konuda 'yorum' yapması için kimsenin bir yerlerde yazı yazmasına gerek yok. Çünkü, yasa metinlerinin en doğrularını Gülmez yayınladığı için basit bir metin karşılaş-

mı'nda yayımlamasından üç ay sonra ve bazı değişiklik ve düzeltmeler yaparak yayımladığı kitabının ilgili bölümünü de gözden uzak tutmayacağım. Kitapta yapılan düzeltmeleri açıkça belirteceğim.

1. 1'inci maddede geçen «muamelât» sözcüğü, «işletmeler» biçiminde; «umur-u tenviriye» ise, «aydınlatma işletmeleri» olarak Türkçeleştirilmiştir. Böylece «işletmeler», hem «muamelât», hem de «umur» sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

2. Yine 1'inci maddedeki «mahiyet» sözcüğü, «kapsam» biçiminde sadeleştirilmiştir.

3. Dr. Güzel'in Türkçeleştirdiği 2'nci maddede yer alan «ne biçim olursa olsun» sözcüklerini karşılayacak bir kavram ya da sözcük, maddenin aslında yoktur. Acaba bu sözcükler 1909 yasasının anılan maddesinde hangi sözcüğün karşılığı ya da gereksinmenin sonucu olarak kullanılmıştır? Yoksa, 1908 ve 1909 yasalarının 2'nci maddeleri karıştırılmış olmasın? Bunun bir başka örneği, 1909 yasasının 2'nci maddesindeki «müessese» sözcüğü yerine, 1908 yasasında geçen «şirket» sözcüğünün kullanılmış olmasıdır.

4. Önceki yazımda eleştirdiğim ve aşağıda da yeniden üzerinde duracağım 6'ncı maddenin ikinci bölümü konusundaki, «hızlı yazma(sı) sırasındaki bir dalgınlığı(ndan) doğduğunu» belirttiği «yanlışlık», kitabında da aynen yer almıştır (s. 79).

5. 7'nci maddedeki «müessese idaresi» sözcüklerinin karşılığı olarak «şirket» sözcüğü kullanılmış; «müessese idareleri» sözcükleri ise, «kuruluş yöneticileri» biçiminde Türkçeleştirilmiştir.

6. Yine 7'nci maddede öngörülen para cezaları «Osmanlı» lirası olduğu halde, liranın uyruğu, TL ile gösterilerek «Türk»e dönüştürülmüş ve böylece de Türkçeleştirilmiştir! Ancak, Dr. Güzel'in bu yanılgısını kitabında düzelttiğini belirtmeliyim (s. 79).

7. 9'uncu maddedeki «işbu kanun dairesinde müracaat ve neticeye intizar etmeksizin» ifadesi, «bu yasanın gerektirdiği biçimdeki başvurunun sonucu beklenirken» biçiminde sadeleştirilmiştir. Bu, anlam eksikliğine yol açan bir sadeleştirmedir. Çünkü söz konusu madde, yasa çerçevesinde uzlaşma yoluna başvurmaksızın **ve** sonucunu beklemeksizin işin durdurulmasını yaptırıma bağlamıştır. Maddenin

---

tırması ile 'sözcük yanılgılarımı' bulabiliriz artık» diye yazmış olmasına karşın, yanıt yazısında bu karşılaştırmayı yapmadığı için, bunu bana bırakmış olmaktadır.

anlamını etkilememiş olsa da, bu sadeleştirmenin yerinde olmadığı kanısındayım.

8. 11'inci maddedeki «sermayedaran» sözcüğü, «sermaye sahipleri» biçiminde Türkçeleştirildikten sonra, bu sözcüğün aslı ayraç içinde gösterilirken «sermayedarın» olarak verilmiştir. Bunun bir dizgi yanlışı sayılması olanaksızdır, çünkü aynı yanlış kitapda da yinelenmiştir (s. 81).(17)

9. 12'nci maddedeki «mahallinde» sözcüğünün, bir anlam karışıklığına yol açılmaması için, «açıklandığı üzere» sözcüklerinden sonra gelmesi daha uygun olur kanısındayım.

10. Dr. Güzel'in, ilk yazımda üzerinde durmadığım bir başka önemli yanılgısına da değinmek isterim. O da, Uzlaşma Kurulu'nun yapısı ile ilgilidir. Bu konuda şöyle yazıyor: «Yasaya göre uzlaşma kurulu, müstahdem ve işçilerin seçeceği üç temsilci (1. madde), işverenin (kuruluş yönetiminin) atayacağı üç kişi (3. madde) ve Bakanlığın atayacağı **bir memur (4. madde) dan oluşmaktadır»**(18) **(İş Yaşamı,** s. 14; **Grev,** s. 87). Oysa, Bakanlıkça atanması öngörülen memur, yalnızca görüşmelere «nezaret» etmekle görevlidir ve oy hakkı yoktur. Bu yüzden, yalnızca tarafların 3'er vekilinin oluşturduğu 6 kişilik bir organ olan Uzlaşma Kurulu'nun yapısına memuru katmak doğru değildir.(19)

Serbesti-i İmal ya da Serbesti-i A'mâl ve Uzlaşma Sürecinin Niteliği

Dr. Güzel'in açıklamamı istediği «kimi sözcük yanılgıları»na değindikten sonra, ilk yazımda tartışma konusu ettiğim iki nokta ile ilgili görüşlerimi belirteceğim.

Bunlardan ilki, 6'ncı maddenin ikinci bölümü ile ilgilidir. Dr. Güzel, «hızlı yazma(sı) sırasındaki bir dalgınlığı(n)dan» kaynaklandığını belirttiği «çeviri(sindeki) bu eksikliğe karşın, (benim) iddia ettiği(m) gibi yanlış yorum yaptığı(nın) ileri sürüleme(yeceğini)» yazıyor (s. 163).

---

(7) Dr. Güzel'in «sermayedaran» sözcüğünün «sermayedar»ın çoğulu olduğunu bilmediği, 8'inci madde ile ilgili açıklamalarından da anlaşılıyor. Çünkü **«...sendika kurma yasağı işverenleri (ya da Yasanın dili ile sermayedarını...»** diye yazıyor **(İş Yaşamı,** s. 12; **Grev,** s. 82).

(18) Altını ben çizlyorum.

(19) Aynı görüş için bkz: M. Fatih Gümüş, **a.g.e.,** s. 25.

Ne var ki, Dr. Güzel'in göndermede bulunduğu **İş Yaşamı**'ndaki yazısına (s. 17) ve kitabının ilgili bölümüne (s. 95) bakıldığında, 6'ncı maddenin ikinci cümlesinin «çalışma özgürlüğünün işveren yönünden korunmasını sağlamak amacına yönelik olduğundan», dolaylı biçimde olsa da, söz etmediği görülüyor. Tersine, belirsiz bir anlam ve içerikle Türkçeleştirdiği «değişik yönlere çekmeye çalışmak» sözlerini yinelemekle yetiniyor. Eğer gerek ilk yazısında gerekse kitabında, maddenin ikinci cümlesini eksik çevirmiş olmasına karşın, hiç olmazsa amacını açıkça yazmış olsaydı, «6'ncı maddenin ikinci cümlesi konusunda çok önemli bir yanılgıya düşmüş» olduğundan söz etmeye gerek görmezdim. Herşeye karşın sonuç olarak, söz konusu cümlenin amacı konusunda Dr. Güzel'le görüş birliği içinde olmaktan memnunum.

6'ncı maddenin ikinci bölümü konusunda değinmek istediğim son nokta, eski harflerle yazılışında herhangi bir fark olmayan bir sözcüğün «imal» ya da «a'mâl» biçimde okunması ile ilgilidir. Kanımca, «imal» okunması daha doğrudur. Çünkü söz konusu ikinci cümlenin amacı, işverenin çalışma, yani üretim ve sanayi özgürlüğünün korunmasıdır ve «imal» sözcüğü bu amacın vurgulanması ve açıkça belirtilmesi yönünden daha uygundur.([20])

1909 Tatil-i Eşgal Yasası'nın öngördüğü uzlaşma sürecinin niteliği konusunda Dr. Güzel'in bir cümlesinde geçen «zorunlu uzlaşma yöntemi» sözlerine dayanarak, «greve başvurulmasından önce uzlaşma sürecinden geçilmesinin, yani uzlaşma girişiminde bulunulmasının zorunlu tutulmuş olmasından, zorunlu uzlaşma yönteminin yasaca benimsenmiş olduğu anlamının çıkarılması(nın) doğru» olmadığını yazmıştım (s. 54).

Dr. Güzel, benim «bu konuda hem 'yanılgı' içinde» olduğumu, «hem de kendi kendi(mle) çelişkiye düş(tüğümü)» belirtiyor (s. 165).

Önce olduğu gibi şimdi de, yasada düzenlenen uzlaşma sürecine **başvurulmasının** zorunlu tutulmuş olmasına dayanarak, bu barışçı sürecin «zorunlu uzlaşma» biçiminde nitelendirilmesinin yerinde olma-

(20) Eklemem gerekir ki, arap harfleriyle yazılışında fark olmayan söz konusu sözcüğün «a'mâl» olarak okunabileceğini bildiğim ve düşündüğüm için, **Seha L. Meray'a Armağan**'daki yazımın bir yerinde ayraç içinde «a'mâl» sözcüğünü de kullanmıştım (s. 110). Ancak, maddenin ve yasa koyucunun amacını daha iyi açıkladığını düşündüğüm için, 1908 ve 1909 metinlerinin asıllarını verirken «serbesti-i imal»i yeğlemiştim (s. 113 ve 116).

dığını düşünüyorum. Nitekim öğretide de, başvuru açısından zorunlu olarak, ancak verilecek karara uyma açısından isteğe bağlı bir süreç olarak 275 sayılı yasada düzenlenen uzlaştırma kurumu için «zorunlu uzlaştırma» kavramı kullanılmamakta; bu barışçı yolun en önemli özelliğinin, yasal grev öncesinde denenmesinin zorunlu olduğu vurgulanmaktadır.([21]) Öte yandan, uzlaştırma için yapılan «gönüllü» (isteğe bağlı) ve «zorunlu» ayırımı. hakem kurumu için söz konusu olan «isteğe bağlı» (ihtiyari, özel) ve «zorunlu» (mecburi) ayırımı ile koşutluk kurulmasına da yol açabileceğinden yanıltıcı olabilir. Bu nedenle, uzlaşmanın niteliğiyle bağdaşmayan, sanki tarafların uzlaşmalarının zorunlu olduğu bir süreç karşısında bulunulduğu izlenimi yaratan «zorunlu uzlaşma» kavramının kullanılmasını doğru bulmuyorum.

Uzlaşma sürecinin niteliği ve özellikle «zorunlu uzlaşma» kavramı konusundaki görüşümü açıkladıktan sonra, «bu konuda ... kendi kendi(mle) çelişkiye düşmüş» olmadığım, sanırım kendiliğinden anlaşılmıştır. Önce de yazdığım gibi, 1909 yasasında öngörülen uzlaşma sürecinin temel özelliklerinden biri, bu yola **başvurulmasının** zorunlu

(21) Örneğin bkz: Turhan Esener, **İş Hukuku,** AÜHF Yayını, Ankara, 1978, s. 548 vd; M. Kemal Oğuzman, **Hukuki Yönden İşçi-İşveren İlişkileri,** İÜ İşletme Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975, s. 64 vd; Nuri Çelik, **İş Hukumuzda Uzlaştırma ve Arabuluculuk** İİTİA Yayını, İstanbul, 1973, s. 17 vd; Nuri Çelik, **İş Hukuku Dersleri,** İİTİA Yayını, İstanbul, 1979, s. 415 vd; Adil İzveren, **İş Hukuku** (I, II, III), Ankara, 1974, s. 385 vd; Rüçhan Işık, **İşçi Sendikalarının Faaliyetlerinin Hukuksal Çerçevesi,** Ankara, 1977, s. 39 vd; Kenan Tunçomağ, **İş Hukuku,** Cilt II, İÜHF Yayını, 1980, s. 187 vd; ile 191 vd. Bunlara ek olarak belirteyim ki, uzlaştırma konusunda «gönüllü» ve «zorunlu» ayırımı yapan Sayın Talas da, 275 sayılı yasadaki uzlaştırmayı açıklarken, bir kez olsun «zorunlu uzlaştırma» kavramını kullanmamıştır. (Cahit Talas, **Sosyal Ekonomi,** S. Yayını, Ankara. 1976, s. 446 vd). Daha önemlisi ise, Dr. Güzel'in yazdığının tersine, Sayın Ersoy' un da bu kavramı kullanmaması, 1908 ve 1909 yasalarının «uyuşmazlıkların çözümlenmesi konusunda önce mecburî bir uzlaşma **teşebbüsünü** (altını ben çiziyorum) öngör(müş)» olduğundan söz etmesi, dolayısıyla da kendisiyle «aynı kanıda» olmamasıdır (Yüksel Ersoy, **Çalışma Hürriyetine Karşı Suçlar,** AÜSBF Yayını, Ankara, 1973, s. 67). Bununla birlikte, Sayın Kutal'ın «mecburi uzlaştırma» kavramını bir yazısında kullandığını belirtmeliyim (Metin Kutal, «Toplu İş Uyuşmazlıkları ve Barışçı Yollarla Çözümlenmesi», **Sosyal Siyaset Konferansları,** On Dokuzuncu Kitap, İÜİF Yayını, İstanbul, 1968, s. 236).

tutulmuş olmasıdır. Zorunluluğun **başvuru** ile sınırlı olduğunu vurgulamak için bu sözcüğün altını çiziyorum. Umarım ki, «Bay Gülmez lütfen karar veriniz» diye çağrıda bulunan Dr. Güzel, aramızdaki görüş ayrılığının, 1909 yasasının düzenlediği uzlaşma sürecinin niteliği değil, «zorunlu uzlaşma» kavramının anlamı konusunda olduğunu görmüştür.

Yanılgılarım

Dr. Güzel'in sıraladığı yanılgılarımdan ikisi, 1908 Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat için «geçici metin», 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu için de «kesin metin» terimlerini kullanmış olmamla ilgilidir. Bu terimleri, her iki yasa metnini, özellikle daha geniş kapsamlı bir araştırmamda sık sık karşılaştırma yoluna başvurduğum için, oradan gelme bir alışkanlıkla kullandım. Amacım, söz konusu metinlerin yasal gücü ile ilgili bir değerlendirme yapmak değil, birbirinden daha kolay biçimde ayırdedilmesini sağlamaktır. Öte yandan, 1908 metnini «Kanun-u Muvakkat» olarak anmakla, bu sözcüklerin Türkçe karşılıklarını yeğleyerek «geçici yasa» biçiminde anmak arasında, özleştirme dışında bir ayırım olduğunu sanmıyorum ve bu Türkçe sözcüklerden yasanın yürürlük ve etkinliği ile ilgili anlamlar çıkarılmasını anlamakta güçlük çekiyorum.

Bu konuda şunu da unutmamak gerekir ki, 1876 Anayasası'nın 36'ncı maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca «ba irade-i seniye, muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde» olmak üzere verilen kararlar, bu niteliğini **«Heyet-i Mebusan'ın içtimaile verilecek karara kadar»** sürdürür. Nitekim, Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Mazbatası'nda da, **«Meclis-i Mebusan'ın içtimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere»** denilerek,[22] bu nokta belirtilmiştir. Bu nedenle 1908 yasasının, yasal güç ve etki yönünden yasama organınca çıkarılan olağan bir yasadan hiçbir farkı yoktur ama, Anayasa'da herhangi bir süre öngörülmemiş olsa da, hiç olmazsa kuramsal olarak önünde sonunda yasama organına sunulmak durumunda olduğu için, «muvakkat kanun», yani geçici yasa niteliğinde olduğu bir gerçektir. Nitekim, öbür «Kanun-u Muvakkat»lardan farklı olarak, 1908 yasası açısından 36'ncı maddede öngörülen bu zorunluluğa uyulmuştur. Gerçekten, Sadaret'çe Heyet-i

(22) **Takvim-i Vakayi,** 27 Eylül 1324 (10 Ekim 1908), Adet: 11, s. 2.

Umumiye'ye yasa tasarısı olarak sunulan 1908 metni, Encümen'ce incelenip bazı önemli değişiklikler yapıldıktan sonra Meclis-i Mebusan'da görüşülmüş ve Meclis-i Ayan tarafından bir kayıt eklendikten sonra da tasdik-i âliye iktiran ederek kesinleşmiştir. 1909 yasası için kullandığım «kesin metin» nitelemesi buna dayanmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu nitelemelerin bazı yanlış anlamalara yol açabildiğini gördüğümden, bu yazımda olduğu gibi bundan sonrakilerde de bu terimleri kullanmaktan olabildiğince kaçınacağımı bildiririm.

Dr. Güzel, «sendika hakkını kesin olarak yasaklayan 1908 ve 1909 metinleri» biçimindeki cümleme, yazımda kapsam konusuna değinmemiş olmamdan kaynaklanan bir eleştiri getirmektedir. Önce belirteyim ki, gerek **Seha L. Meray'a Armağan**'daki,([23]) gerekse **Toplum ve Bilim**'deki yazılarımda, Tatil-i Eşgal Yasası konusundaki tüm düşüncelerimi açıklamak, yasa ile ilgili tüm sorunları incelemek amacında değildim. Bu nedenledir ki yasanın kapsamından söz etmedim. Ayrıca, yasaları yazımın sonuna eklemiş olmam da, başka sorunlarla birlikte kapsam konusuna değinmeyişime yol açtı. Kuşku yok ki, sendika hakkının kesin olarak yasaklandığından söz ederken, bu yasağın kapsam dışındaki tüm kurumlar için geçerli olduğunu düşünmedim, düşünemezdim. Söz konusu cümlemdeki «kesin» sözcüğünün, sendika yasağının hiçbir kuşku ve tartışmaya yer bırakmayacak kadar açık olduğunu vurgulamak dışında bir anlamı yoktur. Herşeye karşın, hiç olmazsa birkaç sözcük ile kapsama değinmek gerektiğini kabul ve bu eleştirisi için de Dr. Güzel'e teşekkür ediyorum. Ne var ki bu noktanın «yanılgı» değil, «eksiklik» olarak değerlendirilmesinin daha uygun düştüğü kanısındayım.

Dr. Güzel, grev yasağının bulunmadığını anlatan iki cümlemi «oldukça dolambaçlı» buluyor. Söz konusu cümlelerde, yasanın grev yasağı getirmediği, sendika kurma yasağına ilişkin kuralla karşılaştırılarak anlatılmaktadır. Amacım, yasanın kapsamın giren kurumlarda sendika hakkını kesin olarak yasaklamış olmasına karşın, literatürdeki yaygın yanılgının tersine, grev hakkı konusunda kesin bir yasaklama getirmediğini vurgulamak ve böylece de iki hak arasında bir ayırım yapmaktı. Dr. Güzel'in «dolambaçlı» cümlelerimi anlamış ol-

(23) Bu Armağan'daki yazımı 1978 Mayıs'ında kaleme almıştım. Ancak, **Toplum ve Bilim**'deki yazımdan daha sonra yayımlandı.

masına karşın, bunları da «yanılgılarım» arasında saymış olmasının gerçek nedenini bulmakta güçlük çekiyorum.

Dr. Güzel, «özünde 'toplu' nitelikli bir eylem biçimi olan grev, sendika hakkının kesinlikle yasaklanmış olması nedeniyle 'bireysel' eylemlere indirgenmiş ve bu örgütsüzlüğü dolayısıyla da bir bakıma daha başından etkisizliğe ve başarısızlığa mahkûm edilmiştir» yolunda yaptığım son değerlendirmeye «katılmak olası değil» diyor. Bu cümledeki amacın, sendikasız grevin ne denli etkisiz olacağını vurgulamak olduğu, sanırım çok açıktır. Dr. Güzel de, «ancak TEK'nun sendikayı yasaklaması, çalışanların grevlerdeki başarı şansını azaltıcı bir etken olmuştur» **(İş Yaşamı,** s. 19; **Grev,** s. 100) diyerek, sendika yasağının grevlere etkisine değinmiş, ancak bunu daha yumuşak ve ılımlı bir dille anlatmıştır. Oyleyse, söz konusu olan «yanılgı» değil, anlatım ve üslup sorunudur.

Dr. Güzel'in yanıt yazısının sonundaki, biraz da «tavsiye» niteliği taşıyan şu dileklerine katılıyorum: «...Belli bir dönemde işçi-patron ilişkileri konusunda gözlemler yapılmaya çalışılırken salt tüzel belgeler, bazan yorumlanmadan, tüzel irdelenmesi bile gereğince yapılmadan verilmemeli, o dönemin toplumsal olayları özellikle işçi eylemleri ve grevler de incelenmelidir» (s. 168).

Bu dileklere şunları da eklemek isterim: Belli bir dönemin işçi-işveren ilişkileri incelenirken, salt yasaların hukuksal çözümlemesi de bir yerde yeterli değildir. Hazırlık belgeleri, yasama organındaki görüşmeler ve ilgili kamuoyunda yaptığı yankılar da göz önüne alınmalıdır. **Özellikle, 1908 grevleri ve bunları önlemek amacıyla çıkarılan yasalar incelenirken, ikinci elden kaynaklarla yetinilmemeli, birinci elden belge ve kaynaklara inilmelidir. Ancak bu yolladır ki, Türk Sosyal Politika ve İş Hukuku tarihine gerçekten katkıda bulunulabilir. Kanımca, Tatil-i Eşgal Yasası ile ilgili olarak, bugün bilinen çok sınırlı sayıdaki birinci elden kaynaklara dayanan ve bunlarla yetinmek durumunda kalan araştırmalar çerçevesinde söylenecek pek fazla özgün şey kalmamıştır.**

BİR NOT

M. Şehmus GÜZEL(*)

I — Okuyucunun «Yine mi?», «Artık yeter» dediğini duyar gibiyim. Ancak elden ne gelir? Ne yazık ki bu konuda bir kez daha yazmak zorundayım. Başka ne yapabilirdim ki? Aslında Gülmez'in on dört daktilo sayfası tutan «Zorunlu ve son bir açıklama»sını okuduktan sonra hiç yanıtlamamak (çünkü «Bir yanıt»ta bu konuda gerekli açıklamaları yapmış ve yazının başlığını, yanıtımın tek olacağını vurgulamak amacıyla koymuştum) ya da kısaca bazı noktaları belirtmek yollarından birini seçmek konusunda kararsızdım. Belli bir süre düşündükten sonra ikinci yolu seçtim. Ama bu son. Ne Gülmez'in ayrıca belirteceğini yazdığı Z. Toprak'ın görüş ve eleştirileri konusundaki düşünceleri nedeniyle —bana yönelik eleştiriler olsa da— ne de başka bir nedenle bu konuda hiç bir şey yazmıyacağım. **Toplum ve Bilim**'de «fuzûli şâgil» olmak istemiyorum artık.

Bu yazıda amacım, daha önce yazdıklarımı veya kendimi savunmak değil. Konuyu izleyenler gerekli sonuçları çıkarmış, kendilerince bir fikir edinmişlerdir. Dolayısıyla, özellikle kimseyi suçlamadan —Gülmez'in iyi niyetinden hiç bir zaman kuşku duymadım— bu tür tartışmalarda yapılması gerektiğine inandığım gibi, yanlış bulduğum kimi görüşlere dikkati çekip, doğrularını belirtmek istiyorum.

II — Gülmez, üslûbumu beğenmediğini belirtiyor. Olabilir(1). Ancak bunu «bilimsel tartışma düzeyi»nde olmamakla, «kimi köşe ya-

---

(*) A.Ü.S.B.F. Öğretim Üyesi.

(1) Gülmez, yazısının sonuna doğru «daha yumuşak ve ılımlı bir dille» anlattığımı ileri sürdüğü grev-sendika ilişkisi konusunda yönelttiğim eleştiriyle ilgili olarak, «söz konusu olan 'yanılgı' değil, anlatım ve üslup sorunudur.» diyor. Böylece, en azından bir yerde üslûbumu beğenmiş olduğunu sezdiriyor. Ancak orada söz konusu olan olgu üslûbla değil, özle ilgilidir. «Bir yanıt»ta vurgulamak istediğim, sendikanın yasaklanması ile grevin zorunlu olarak başarısızlığa uğramayacağıydı. Başarı şansını azaltacağıydı. Grevin başarısı her zaman ve her yerde sendikanın varlığı ile doğru orantılı değildir. Grev, dünyanın hemen her yerinde sendikadan önce var olmuştur. Sendikanın, grevin yönetimi, örgütlenmesi ve başarıya ulaşması için yararları olabilir. Ama sendika olmadan da grev

zarlarının üslubu» ile koşut olmakla eleştirmesi fazla. Kanımca, üslûb, eleştiri konusu yapılmamalıdır. Çünkü bir şeyi nasıl söylediğimiz değil, asıl ne söylediğimiz, ne söylemek istediğimiz önemlidir. Dolayısıyla, eğer eleştirilecek birşey varsa, bu, konuya yaklaşım, içerik, öneri ve çözümlere ilişkin olmalıdır. «Kimi köşe yazarlarını» işe karıştırmak, üslûblarını küçümseyici ifadeler kullanmak beni aşıyor. Onları savunmak durumunda değilim(2). Ancak, bazı şeyleri herkesin anlayabilmesi için, seçilen üslûbu küçümsemek, «bilimsel tartışma düzeyi»nde olmamakla suçlamak bir çözüm değil. Bilimsellik kimsenin tekelinde değil ve o, ne yazık ki sadece «titre» ile olmuyor. Bilimsellik önce kişisel olmamaktan geçiyor. Bilimsel tartışma herşeyden önce

---

vardı ve var olacaktır. Hele kimi ülkelerde sarı sendikaların işçileri grevden alıkoymak, grevin başarıya ulaşmasını engellemek, bazan da patronun isteğine göre, örneğin «ölü sezonlarda», grev örgütlemek için yaptıklarını bildikten sonra, grevin başarısı için sendikanın varlığını zorunlugerekli ön koşul olarak algılamak yersiz olur kanısındayım. Sarı sendikaya, sendika bürokrasisine karşın ve bazan onlara karşı grevlerin yapılmış olması da bu bağlamda anımsanmalıdır.

Belli bir süreden bu yana (özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra), bir çok ülkede tüzel düzenlemelerle, grevin sendika tekeline verilmesi; yani grevin yasal sayılabilmesi için «yetkili sendika»ca ilân edilmiş olması vb. koşulların aranması bizi yanıltmasın. Bu tür düzenlemelerle, denetimi daha zor olan, geniş işçi kitlesini belli bir «düzen»e sokmak için siyasal erkler ve işverenler ile daha kolay «anlaşabilen» sendika bürokrasisine ayrıcalık tanınmakta; grev hakkı sınırlandırılmaktadır. Ayrıca sendikanın varolduğunu düşünelim, ancak sendika ya sarı ya zayıf ya da malî olanaklardan yoksun ise, örgütlediği grevin başarılı olma şansı yine düşük olacaktır. İşte bu ve daha önce «Bir yanıt»ta belirtmeğe çalıştığım dönemin öznel çevre koşulları sonucu 1908'lerde sendikanın yokluğu tek başına ve zorunlu olarak, grevi «daha başından etkisizliğe ve başarısızlığa mahkûm» etmiş sayılmamalıdır. Günümüze özgü kimi görüşlerle geçmişi açıklamaya çalışmanın riskli, sakıncalı olduğunu burada vurgulamak yararlı olacaktır.

(2) Köşe yazarlarının üslûbunu küçümsemek, onlardan kimilerinin gençlik, öğrencilik yıllarımızda ve hâlâ günümüzde bize ve insanlara öğrettiklerini; ülkenin ve insanın demokratikleşmesine katkıda bulunma çabalarını herhalde içermemektedir. En azından ben böyle düşünmek istiyorum. Ayrıca ayda bir ya da daha uzun sürelerle çıkarılan bir dergiye yazmakla, hergün çıkarılan bir gazeteye yazmanın herhalde aynı şey olmadığını ve bu durumun köşe yazarlarını değişik, kolay anlaşılabilir bir üslûbu seçmek zorunda bıraktığını sanıyorum.

kişisel olmamalıdır. Ayrıca, eğer bilimsellik varsa, yalnız tartışma düzeyinde değil, araştırma, inceleme ve değerlendirme düzeyinde de olmalıdır.

Bilimsel düzeyde tartışmaktan yana olduğunu ya da öyle olması gerektiğini savunan bir kişi, hangi nedenle olursa olsun, aynı konuda benzer şeyleri iki kez yazmamalı, aynı belgeleri iki kez yayınlamamalı diye düşünüyorum. Dahası, bir tartışma konusu sen-ben çekişmesine indirgenmişse bilimsellik savının kuru bir dilekten öte bir niteliği kalmamıştır gibi geliyor bana.

Gülmez, bana «Metinlerimi derslerinde kullanabilirsin, yeter ki, yazımın çıkmasından önce yayımlanacak herhangi bir yazı konusu olmasın» diyerek Tatil-i Eşgal Kanunu (TEK) konusunda yazı yazmama, yani bir anlamda bu konuda düşündüklerimi yaymama belli bir sınır-süre koymasını bilimsellik anlayışına herhalde sığdırmıyordur.

Gülmez, «Eski harfleri okumayı bilmeyen **bir kişinin**(abç), öncelikle yeni harflerle yazılmış kaynakları taraması ve bunlardan yararlanması olağan değil midir?» diye soruyor. Bilemem. Bu yöntemi izleyenlerin olduğu biliniyor. Ancak, TEK'nun orijinal metnini bulup bir dostla birlikte Türkçeleştirmek bana daha olağan gelmişti. Bilmem ki bu yöntem daha mı olağan? Böylece yeni harflerle yazılmış olan metinlere gereksinmem de kalmıyordu ve olası kimi hatalardan kurtulacağımı sanıyordum. Ayrıca o konuda yazı yazmak için ne «daktilo metinler», ne Sicilli Kavanin, TEK'nun içeriğinin önem ve özelliği nedeniyle mutlaka orijinal metni bulmak istiyordum. Bilimsel çalışmalarda bir kişi tek başına birçok şey yapabilir. Ama birlikte çalışmanın da gerektiğinde anlamlı olduğunu kim yadsıyabilir?

Gülmez'in TEK'nun yer aldığı Fransızca kaynaktan yararlanmamış —o kaynağı tanımamış(3)— olmamı eleştiri konusu yapmasını oldukça ilginç bulduğumu itiraf etmeliyim. Bu tür bir eleştiri yerinde midir? Orijinalini bulmak olanağına sahip olduğumuz Osmanlıca metinler için ne zamandan bu yana Fransızca metinlere başvurulmaktadır?

Gülmez, yazısının başka bir yerinde, «geçici metin», «kesin metin» terimlerini kullanmasını eleştirmeme yanıt olarak, «geniş kap-

(3) Burada Gülmez'in tartışma konumuzu, geçmişi kapsayacak; alanını genişletecek biçimde ele almak konusunda eğilim göstermiş olmasını; bundan herhangi bir yarar ummadığını sanmama karşın, oldukça «nâ-hôş» bulduğumu belirtmek istiyorum.

samlı bir araştırmada sık sık karşılaştırma yoluna başvurduğu için oradan gelme bir alışkanlık»tan sözediyor. Olur mu? «Bilimsel düzeydeki bir tartışma»da bu tür bir yanıtın geçerliği olur mu?(4)

III — Oniki yapıtı Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat (TECHKM) ve TEK'nun Takvim-i Vakayi ve Düstur'daki kaynaklarını vermeleri açısından sıralamıştım. Çünkü Gülmez, ilk yazısında, beni, «daktilo metinler(in)de» belirttiği Takvim-i Vakayi ve Düstur'ları kaynak olarak göstermem nedeniyle de eleştirmişti.

Bu konuda bir maddi hatayı düzeltmek istiyorum. Gülmez, sıraladığım yapıtlardan «sadece üçünde» TEK'nun tam metninin verildiğini belirtiyor. Yanılıyor. Çünkü S. Karakoç'un «Direktif,...» yapıtı, yazarının da vurguladığı gibi «...alelâde bir **fihrist**...» (s. 5)(abç) olup, söz konusu yasa metnini içermemektedir.

IV — Öze dokunmayan, yüzeysel kalan «kimi sözcük yanılgıları» mutlaka kusur bulmak, eleştirmiş olmak amacıyla, zorlanarak yazılmıştır. (İşin ilginç yanı bizzat Gülmez'in de yer yer eleştirilerinin öze ilişkin olmadığını belirtmesidir. Bir örnek olarak 7. sıradaki «yanılgı»ya ilişkin son cümle okunabilir). Herhangi bir yazı, şey, iş ya da insanda mutlaka kusur aranırsa, kesinlikle bulunabilir. Bir şeyin mükemmel olması arzu edilir ve olanaksız değildir. Ancak oldukça zordur; hatta kimilerinin dediği gibi «Mükemmel iyinin düşmanıdır.»

«Sözcük yanılgıları» konusunda her noktayı tek tek yanıtlamak bana oldukça anlamsız geliyor. Yalnızca birkaç noktaya değinmek, kimi zorlama «eleştiri»leri göstermek istiyorum:

1 — Gülmez, bu konuda, ne söylemek istediğimi ne yazık ki anlıyamamıştır. Başka bir deyişle, söylediğimi anlamak istediği gibi an-

---

(4) Bu bağlamda, II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan birçok kanun-u muvakkat (KM)ın «Meclis-i Umumi»den geçirilmeden yıllarca uygulandığını belirtmeliyiz. (Daha ilginci, o dönemde çıkarılan kimi KM'ın Cumhuriyet'ten sonra yürürlükte kalmasıdır. 4 Şubat 1329 (17 Şubat 1913) tarihli «Me'mûrîn Muhâkemâtı Hakkındaki Kanun-u Muvakkat», bu konuda çok bilinen bir örnektir). İttihatçılar, kurmak istedikleri düzenin hemen her alanında tüzel düzenlemelere gitmek gereksinmesini -özellikle «31 Mart» olayından sonra- duyduklarından, çıkarılma yöntemi bakımından oldukça kolay olan KM yolunu sık sık kullanmışlardır.

(5) Mevlânâ'nın dediği gibi «Benim sana anlatabileceğim, ancak senin anlıyabileceğin kadardır.» Bu, 13. yüzyılda, yani tam yediyüz yıl önce, söylenmişti. Bk. P. Arıburun: «Mevlânâ'da yaşama sanatı», in Bildiriler... Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, ty, 341.

lamıştır(5). Gülmez, önce «Bir yanıt»tan alıntı yaparak, bu konuda kimsenin yazı yazmasına, «yorum» yapmasına gerek olmadığını; yayınladığı metinlerin Türkçeleriyle basit bir karşılaştırma yaparak «sözcük yanılgı»larımın bulunabileceğini söylediğimi aktarmakta ve «yanıt yazısında bu karşılaştırmayı yapmadığı için, bunu bana bırakmış olmaktadır.» (!? MŞG) «...şimdi bunlara değinmem gerekiyor.» demekte, daha sonra da «Dr. Güzel'in açıklamamı **istediği** (abç), 'kimi sözcük yanılgıları'na» değindiğini belirtmektedir.

2 — TEK'nun günümüz Türkçesiyle metnini verirken orijinal metni dayanak olarak aldığımız için, bir takım sözcüklerin Gülmez'dekinden farklı olması kaçınılmaz. Çünkü, bizdeki —fotokopisini geçen yazımla Toplum ve Bilim'e gönderdiğim— ile kendisinin kullandığı metin arasında «kimi ufak farklılıklar» olduğunu ikimiz de biliyoruz.

3 — Bu konuda son olarak birkaç zorlama eleştiriye(!) yer vermek istiyorum:

a) TEK'nun 1. maddesinde geçen «umur-u tenviriye» hem dergide hem de kitapta dizgi hatası sonucu «aydınlatma işletmeleri» olarak çıkmıştır(6). Gülmez, bunu bir eleştiri konusu yaparken dergi (s. 12) ve kitapta (s. 84) birkaç sayfa öteye baksaydı, «umur» yerine «işler» sözcüğünün kullanılmış olduğunu görebilirdi. Neden yalnızca görmek istediğimizi görüyoruz?

b) Para cezaları dergide yine dizgi hatası sonucu TL olarak çıkmış, kitapta düzeltilmiştir. Ama bu da bir eleştiri(!) konusu yapılmıştır.

c) «Sermayedaran»ı, sermaye sahipleri olarak Türkçeleştirdiğimi belirten Gülmez, bu sözcüğü «sermayadarın» olarak vermekliğimden, birkaç kez yinelememden hareketle, «sermayadaran»ın «sermayedar»ın çoğulu olmadığını bilmediğim sonucuna varmıştır. Bu tür subjektif değer yargılarının «bilimsel tartışma»da yeri olabilir mi?

d) 10. Sırada söz konusu «yanılgı»da Bakanlığın atadığı memurun Uzlaşma Kurulu'nda «nezaret» görevi olduğunu kabul eden Gülmez, onun Kurul yapısına katılmasının doğru olmayacağını yazıyor. Doğrusu pek anlıyamadım. Burada «nezaret» herhalde «tâzelik, par-

(6) Kitap, ilk düzeltisini bile yapamadan ve elimde olmayan nedenler sonucu, ivedi bir şekilde basıldığından, pek çok dizgi ve baskı hatası ile dolu. Hazırladığım yanlış-doğru çizelgesi de, uzun oldu kaygısı ile kısaltılınca, birçok hata oldukları gibi kalakaldılar. Bunları elbette ma'zeret olsun diye söylemiyorum. Ama kara gerçek böyle.

laklık» anlamında değil «idâre; reislik» anlamında (TECHKM'da «riyaseti altında» denmişti) kullanılmış olmalı. Siz bir kurulun başkanını, onun yapısına katmaz mısınız? Ayrıca, ne TECHKM'da ne de TEK'da Bakanlık memurunun oy hakkı olmadığını belirten herhangi bir hüküm yoktur. Herşeye karşın, bu konuda değişik «yorum» yapılabilir.

V — «Zorunlu uzlaşma» konusunda ne düşündüğümü daha önce «Bir yanıt»ta belirtmiştim. Bu konuda söylenecek başka bir şeyin kaldığını sanmıyorum. Yasada öngörülen sistemin yapısı gereği, tarafların uzlaşamamaları durumunda greve gidebilmeleri söz konusu iken ve bunu ikimiz de defalarca yinelemişken, Gülmez hâlâ «...uzlaşmanın niteliğiyle bağdaşmayan; sanki tarafların uzlaşmalarının zorunlu olduğu bir süreç karşısında bulunulduğu izlenimini yaratan; 'zorunlu uzlaşma' kavramının kullanılmasını doğru bulmuyorum.» diyor ve bu konuda 275 sayılı Yasa ile ilişki kurup pek de gerekli olmayan bir takım açıklamalar yapıyor.

VI — **Sonuç yerine:**

«Dünle beraber gitti, cancağızım,
ne kadar söz varsa düne ait.
Şimdi yeni şeyler söylemek lâzım.» Mevlânâ(7).

(7) A. Kadir: Bugünün Diliyle Mevlânâ, 2. Basım, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1958, 92 (Yenliğe Doğru adı verilen çeviri).

MAKALELER

Cem BEHAR : Marx ve Nüfusbilim (Demografi), 3-36

İoanna KUÇURADİ : Ahlâksal Politika: Bir Olanak mı Yoksa Çelişmeli Bir Deyim mi?, 37-43

Reşit CANBEYLİ : Deneysel Psikolojinin Gündemdeki Sorunlarının Tarihsel Açıdan Değerlendirilmesi, 44-52

İlber ORTAYLI : 17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine, 53-60

Korkut BORATAV : Anadolu Köyünde Savaş ve Yıkım, 61-75

Taha PARLA : Cumhuriyet Anayasalarında Yasama-Yürütme-Yargı İlişkileri, 76-89

BELGELER

İzzettin ÖNDER : Nicholas Kaldor, 90-93

Nicholas KALDOR : Türk Vergi Sistemi Üzerine Rapor, 94-115

Haydar KAZGAN : Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları, Rumeli Demiryolları ve Duyunu Umumiye, 116-123

Mizancı MURAT : Eseri Ebul Faruk Mücahedeyi Milliden Mizanı Kadim Teşkil Etti mi?, 124-143

İLETİŞİ

Mesut GÜLMEZ : Zorunlu ve Son Bir Açıklama, 144-157

M. Şehmus GÜZEL : Bir Not, 158

BİRİKİM YAYINLARI

250 LİRA